Bhumikā, Viṣayasuci, Text, Viṣayānukramaṇika, Mudraṇadoṣah printed by Jai Krishna Das Gupta, Vidya Vilas Press, Benares City, and the rest printed by K. B. Pawagi at the Hitchintak Press, Ramghat, Benares City.

श्रीः

वासिष्ठदर्शनम्

'एम. ए.' 'डी लिट्.' इत्युपाधिधारिणा आत्रेयोपाह्वभिखनलाल-शर्मणा संकलितं तेनैव सम्पादितं च ।

THE

VASIṢṬHA-DARŚANAM

(Compiled from the Yogavāsiṣṭha Rāmāyaṇa and edited with Introduction, etc.)

BY

B. L. ATREYA, M. A., D. LITT.,
Asst. Professor of Philosophy,
Benares Hindu University, Benares,

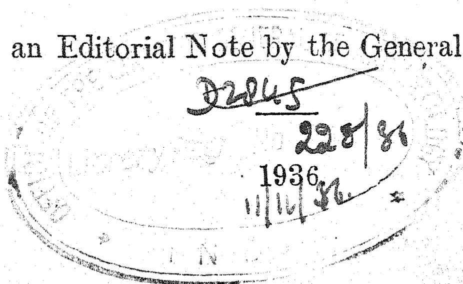

WITH

A Foreword by A. B. Dhruva, M.A., LL.B.,
Pro-Vice-Chancellor, Benares Hindu University,

and

an Editorial Note by the General Editor.

1936

ॐ

श्रीयोगवासिष्ठ–महारामायण–प्रतिपादित–सिद्धान्तात्मकम्

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

'श्रीहरिप्रसाद नृसिंहप्रसाद बुच-मेटाफ़िज़िक्स'–'श्रीमधुसूदनानन्द-सरस्वती-शाङ्करवेदान्त'–पारितोषिकविभूषितेन

'योगवासिष्ठ-एँण्ड-इट्स-फिलॉसोफ़ी'–'योगवासिष्ठ-एँण्ड-मॉडर्न थॉट'–'एलीमेन्ट्स-ऑफ-इण्डियन लॉजिक'–'श्रीशङ्कराचार्यका माया-वाद'–'श्रीवासिष्ठदर्शनसारा'दिग्रन्थानाम् रचयित्रा

श्रीकाशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालये प्राच्यप्रतीच्यदर्शन-मनोविज्ञानाध्यापकेन

एम. ए., डी. लिट्.–इत्युपाधिधारिणा—

आत्रेयोपाह्वेन श्रीभीखनलालाख्येन

सङ्कलितम्

१९३५

सत्यं शिवं सुन्दरम्

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ १ ॥
योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबत्यपः ।
त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को नाशास्त्यतिरागिणम् ॥२॥
अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ ३ ॥
एतच्छास्त्रघनाभ्यासात्पौनःपौन्येन वीक्षणात् ।
परा नागरतोदेति महत्त्वगुणशालिनी ॥ ४ ॥
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ।
जीवन्मुक्तत्वमस्मिंस्तु श्रुते समनुभूयते ॥ ५ ॥
(श्रीयोगवासिष्ठे २।१८।३,४,२,३६; ३।८।१३,१५)

To

My Revered Teacher

Prof. A. B. Dhruva, M.A., L.L. B., I. E. S. (Retd.),

Ex-Principal, Central Hindu College,

Pro-Vice-Chancellor, University Professor of Sanskrit

and Director of Sanskrit Studies,

Benares Hindu University.

यद्यदासाद्यते किञ्चित्केनचित्क्वचिदेव हि ।
स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥

(यो० वा० ५।४३।१३)

प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः ।
न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥

(यो० वा० २।११।४१)

Editorial Note.

The following pages represent an attempt, made perhaps for the first time in the history of the work, to sum up the philosophical teachings of the Yogavāsiṣṭha Rāmāyaṇa in a consistent and systematic manner. The earlier attempts of Abhinanda (900 A. D.), Mahīdhara (1600 A. D.) and others did not claim to be any more than abridged redactions of the text, but to Professor Atreya belongs the credit of presenting briefly the philosophy of this unique treatise in the language of the original text, with the topics arranged in logical sequence.

A survey of the old religio-philosophical literature in Sanskrit would seem to indicate that the Yogavāsiṣṭha Rāmāyaṇa was once one of the most widely read books in the country and that it greatly influenced general philosophical thought. Though a Vedānta work of the highest order it has a place of its own in the history of Indian spiritual philosophy and cannot be described in any sense as affiliated to the school of thought associated with the name of Śaṅkarāchārya. It is unfortunate that a work of such monumental grandeur, the like of which is hardly to be met with even in Sanskrit literature, should have been allowed to remain obscure and

neglected so long. It may be hoped that interest in the study of Yogavāsiṣṭha will again be revived and that the present booklet will then serve as an humble introduction to this study.

Government Sanskrit College,
Benares.
Dec. 7, 1935.

Gopinath Kaviraj.

Contents.

Introduction.

Chapter I

Chapter II

Chapter III

Chapter IV

Chapter V

Chapter VI

FOREWORD

By

Principal A. B. Dhruva, M. A., L. L. B., I. E. S. (Retired.)

I commend to every earnest student of Vedānta this book of Selections from the *Yogavāsiṣṭha* which have been carefully and lovingly gathered and classified by my friend Dr. B. L. Ātreya.

The *Yogavāsiṣṭha* or "The Philosophy of Life (*yoga*) preached by Vasiṣṭha (to Rāma)" is an important landmark in the history of Indian Philosophy. Like certain *Upaniṣads*, the *Gāthās*, the *Jātakas*, and the *Purāṇas*, it combines poetry with philosophy, to the distinct advantage of both: its philosophy gains in vitality and persuasiveness and its poetry in suggestiveness and pragmatic value.

The object of this book of Selections, however, is to disengage the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* from its poetic paraphernalia, so as to enable the student of Indian Philosophy to view it at a glance and estimate its proper worth.

Like the *Bhagvadgītā*, the *Yogavāsiṣṭha* endeavours to solve the problem of *jñāna* versus *karma*, but it does it in a manner which is very different from its great predecessor. While the *Bhagvadgītā* lays bare the spiritual principle which alone matters in

the solution of problems of life, and thus exposes the error of confounding the moral with the physical, the *Yogavāsiṣṭha* denies the existence of the external Reality altogether and regards *karma* not as antithetic to *jñāna* but as a form of *jñāna* itself. Or, to put it in another way, while the *Bhagvadgītā* reveals *the principle of Duty* which underlies *jñāna* and *karma*, the *Yogavāsiṣṭha* investigates *the nature of Reality* and in reducing it to *jñāna* denies the possibility of *karma* being anything other than *jñāna* in its ultimate nature.

Primarily and in its origin, the *Yogavāsiṣṭha* is not a work on the theory of Reality but on the practice or Way of Life (*Yoga*) and this fact is duly recognised and appreciated by Vidyāraṇya whose *Jīvan-mukti-viveka* is largely based upon *Yogavāsiṣṭha*. Yet its ontology has attracted more attention of the general reader than its sketch of spiritual life. The reason is obvious.

The conception of Reality put forward in the *Yogavāsiṣṭha* is so challenging to Common Sense that the common man feels staggered by its bold Idealism. But if he lifts himself up into the higher atmosphere of spiritual life, he will find that the intellectual Idealism of the *Yogavāsiṣṭha* is a necessary corollary or implication of that life. Man's universe is not the same as that of his zoological predecessors. Similarly,

the God-saturated man has a universe which is different from and which sublates that of the common man. When, therefore, one enters the higher plane, the denial of external Reality as it appeared to Common Sense is a logical necessity.

This extraordinary adventure of thought is supposed to indicate the influence which Buddhism exercised on Brāhmaṇism during the centuries which lie between Nāgārjuna and Gauḍapāda. But, it should be remembered in this connection that it was an age of Mahāyāna Buddhism, or, as it is appropriately called, 'Sanskrit Buddhism', in which the language of the Brāhmaṇas had replaced Pāli of the Buddhists, and not a few of the Buddhist teachers had been originally Brāhmamaṇas, with the result that Brāhmaṇism influenced Buddhism enormously in that age, rather than vice versa. In view of these general considerations, it may be well presumed that the *Vijñāna-vāda* in the *Yoga-vāsiṣṭha* was not borrowed from the Buddhists. There is a radical difference between the *Vijñāna-vāda* of the Brāhmaṇas and that of the Buddhists—a difference as great as that between '*pūrṇa*' and '*śūnya*' (full and empty), '*nitya*' and '*anitya*' (eternal and changing), '*eka*' and '*bahu*' (one and many). Moreover, there is direct evidence to show that the Buddhists had borrowed some of their tenets from Brāhmaṇas. For example, the word' '*saṃvṛti*' of Mahāyāna Buddhism

was *'āvaraṇa'* of Vedānta and would be meaningless unless there were Reality which was covered or obscured. Possibly, the word *'saṃvṛti'* was suggested by the word *'apāvṛṇu'* of the Upaniṣad text:

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

Again, it is undeniable that *'nāma-rūpa'* of the Buddhist 'chain of causes' first occurs in the *Upaniṣads.* Moreover, in the *Kathāvatthu* where the question of the subjectivity of Matter is discussed, the word used in connection with it is *sārammaṇa* (*sārambhaṇa*) which at once reminds us of the older text of the *Upaniṣad* "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" on which Śaṁkara bases his famous theory of the unreality of the external world.

We should bear in mind, however, that the *Vijñanā-vāda* both of the Buddhists and the Vedāntins begins from an age much earlier than that of their 'ācāryas" such as Asaṁga and Śaṁkara. The 'ācāryas' were only exponents or teachers and not originators of their systems. As a matter of fact the history of Indian Idealism goes back to the dim past preceding and following the centuries in which Gautama Buddha lived and taught. The Buddhistic *Vijñana-vāda* was known as *Prajñapti-vāda* and its predecessor was the *Vijñānavāda* or *Brahma-vāda* of the *Upaniṣads.*

Closely connected with this is the question of the date of the *Yogavāsiṣṭha*. A weighty contribution has been made by Dr. Ātreya in the Introduction towards the solution of this problem. He is of opinion that "We may place it after Kālidāsa and before Bhartṛhari, i. e., somewhere in the 6th century." As Dr. Stscherbatsky has observed, "Prof. Ātreya has brought the problem very near to its final solution."

Before I conclude this Foreword, I would express a wish: just as Prof. Ātreya has extricated the Philosophy of the *Yogavāsiṣṭha* from its poetry, would not some enthusiastic scholar or publisher separate its poetry from its philosophy and publish it as a companion volume?

A. B. Dhruva.

Preface.

Śrī Vāsiṣṭha-Darśanam was completed in October 1927. It formed an Appendix to my thesis for the degree of Doctor of Letters (D. Litt.), submitted to the Benares Hindu University in July 1928. The thesis— "The Philosophy of Vasiṣṭha, as presented in Yogavāsiṣṭha", which was very highly appreciated by the Board of Examiners, appointed by the Faculty of Arts of the University for the purpose, has not yet been published for want of funds. A great demand has, however, been made for its publication by those who have read my ten lectures on *Yogavāsiṣṭha* delivered before the Kashi Tattva Sabhā and published as *Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy* (1932) and *Yogavāsiṣṭha and Modern Thought* (1934). Encouraged by the appreciation which these booklets have received from great scholars, both Indian and European, I have now made up my mind to publish larger volumes on the subject, to which I have devoted a great deal of my leisure. Here is the first of the contemplated volumes. The second, *Yogavāsiṣṭha aur uske Siddhānta* (Hindi) and the third, *The Philosophy of Yogavāsiṣṭha* (English) are in the press. The present volume *Śrī Vāsiṣṭha Darśanam* is in Sanskrit with an Introduction in English. It is meant for those who

may wish to make themselves acquainted with the philosophy of *Yogavāsiṣṭha*, in its original, sweet and beautiful language, the charm of which eludes translation, but have not the time and intention or patience to go through the voluminous work of "thirty two thousand stanzas". Herein I have collected and *systematically arranged* about 3000 stanzas of *Yogavāsiṣṭha* containing the essential principles of the entire philosophical outlook of the valuable work which was undeservedly neglected hitherto by the orientalists. On the margin of each śloka or line, I have mentioned the place in the original work from where it has been picked up. The three numbers refer to the *prakaraṇa, sarga* and *śloka* of *Yogavāsiṣṭha*, published in two volumes by the Nirṇayasāgar Press, Bombay. I am very grateful to Principal Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares, for having encouraged me in this wo)k and for having included it in the Prince of Wales Saraswati Bhavana Texts edited by him. My thanks are also due to my pupil and friend, Mr. Narayan Vishnu Joshi, M. A. who helped me in correcting the proofs.

Hindu University,
Benares.

B. L. Atreya.

Introduction.

Chapter I.

The place of Yogavāsiṣṭha in the Philosophical Literature of India.

Śrī Vāsiṣṭha-darśanam (the Philosophy of Vasiṣṭha) is an attempt to place before the modern world in a systematic form the philosophical doctrines embodied in an ancient work, *Yogavāsiṣṭha*. *Yogavāsiṣṭha,* also known as the *Mahārāmāyaṇa,* the *Ārṣarāmāyaṇa, Jñāna-vāsiṣṭha, Vāsiṣṭha Rāmāyaṇa* or simply as *Vāsiṣṭha,* is a voluminous Sanskrit work which is widely read, in the original as well as in vernacular translations, by the seekers of self-knowledge throughout India. It is the Bible of those who seek for Peace and Liberation, as the *Rāmāyaṇa* of Tulsi Das and the *Bhāgavata* are for the devotees and the *Bhagavadgītā* for men of action. Thousands of men and women from the lowest to the highest grade of culture find solace in the study of this wonderful work, which contains many stories in which even children may find pleasure, and philosophical speculations which the brightest intellect may find difficult to comprehend. In grandeur it may be compared to to the great Himalayas which, being situated on the

earth, are within the reach of all, yet whose lofty peaks baffle the attempts of even the most earnest expedition. Men of all tastes, literary, religious or philosophical, find interest in it. It is really one of the wonders that the mind of India has produced in its literature, and surely the best companion for one who is anxious to realise Cosmic Consciousness and to live on the heights of spiritual Peace, where the best and the noblest men of India have always aspired to stay. All who have had the fortune of studying *Yogavāsiṣṭha* share this view, and others who will study it earnestly will not differ much.

Svāmī Rāma Tīrtha, one of the greatest saints of modern India and a great Vedantist, said in one of his American lectures, "One of the greatest books, and the most wonderful according to me ever written under the sun, is *Yogavāśiṣṭha* which nobody on earth can read without realising God-consciousness" (*In the Woods of God-realisation*, Delhi edition, Vol. III, p. 295). Dr. Bhagwan Das, an erudite scholar of Indian thought, writes in the Perfatory Note to his *Mystic Experiences*: "The *Yogavāsiṣṭha*, a Sanskrit work, in thirty-two thousand *ślokas*, or sixty-four thousand lines, is highly honoured among Indian Vedantins for its philosophy and its hints on practical mysticism, as also for literary

beauty and poetry. The saying about it, among the Vedantins, is that it is a work of the *Siddhāvasthā*, i e., for the philosopher-yogī, who, having mastered the theory, is passing on to the practice of it, while the other well-known works, even the *Gītā*, the *Upanishads*, and the *Brahmasūtras*, are works of the *Sādhanāvasthā*, i. e., for those who are yet trying to master the theory." Lala Baijnath, in his Introduction to the *Hindi Translation of Yogavāsiṣṭha*, writes: "On the Vedanta philosophy, there has not, up to this time, been written any other work, so big, and expounding the doctrines with so many stories, illustrations and arguments, as *Yogavāsiṣṭha*. All will agree, when it is said that by the study of this work alone, even the most passionate and worldly minded will become dis-passionate and will gradually realise peace within." (*Yogavāsiṣṭha Bhāṣāṭīkā*, Vol. II. *Bhūmikā*, p. 7). He further says, " It is the crest-jewel of all the works on the Vedanta, and no aspirant of liberation can afford to neglect it." (*Ibid*, Vol. I, *Bhūmikā*, p. 4).

The author of *Yogvaāśiṣṭha* himself was quite confident of the uniqueness, greatness, effectiveness and beauty of his own composition, and has given expression to his opinion in several places in the work. Here are some of his statements: " It is a composition in thirty-two thousand verses containing beautiful

similes and metaphors (II. 17. 6). It is written in a very intelligible style, ornamented with literary beauties, and full of illustrations in support of the doctrines expounded. (II. 18. 33). Having studied, understood and realised its philosophy, one does not stand in need of any other performance for liberation. (II. 18. 35). Having learnt the method of liberation expounded in this work, even a child comes to realise the Self (VI b. 215. 6). It brings all sufferings to an end, and gives a unique consolation to the heart (II. 10. 9). It leads one to the state of highest bliss which is beyond pleasure and pain (II. 10. 7) He who studies it daily comes to realise God-consciousness (III. 8. 13), and becomes liberated even while living this life (III. 8. 15). With the help of this work one crosses over the ocean of misery (I. 2. 14). It is really a store of wisdom, and contains all that is best anywhere (III. 8. 12)."

The greatness, authoritativeness and value of *Yogavāsiṣṭha* are also evinced from the influence it has had in the history of Indian thought. A comparative study of *Yogavāsiṣṭha* with *Vākyapadīya* and *Vairāgya Śataka* of Bhartṛhari, with the *Māṇḍūkya-kārikās* of Gauḍapāda, with *Vivekachūḍāmaṇi, Aparokṣānubhūti, Śataślokī,* etc. of Śaṅkarāchārya, and with *Mānasollāsa* of Sureśwarāchārya will clearly reveal the

influence which *Yogavāsiṣtha* has exercised over these illustrious thinkers of the Advaita school of thought. About ten centuries ago, in the first half of the 9th century A. D., the huge work was summarised into a *Laghu Yogavāsiṣtha* by Gauḍa Abhinanda of Kashmir. Since then it has become very popular and has inspired many writers on Yoga and Vedanta. Vidyāraṇya (Mādhavāchārya), a well-known writer of the first half of the fourteenth century, must have considered *Yogavāsiṣtha* as a book of great authority, for he quotes it very often in his famous and widely read work, *Pañchadaśī*, and his *Jīvanmukti-viveka* is chiefly based on it, containing no less than 253 ślokas of it in support of its own thesis. *Yogavāsiṣtha* has also been quoted in many other works, some of which are *Bhaktisāgara* of Nārāyṇa Bhaṭṭa (Vide Winternitz: *Geschichte der indischen Litteratur*, Vol. III. p. 443 note), in *Haṭhayoga-pradīpikā* (IV. 15, 22, 23, 56 and 61), *Rāmagītā* (*Samādhi*, 17, 23, 31, 32, etc.), *Vedānta-siddānta-muktāvalī* and *Vijnānāmrita* etc.

A careful study of the *Minor Upanishads* will reveal that a number of them are wholly or partially composed of ślokas selected *verbatim* from *Yogvāśiṣtha*. (Vide our Paper—"*Yogavāsiṣtha* and some of the *Minor Upanishads*" published in the *Princess of Wales Sarasvati Bhavana Studies*, 1933). All the six

chapters of the *Mahā Upanishad,* except the first which is a small introductory chapter in prose, which contain no less than 535 ślokas, all the five chapters of the *Annapūrṇā Upaniṣad,* (337 ślokas) but the introductory portion (17 ślokas), the whole of the *Akśi Upaniṣad,* the main portion of the *Muktika Upaniṣad,* the fourth Chapter of the *Varāha Upaniṣad,* 50 ślokas of the *Sannyāsa Upaniṣad,* 18 ślokas of the *Śāṇḍilya Upaniṣad,* 10 ślokas of the *Yājñavalkya Upaniṣad,* 3 ślokas of the *Yoga Kuṇḍali Upaniṣad* and one śloka of the *Paiṅgala Upaniṣad,* are taken *verbatim* from *Yogavāsiṣṭha.* The section on Samādhi in the *Jābāladarśana Upaniṣad,* the whole of the *Tejobindu Upaniṣad,* stanzas 1 to 11 of the fourth section of the *Yogaśikhā Upaniṣad,* 1 to 9 of the *Tripurātapinī Upaniṣad* and 12 to 16 of the second part of the *Saubhāgyalakṣmī Upaniṣad,* when compared with *Yogavāsiṣṭha,* clearly reveal its influence, if not direct borrowing from it, as in the case of the former group of *Upaniṣads.*

All these facts clearly indicate that *Yogavāsiṣṭha* is one of the most important works of Indian Philosophy, and that in the history of Indian thought it has stood on equal footing with the *Upaniṣads* and the *Bhagavadgītā* for the last one thousand years at least.

Yet it is very strange that this important work

has been very much neglected by oriental scholars. There is, for example, not a single paragraph on the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* in the two admirable volumes of Prof. Radhakrishnan's *Indian Philosophy*. Prof. Das Gupta has not even mentioned the name of *Yogavāśiṣṭha* in his first volume of *A History of Indian Philosophy*, where he devotes a long chapter to the philosophy of Gauḍapāda and Shankara whose works were written much later than *Yogavāsiṣṭha*. The learned author, it is gratifying, has, however, although not at the right place in the " History of Indian Philosophy ", devoted a chapter to the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* in his Vol. II. There is no mention of the name of *Yogavāsiṣṭha* in the otherwise very excellent Bibliography of Indian Philosophy prepared by Prof. Vasudeva Abhyankara Shastri and appended to the *Sarva-darśana-sangraha* edited by him and published in the Bombay Government Oriental (Hindu) Series There was hardly any work in any language dealing with the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* in a systematic, exhaustive and clear manner, from which a modern reader could have an exact idea of it, before the three small works of the present writer—*Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy*, *Yogavāsiṣṭha and Modern Thought* and *Vāsiṣṭha Darśanam* appeared recently.

It is due to this paucity of literature on *Yoga-vāsiṣṭha* that there prevails a great deal of ignorance and also of misunderstanding about the nature of the work. Dr. Winternitz, Dr. Farquhar and Prof. Radhakrishnan (Vide *Geschichte der indischen Litteratur*, Vol. III. p. 443; *An Outline of Religious Literature of India* p. 228; and *Indian Philosophy*, Vol. II. p. 452 footnote) have all regarded *Yogavāsiṣṭha* as a "religious (sectarian) work" as differentiated from philosophical. This view will be exploded after a careful study of the work. It is a purely philosophical work, written in a popular but literary style. It is in no way inferior to many works which are usually accepted as philosophical by the students of Indian Thought.

Chapter II.

The Probable date of Composition of Yogavāsiṣṭha.

The tradition about *Yogavāsiṣṭha* is that it was composed by Valmiki, the reputed author of the *Rāmāyaṇa*. But there are obvious difficulties in accepting this view about the current *Yogavāsiṣṭha*. There is a close resemblance between the philosophy of this work and that of the Mādhyamika and Yogāchāra schools of Buddhism. There is also a mention of the names of "Vijnāna-vāda" "Śūnya-vāda" and "Madhyamika" etc. in the work (V. 87. 18-20; III. 5. 6.). This cannot be explaind away as a mere interpolation, as the philosophy of the work would not remain what it is without the admixture of idealism and nihilism of the later Buddhism in it. The present work, *Yogavāsiṣṭha*, could not, therefore, have been composed earlier than the close of the fifth century A. D. This conjecture is strengthened by the presence of the idea of a "Cloud-messenger" in VI. b. 119. 2-5 of *Yogavāsiṣṭha*, where the famous lyric of Kalidasa is beautifully summarised in three stanzas which contain some of the expressions of Kalidasa. The first chapter of the current *Yogavāsiṣṭha* also indicates that this work is the outcome of many recensions of

an earlier work of Valmiki, which may be the nucleus of it, but which is very difficult to identify now. From the Anuśāsana Parva of the *Mahābhārata*, indeed, it appears that there did exist some work containing the views of Vasiṣṭha which he had learnt from Brahmā (Compare MB, Anu, VI. 5-9 with YV, II. 10).

The few modern scholars who have written anything about the date of *Yogavāsiṣṭha*, have placed it at a very late date. Dr. J. N. Farquhar thinks that it was composed in the 13th or the 14th century (*Religious Literature of India* p. 228); Prof. Shiva Prasad Bhattacharya thinks that it was composed in the 10th to 12th centuries. (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 554). Such a view cannot be accepted for the following reasons :—

1. By the time of Vidyāraṇya (early 14th century) the work had become an authority. He quotes it at many places in *Pañchadaśi* and his *Jivanmukti-viveka* is mainly based on it. Prof. Bhattacharya seems to be ignorant of this fact, for he says, "No writer or scholiast on Indian philosophy earlier than Vijnānabhikshu seems to use it as an authority (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 549).

2. By the middle of the 9th century, the huge work, *Yogavāsiṣṭha*, consisting of about 32000 stanzas,

was summarised into a *Laghu Yogavāsiṣṭha* or *Yogavāsiṣṭhasāra* of some 6000 stanzas by Gauḍa Abhinanda of Kashmir. This fact is accepted by Dr. Keith (*Catalogue, Bodlein Library,* MS 840) and by Dr. Winternitz (*Geschichte der indischen Litteratur*, Vol. III. 444). Manuscripts of this work are found in all important libraries. It was published by the Niraṇayasāgar Press, Bombay, in 1887. Prof. Bhattacharya was not aware of this fact even, when he wrote, "The *Laghu Yogavāsiṣṭha or Mokshopāyasāra* which presupposes the bigger work......is a work in 92 verses by a Bengali writer...... named Abhinanda . ...who is thus to be distinguished from the famous Gauḍa Abhinanda of Kashmir " (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference,* p. 553 foot-note).

Dr. Winternitz has argued: "There is an abbreviated edition, *Yogavāsiṣṭha-sāra* of Gauḍa Abhinanda who lived in the middle of the 9th century. The *Yogavāsīṣṭha* must be older. As Śankara does not mention the work, it is probably written by one of his contemporaries" (Tr. G. I. L., Vol. III. p. 444). There seems to be no strength in this argument, and this view fails to see how it could be possible for such a huge work to have been composed, become famous, studied and summarised within a few decades, in the age of manuscript publication and slow communication, bet-

ween the times of Śaṅkara (820 A. D.) and Gauḍapāda ("About the middle of the 9th century"—Konow: *Karpūramañjari,* HOS, Vol. IV, p. 197).

Prof. Bhattacharya has argued: "The reference to the school of Vedānta philosophy as the "Vedāntins" or "Vedāntavādins" would take us to the time of the great Śaṅkarāchārya" *(The Prceedings,* p. 552*)*. The word "Vedānta" is very old. It occurs in the *Muṇḍaka* (III. 2. 6) and the *Śvetāśvatara* (IV. 22) *Upanishads.* There is sufficient indication in the *Māṇḍūkya-kārikās* (II. 31) of Gauḍapāda that there did exist even long before Śaṅkara thinkers who expounded the philosophy of the Vedānta. There is no reason why they should not have been called "Vedantins" or "Vedāntavādins".

On the other hand, there are some grounds to hold that *Yogavāsiṣṭha* is prior to Śaṅkara: 1. It is a work on Advaita philosophy, yet the technical terms of Śaṅkara, that have been used by all the post-Śankara writers on the Advaita philosophy, are quite unknown to the author of *Yogavāsiṣṭha* (Vide our *Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy,* p 12). 2. There is too much of admixture of Buddhist ideas in the thought of this work to be tolerated by a post-Śaṅkara Vedāntist. 3. The philosophy of *Yogavāsiṣṭha* is in a nebulous form; it lacks in the fixed and clear cut concepts of

Śaṅkara and his followers. 4. The author of *Yogavāsiṣṭha* does not defend his philosophical position by arguments or by quoting the scriptures, nor does he criticise others, but the tendency of Śaṅkara and his followers was quite opposed to this. 5. From the time of Gauḍapāda and Śaṅkara, the Śruti has been regarded as the supreme and unquestionable source of the doctrines of Vedānta, but we do not find this tendency or tenet in *Yogavāsiṣṭha*. For Vasiṣṭha Intuition is the ultimate source of all knowledge (III. 42. 15; III. 19. 16), and he would accept the "reasonable" statement of even a child and would reject the "unreasonable" statement of even the Creator (Brahmā) (II. 18. 3). 6. A careful and comparative study of the poetical works of Śaṅkara, namely, *Vivekachūḍāmani*, *Aparokṣānubhūti*, and *Śataśloki* etc. with *Yogvāsiṣṭha*, clearly reveals that Śaṅkara was not only influenced by *Yogavāsiṣṭha*, but imbibed its philosophy thoroughly and composed many verses which are almost identcal with the ślokas of *Yogavāsiṣṭha*. We have been able to collect more than a hundred such ślokas (vide our *Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy*, p. 12–13). Of the two, *Yogavāsiṣṭha* cannot be regarded as the borrower, as the technical terms of Śaṅkara are conspicuous by their absence in it.

A study of the *Kārikāṣ* of Gauḍapāda clearly re-

veals that the Advaitas philosophy that existed before the advent of Śaṅkara was more akin to the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* than to that of Śaṅkara and his followers. There is much that is common between the thought of *Yogavāsiṣṭha* and of the *Kārikās* (vide our paper "Gauḍapāda and Vasiṣṭha" in the *Proceedings* of the Indian Philosophical Congress, Bombay). Now, of the two, we regard *Yogavāsiṣṭha*, as the earlier for the following reasons. 1. Gauḍapāda refers to an earlier school of thinkers whom he calls "*Vedānteṣu vichakṣṇāh*" (II. 31), "*tattvavidāh*" (II. 34), "*buddhāh*" (IV. 88) and "*nāyakāh*" (IV. 98). The views reffered to them are strikingly similiar to those of *Yogavāsiṣṭha*. 2. The *Kārikas* are not an independent treatise on the Advaita philosophy. They are a sort of commentary on the *Māṇḍūkya Upanishad* in accordance with a particular school of thought. On the other hand, *Yogavāsiṣṭha* gives us a philosophy which Vasiṣṭha is said to have directly learnt from the the Creator and verified in his own experience. (V. II. 10). 3. The *Kārikās* represent a later phase of the Advaita school of thought, when it had become critical, hostile and polemical towards other schools of thought, whereas *Yogavāsiṣṭha* represents the earlier phase, when it exited in harmony with it sister philosophies, looking at them from a higher point of view of harmony and synthesis.

(VIb. 38. 4; III. 96. 49–53; VI b. 130. 2; V. 87. 18–20). In this respect *Yogavāsiṣṭha* is nearer to the *Upanishads* and the *Bhagvadgītā* than the *Kārikās* and the works of Śaṅkara and his followers are. With reference to this spirit of the work, Prof. Bhattacharya has remarked, "The nature of the ideal and the temperament could not be thought in Buddhist India before the day of the Pala kings of Bengal" (*The Proceedings of the Madras Oriental Conference*, p. 551). A study of Bāṇa's *Harṣacharita*, however, will convince the reader that in the first half of the 7th century, such a mentality was an actuality in the Madhyadeśa (now known as the United Provinces). We have simply to recall what Harṣa saw at the hermitage of Divākara Mitra, where the followers of all faiths were living in mutual love and regard. We have no need of going to the reign of the Pala kings of Bengal.

There is also a positive evidence to the effect that a philosophy like that of *Yogavāsiṣṭha* did exist in India before the time of Śaṅkara and Gauḍapāda. It is evident from two verses (III. 47 and VI. 4) of Bhavabhūti's *Uttara-Rāmcharita* and from the works of Bhartṛhari—*Vākyapadīya* and *Vairāgyaśataka*. The term "vivarta" used by Bhavabhūti is found neither in the *Upanishads* nor in the *Bhagavadgītā*. Gauḍa-

pāda has not used it. Bhavabhūti could not have learnt it from Śaṅkara who came after him. It is a term used in *Yogavāsiṣṭha* and in *Vākyapadīya* of Bhartṛhari The similes used by Bhavabhūti in connection with the idea of "vivarta" are profusely used in *Yogavāsiṣṭha.* There seems to be no reason why *Yogavāsiṣṭha* could not have existed before Bhavabhūti.

This belief is very much strengthened by a comparative study of *Yogavāsiṣṭha* with *Vākyapadīya* and *Vairāgyaśataka* of Bhartṛhari. There are some verses common to them (Vide our *Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy*, p. 16 footnote). The main reason why we hold that *Yogavāsiṣṭha* is prior to Bhartṛhari is that the doctrine of "Śabda Brahma" which is the main theme of Bhartṛhari's *Vākyapadīya* is unknown to *Yogavāsiṣṭha.* It is a doctrine which should have been mentioned in *Yogavāsiṣṭha* at many places, had its author been acquainted with it. Bhartṛhari is believed by modern writers to have died in 650 A. D. *Yogavāsiṣṭha* must have existed before him. It has already been said that it must have been composed after the time of Kālidāsa. Hence we may place it after Kālidāsa and before Bhartṛhari, i. e. somewhere in the 6th century A. D.

This view of ours has been accepted by some of the greatest Orientalists. Dr. Keith writes in a

letter, "It seems clear that you have proved it before Śaṅkara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartṛhari." Dr. Winternitz writes, "The arguments for your date of *Yogavāsiṣṭha* are certainly deserving of most earnest consideration and I shall have to return to them for the English version of Vol. III of my *History of Indian Literature.*" Dr. Schröder writes, "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogvāsiṣṭha* is earlier than Śaṅkara and possibly even Gauḍapāda." Dr. Stschertratsky writes, "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution."

Chapter III

A brief outline of the Philosophy of Yogavāsiṣtha.

The author of *Yoyavāsiṣṭha* presents to us the doctrines that Ramachandra, the hero of the Rāmāyaṇa, is supposed to have been taught by his preceptor, Vasiṣṭha. Rāmachandra, while still a boy, begins to reflect on the nature of things and finds them unsatisfactory, irrational, transitary and illusory. As a consequence, he is overpowered by pessimism. Rāma's father having been informed of his son's mental condition, calls him in the presence of Vasiṣṭha before whom Rāmchandra gives vent to his thoughts and feelings thus :—

What use is there of our living here when we are all born to die ? Life is momentary and fastly passes away. It is a doll in the hands of death. Our mind is so restless that it never finds lasting repose in anything. Our desires are insatiate and always jump from one object to another. The body is an abode of disease and suffering. Childhood is beset with want of strength and wisdom. Youth, in itself evanescent, makes our minds polluted. In youth we become slaves to the beauty of women, which appears charming only for a shortwhile, but soon turns out

destructive of health and happiness. There is none whom old age does not overcome. Our existence is a mere mockery. Our enjoyments are the source of our own pain, and our desires and ambitions allure us to our ruin. Our own senses are our enemy. The splendour of all objects is ephemeral. Thus there is nothing in life in which a sensible man can find solace. "I, therefore, want to know if there is any state of existence attainable, which is above the sufferings and sorrows of life."

Having heard all this, Vasiṣṭha began by telling Rāmchandra that true and lasting happiness which every man seeks for does not reside in the things of the earth. Objects of our enjoyment appear to be pleasant only when we have a desire for them. But there is a real pleasure, joy or happiness which is felt when there is no desire for any object in our mind; it is the abiding bliss belonging to the very nature of our Self, for which we have to go nowhere outside. It is on account of the ignorance of the Self and consequently of the false knowledge of the world that we suffer from all sorts of pain. But there is a way out of this wrong vision, and it consists in the right investigation into the nature of the Self and the world.

Before one starts to acquire anything, one must be convinced of the fact that the sole determining factor

in any achievement is one's own exertion. Those who vainly depend upon fate for getting the desired objects and so neglect self-effort, are their own enemy. They depend upon a thing which neither exists nor does anything. For fate is a nonentity. Our fate is nothing but the inevitable consequence of our own already accomplished efforts. Actions performed by us in the former life determine our destiny in the next. So, the so called fate can be easily overcome by our present efforts. For, of the two influences, the present is naturally superior to the past, because the past has already been determined, but the present is still under our control.

There are four preliminary requirements which a man desirous of knowing the Self should have in order that he may easily succeed in his efforts, namely, Contentment, Peace of Mind, Association with the Wise and Rational Investigation. Of these, the last is the most important. For, by no other way, does one directly come to the knowledge of the truth than through one's own thinking and experience. In fact, there is no other means of knowing the Self than our own intuition, without which we can have no conception of it.

The fact of knowledge, according to Vasiṣṭha, presupposes that behind the variety and plurality of objects

perceived in the world, there is an all-embracing Unity. All relations presuppose some identity behind the related things. And knowledge, specially, can have as its object only that which is homogeneous with it in nature. Consequently, all objects along with the perceiving subjects, are modifications of an all-inclusive Consciousness, Brahman.

The objective world is a manifestation of mind. It is a system of ideas, a display of mentation. Everything is a creature of mind as the dream-objects are. It is evident from the fact that the yogis do not experience anything at all when they bring their mind to rest. Time is a relation of succession of one idea after another. It is also a product of mind's imagination, and is relative to the flow of ideas. Space is also a relation of co-existence of ideas, and so, is relative to the activity of the mind. The stability, fixity and regular order of the world are also, like those of the dream-world, due to the imaginal activity of the mind.

On this view, there is little or no difference between the real (waking) world and the world of dream, with regard to the quality of their contents. Both are alike in nature, and as long as each lasts, it gives us the same sense of reality and stability as the other.

Every individual knows and perceives what is within his own mind. No mind perceives aught but its own

ideas. So the world-appearance has arisen in every mind individually; and every mind has the power to manufacture and change its own world. But Vasiṣṭha is not a mere subjective idealist. He admits the plurality of minds and also a common world of experience, which in its original form is an ideal construction in the Cosmic Mind which he calls Brahmā. Both these views are reconciled by him thus: The ideas manufactured in the mind of Brahmā are the common objects of experience to us all, although in our own minds they enter as our own ideas. And every mind, being the manifestation of the same Cosmic Mind, is capable of representing within itself other individual Minds also as ideas within itself. The common ideas of us all give us the appearance of a common world.

There is another very interesting aspect of Vasiṣṭha's idealism, namely, that there are worlds within worlds *ad infinitum.* Whatever is thought of by the mind, be it cosmic or individual, becomes, in its own turn, a centre of imaginative activity, i. e., a mind, the creator of its own objective world. In every universe, thus, are contained millions of other worlds, and this process goes on *ad infinitum.*

All the objective worlds are not, however, of the same nature and contents. Some of them are probably entirely similar, some partially similar, and others are

quite different from one another. But every world-evolution is followed by an involution. The evolution of an objective world within a mind proceeds in the same way as in a dream. The dynamic force behind the manifestation of all objects in the world is Desire. Imagination actuated by a desire assumes the forms of objects of enjoyment, on the one hand, and of the sense-organs and the body on the other. Involution of a world experience sets in when the desire to enjoy objects ceases to operate.

This standpoint of idealism saves us from many false conceptions regarding our life. Death is one of them In death there is nothing really to be afraid of. Even if death could bring about the total dissolution of a person, it would be a desirable consumation, for, in that case, death would mean the cessation of all sorrows and sufferings. But, in reality, such a total extinction of the personality does not occur. Souls bound to their desires are led from one body to another in endless succession, and death is only a change of experience. A body being dead, the vital airs *(prāṇas)* leave it and float in the atmospheric air, with the seeds of desises that have yet to fructify within them. Then, having recovered from the state of insensibility produced by death, after some time, the minds of the dead begin to experience various kinds of

other worlds in accordance with their respective desires, beliefs and merits. Having enjoyed the bliss of heaven or the torments of hell, deserved by them, they are again attracted to this world on account of their previous *karmas* and unfulfilled desires. It is only those persons who have realized their identity with the Absolute Reality and have become liberated in their life that, having given up their physical body, do not undergo any further experience of the world, because all their desires having been given up, they have no desires to fructify. After the death of their physical bodies, they attain the state of Nirvāṇa, which means the total extinction of separated individual existence. They merge in Brahman, the Absolute Reality, which is the Self of us all. Death thus does not mean the total extinction of everything within us. It is only the dissolution of the physical body that is brought about by death. Death is a change in our world-experience due to our desires. It is also possible, according to Vasiṣṭha, for us to conquer death to a great extent. Death does not easily approach those who keep themselves above sorrows, cares and anxieties; who are not slaves to their changing moods and passions. Those who are pure in heart and character can live as long as they like.

As minds, we have got a tremendous power at our command. Whatever the mind thinks of and believes

intensely comes to happen. The mind is the seed of the world and the nave of the wheel of life. Creation and dissolution are the rising and setting of its activities. Every individual mind is the master of its destiny and the maker of its body and circumstances. There is no other agency but our own mind that gives us our desired objects. The Mind creates the body from its own imagination, and can change the form of the body by its own intense and repeated imagination. It can cure all the physical ailments of the body by its harmonious and healthy thoughts, because all physical disorders have their origin in mental disorder, according to Vasistha. It is in the power of every one to continue well and young as long as one wills to do so. For, whatever the mind determines to experience no other agency can withstand. Bondage and freedom are also the states of mind and are determined by it. Bondage or suffering is due to our wrong belief that we are finite beings. Freedom from ignorancc and wrong beliefs, and the conviction of our being one with the Absolute Reality constitute Liberation. The Kingdom of Heaven and the Home of Happiness are within us. The moment we attain the peace of mind, the entire universe is changed for us.

It is one and the same mind that assumes various forms and is called by various names on account of its different functions. It is called *buddhi* (intellect),

when it knows something definitely; *ahankāra* (ego), when it assumes for itself a distinct individual existence; *chitta*, when it displays fickleness; *karma* (activity), when it is moved towards a desired end; *kalpanā* (imagination), when it thinks of some desired object; *vāsanā* (desire) when it longs for some object; *indriyas* (sense-organs), when it reveals external objects to the Self; and *prakṛti* (matter), because it creates objects out of itself. In fact everything that we know, is, according to Vasiṣṭha, a form of mind.

We have already noted that there are innumerable minds. They all have their origin in the Cosmic Mind. The latter has its origin in the Absolute Consciousness. From the Absolute Reality, which is like a calm ocean, the Brahmā (Cosmic Mind) spring up like a wave. The rise of the Cosmic Mind in the Absolute Consciousness is not due to any external agency, is not determined by any previous *karmas*, and is not due to any purpose to be achieved. The Creative activity which manifests itself in the Cosmic Mind is inherent in the Absolute Reality. It works quite spontaneously. Before the rise of the Cosmic Mind the law of *karma* does not operate, according to Vasiṣṭha. Every creation is a new creation. The law of karma, however, begins to bind an individual the very moment he begins to live a life of separation and distinction from the reality as a

Whole. But, however an individual may think himself to be separate from the Absolute, he is in reality ever identical with It, for he is a manifestation of Its Creative Power.

The Absolete and Its Creative Power, again, are not two realities. The Creative Power of the Absolute is ever identical with the Absolute. When the Power is active, it may falsely assume a separate reality for itself, but when it turns back to its Source, it merges therein and becomes undifferentiated. In that case the creation comes to an end.

It is very difficult to say anything about the essential nature of the Absolute. It is above all our concepts and categories which hold good in our experience. We cannot, for example, say whether the Absolute Reality is one or many; self or not-self; spirit or matter; conscious or unconscious. All that can be said about the Absolute, by those who have not yet directly realised It, is that It is the all-embracing and all-powerful Reality which manifests Itself in all things. It is the subtlest of the subtle and the grossest of the gross. It is that from which all things arise, that in which all things exist, and that to which all things return. It is the ultimate Self of us all.

The test of reality is eternal persistence. That which has a beginning or an end cannot be said to be

real. Nothing in the world is absolutely real according to this test of reality, for everything comes into existence and goes out of it. The Absolute alone is real. The world is only an appearance, a phenomenon. It is real only relatively to the individual who experiences it and for the time when it is being experienced. It is like a dream or a mirage.

In Itself, the Absolute Reality is above all changes, divisions, differentiations and relations. All these things are relative and fall within the Absolute. But the Absolute in Itself is free from them. It is distinctionless, homogeneous Reality, which is Consciousness and Bliss through and through. For the Absolute as such, there is no creation, no destruction; no bondage or freedom; no change; no evolution or involution. All these things are relatively real, but quite unreal from the point of view of the Absolute.

To realise the Absolute standpoint is the ideal for those who want to be free from the miseries of life and death. The only method of realising the Absolute standpoint is to know the Truth, and to live accordingly. This experience does not dawn upon any one through merely the grace of any god or teacher. No god or teacher can confer liberation on one who is not disciplined through his own right thinking. No renunciation of any kind of actions is required for the purpose. Knowledge is the only requisite for liberation.

But knowledge should not remain a mere belief; it should become a living experience. This can be done through constant practice (abhyāsa) in Yoga. Yoga in *Yogavāsiṣṭha* means the method of freeing oneself from the misery of life and death. It consists in *Brahma-bhāvanā*—imagining oneself to be identical with the Absolute, *Manolaya*—merging the mind in the Absolute and *Prāṇa-nirodha*—stopping the activity of the vital airs. Any one of them or all these methods may be practised by the aspirant to realise the Absolute point of view and conesequently to free oneself from the sufferings of individuality and finitude.

The completion of this Yoga of Self-realisation requires prolonged effort on the part of the aspirant. Several stages—seven according to *Yogavāsiṣṭha*—may be marked on the progressive path of the realisation of the Absolute Experience by an individual. The first of them is *Śubhechchhā*—the dawn of the desire to be liberated; the second is *Vichāraṇā*—investigation into the nature of reality; the third is *Tanumānasā*—purification (lit. thinness) of the mind; the fourth is *Sattvāpatti*—realisation of the pure Being (of the Self within); the fifth is *Anāsakti*—rising above attachment to objects; the sixth is *Padārthābhāvanā*—realisation of the unreality or non-existence of the objects in the Absolute; and the seventh is the *Turyā* (the fourth state of Experience)—realisation of the Absolute Ex-

perience which is so unique that It cannot be given the name of waking, dream or sleep. Having realised this experience, one becomes liberated.

The person who has become liberated and is yet living in this world is called a *Jīvanmukta*—He or she (for women too according to *Yogavāsiṣṭha* can be liberated) is the happiest person on the earth. The *jīvanmukta* is neither delighted in prosperity nor dejected in distress. Outwardly discharging all the duties of life, he is free within. He is free from the bonds of caste and creed, and is polite and friendly to all alike. He is busy with the affairs of life, but is free from desires. He has nothing to attain, nor has he anything to give up. He enjoys solitude even in the midst of worldly activities, and is always above the turmoils of life.

Such is in brief the philosophy of Vasiṣṭha taught to Rama in *Yogavāsiṣṭha.* Our *Vāsiṣṭha-darśanam* is a detailed and systematic presentation of it in the language of the author himself.

Chapter IV

The Stories of Yogavāsiṣṭha

The way in which the author of *Yogavāsiṣṭha* tries to impress his doctrines on the mind of his readers is first to enunciate them with appropriate similes and metaphors, and then to relate a story by way of illustration. There are no less than 55 such illustrative stories in the work. Some of these stories are mere epic similes or small allegories, while others are really interesting stories. The main dialogue of Vasiṣṭha and Rama itself is presented in the form of an illustrative story in the present scheme of the work. With regard to many of the stories, it is very difficult to say whether there is any historical truth in them. It is very likely that most of them are the creation of the author's own imagination. Here we propose to have a bird's eye-view of all the stories of *Yogavāsiṣṭha* in the order in which they occur in the work.

The Story of the Vairāgya Prakaraṇa.

1. The story of the recensions of Yogavāsiṣṭha.

There was a Brāhmaṇa Sutikṣṇa by name. There arose a doubt in his mind as to whether performance of one's duties or pursuit of knowledge was the way to

liberation. To solve this problem, he approached Agasti. The latter, having answered his question, told him the following story: Once Agniveśya saw his son sitting idle with a doubt in his mind as to whether action or its renunciation led one to mokṣa. In order to show him the right path he told his son the following story. Once a fairy, named Suruchi, while sitting on one of the peaks of the Himalayas, happened to see a messenger of Indra passing along that way. She asked him where he was coming from. In reply, the messenger told her that he was coming from the hermitage of the sage Vālmiki, where he had escorted, by the order of his master Indra, a king, Ariṣṭanemi who was desirous of knowing the way of attaining liberation. The sage Vālmīki, the messenger continued, recited to the king an old composition of his own, in which he had recorded the teachings of Vasiṣṭha to his pupil, prince Rāmachandra of Ayodhyā, and which was, immediately after its composition, recited by him to Bharadwāja. The messenger repeated to the fairy all that the sage had taught to the king.

The Stories of the Mumukṣu Prakaraṇa

2. The story of Śuka, the son of Vyāsa:—

This story is told to illustrate the character of a true aspirant.

Once Śuka, the son of the great Vyāsa, becomes desirous of knowing the Truth and approaches his father. The latter asks him to see the king Janaka. He accordingly goes to the city of Janaka and gives notice of his arrival at the gate of the palace. The king gets the information, but wishing to test the mentality of his guest, does not receive him until the seventh day. Śuka does not at all mind the apparent disregard and remains standing at the gate with a balanced mind. On the eighth day the king welcomes Śuka very warmly and lodges him in his own harem which is full of captivating damsels. They attend upon the guest by the order of the king and feed him on very tasteful and sumptuous meals. In the midst of all these circumstances, however, the young sage remains unmoved at heart, and does not at all fall a prey to the temptation and attachment of worldly pleasures, but persists in his intense desire to know the Truth, which the king, having sufficiently tested his fitness, gladly teaches him.

3. *The story of Brahmā's teaching to Vasiṣṭha:—*

When Brahmā had created the world, he forethought that there would be pain and suffering in it as a result of ignorance. He, therefore, wanted to create some remedy for the evil that would arise out of the ignorance of the creatures. He meditated,

and by his creative imagination brought forth Vasiṣṭha, whom he taught the Science of Peace and deputed to India to teach it to the fit and needy.

The stories of the Utpatti Prakraṇa.

4. *The story of Ākāśaja:—*

This story illustrates that Brahmā is beyond the clutches of death.

There was a Brāhmaṇa named Ākāśaja. The Lord of Death often wished to destroy him, but proved unsuccessful in his attempts. The reason was that he could find no *karmas* that bound the Brāhmaṇa. It is due to such *karmas* alone that one falls a prey to death.

5. *The story of Līlā:—*

It is one of the most interesting stories of the work. It is told to illustrate the ultimate ideality of the universe, the nature of death and after-death experience, relativity of time and space, existence of worlds within worlds, the power of desire and thought, and equality of man and woman in acquiring supernatural powers.

Līlā is the wife of a king Padma. She is very intensely devoted to her husband. Being anxious to keep her husband alive for ever, she enquires of the

priests of her court whether there is any method by which her husband can be made immortal, and learns from them that it is impossible. She then propitiates Saraswati (the goddess of learning) and gets a boon through her that if her husband would ever die, his soul should never go out of her own room. The goddess was very much pleased with her devotion, and promised to manifest herself whenever and wherever she would require her. In the course of time Padma dies. Līlā is left in intense mourning. A voice from the void, however, assures her that the soul of the king is within the room where he died, and advises her to preserve the corpse until the departed soul vivifies it again after some time. Līlā is very much surprised and remembers the goddess who, according to her promise, instantaneously appears before her. Līlā implores the goddess to show her the present experiences of the deceased king in his new world. For the purpose of enabling her to see the other worlds, the goddess teaches Līlā the existence of various planes, penetrating one another and existing quite unperceived by the inhabitants of other planes. She teaches her also the method of seeing and visiting the various worlds interpenetrating our world, and takes her to the present world of her husband's experience, where he is seen as a young king of sixteen years ruling over a mighty kingdom. Līlā becomes wonder-struck.

But Saraswatī makes her more so, by telling her the story of her and her husband's previous existence thus: In a small hut in another world, there lived a Brāhmaṇa named Vasiṣṭha, with his wife Arundhatī, who got also a similar boon to keep the soul of her husband confined within her hut after his death. One day, after having witnessed a pompous procession of a king and wishing to be born a king, the poor Brāhmaṇa died. His wife, being unable to bear the pangs of separation from her husband, burnt herself with the body of her husband. Saraswatī told Līlā that all this had happened only a week ago, and that the Brahman pair was born as the king Padma and his wife Līlā in the world where he died after having lived a long life leaving Līlā alone. Līlā does not believe this story. The goddess, to convince Līlā of the fact, takes her to that world and makes her verify the fact from a son of the deceased pair. Through meditation now Līlā remembers all her previous births since her origin from the Creator. Both Līlā and Saraswatī now return to the present world of the king who is now called Vidūratha, and find him in his 70th year. His present wife is also called Līlā. (Let us call her Lila II). They manifest themselves before the king in his private apartment and mysteriously remind him of his previous existence as Padma. He entertains a desire to be Padma again. Līlā II propitiates Saraswati to

confer a boon upon her to be her husband's wife in his next life also. After some time there arises a war in which the king Vidūratha is killed. His soul, which was present throughout in the room where the corpse of Padma was lying, now re-enters the dead body and lo! it rises again as the king Padma, and finds standing before him his two wives, namely, Līlā I and Līlā II, with whom he lives happily for a long time again in the world where he died some time ago.

6. *The story of Karkaṭī* :—

This story illustrates that there is fear or danger in this world only for the ignorant, but the wise who can solve the riddle of the universe and knows the true nature of the Reality behind it, is free from all dangers.

There was a huge and gluttonous cannibal-woman named Karkaṭī in a northern valley of the Himālayas. She found much difficulty in appeasing her hunger on account of her abnormal size. She, therefore, underwent penances and through the boon of Brahmā got herself reduced to the size of a needle (pin). Thereafter she was called *Viṣūchikā* (sūchī = needle). After some time she repents of her action, for with this minute size she could enjoy only a little drop of the blood of her prey. Through another course of penance she got her former size back, but on the condition that

she should prey upon the ignorant alone. In order that she may be able to distinguish between the wise and the ignorant, to kill the latter and to spare the former, she formed a set of questions which she put to all whom she came across. Once a Kirāta (some forest tribe) king of the vicinity happened to be seen by her in a forest. The cannibal-woman put the questions to him and, to her surprise, he replied to all of them quite satisfactorily, as he was a wise man. She let him alone. As advised by the king, she gives up her huge and ugly form and assumes a charming and handsome appearance. The king now allows her to stay in his own palace. There, she was fed on the bodies of the criminals and outlaws of the state and lived quite peacefully.

7. *The story of the sons of Indu:—*

This story illustrates the creative power of Thought.

Near the Kailāśa mountain there lived a Brāhmaṇa, named Indu. On his death, his ten sons met together to think out the best way to commemorate the death of their beloved father. They decided that every one of them should become a creator of a world by exercising the creative power of his thought. All of them sat in meditation, and through the force of their imagination and affirmation, they actually evolved into ten creators of ten world-systems.

8. *The story of Indra and Ahalyā:—*

This story illustrates how pleasure and pain depend on the determination and attitude of the mind, and to what extent the body becomes anaesthetic to all external tortures if the mind is strongly attached to and fixed on something else. It also illustrates that the determination of the mind is a proof against all external coercion.

In the province of Magadha there lived a king named Indradyumna. He had an exceedingly beautiful wife, Ahalyā. She fell in love with a man, Indra who was young and very handsome. He lived in the same town and loved her very much in return. As soon as the king came to know of their love, he began to dissuade her. But she was mad after her lover Indra, and preferred to undergo all sorts of tortures to abandoning her love. The king, then, punished them both in the severest ways possible. But the mutually loving pair remained unmindful of all the pains that their bodies had to undergo, for their minds were so deeply set on each other that they did not feel bodily pain at all. The king ultimately banished them out and they continued to live together, not in that life only, but also in many others that followed.

9. *The story of Mind:—*

It is an allegory showing the self-torturing nature of the mind.

The mind is represented in this story by a mad man having a thousand hands and eyes, and beating himself in frenzy with a thousand lashes. He wanders in a dense forest without any aim or goal.

10. The story of the three unborn children:—

This story is told to illustrate the absolute unreality of the world.

A mother once told the following story to her child. In a city which never existed, there lived three princes, two of whom were never born and the third never entered the womb of any mother. They once went out and took their bath in three rivers, two of which were already dried up and the third never had any water at all. There they stayed in three houses, two of which never existed and the third was not yet built. Then they invited three guests, two of whom had no mouth and the third no stomach. The story goes on in this way.

11. The story of a Magician:—

This story is told to illustrate the theory that events which took several years to occur in a particular time-space order, can be identically represented in any mind's experience within a few moments. It illustrates ideality and relativity of all things, time and space.

In the Uttara-Pāṇḍava country there lived a king named Lavaṇa. Once a magician came to his court and got permission from him to show his wonderful powers. He began by waving his bunch of peacock feathers before the king, and in a moment the king was hypnotised. Within a few moments of his hypnosis the king experienced the following long series of events: A very fine horse is sent to him as a present by some feudatory chief. He rides the horse which goes out of control and runs with him to a very distant forest. The king, feeling very much troubled by him, wishes to get rid of him, and so he catches hold of a branch of a tree under which the horse happened to pass. The horse runs away, leaving the king alone wandering in the forest. While he is feeling very hungry and extremely thirsty, a Chāṇḍāla girl is seen by him carrying some food for her father who was working in a field nearby. The king requests her to give him a portion of it. She feeds him only on his promise of becoming her husband, and takes him to her father with whose consent she marries him. The king lives like a Chaṇḍāla in the Chaṇḍāla family and brotherhood, eating and enjoying all sorts of filthy things. He brings forth a number of children and lives up to a pretty long age. Once, unfortunately there occurs a terrible famine in the country, and in spite of his best efforts, he is unable to maintain his big

family, and so he commits suicide by throwing himself into fire. Immediately he wakes up from his hypnotic trance and finds himself in his original state as king Lavaṇa. He is very much surprised, and wishing to know whether there was any reality behind his trance-experience, he starts to visit the place in the Vindhya hills which was the scene of his experiences as a Chāṇḍāla. To his great surprise, he could identify all the items of his vision with the actual facts which occurred in this place. He found not only the familiar places and objects, but also his old parents-in-law, whose ugly and black daughter he was compelled to marry, in the hypnotic trance, under the necessity of appeasing his hunger.

The Stories of the Sthiti Prakaraṇa.

12. The story of Śukrāchārya:—

This story is told to illustrate the marvellous effect of desire, or even wish, on the life of an individual and to show how a mere passing wish brings about a new birth in which it is realised.

Once the great sage Bhṛigu and his son Śukrāchārya were undergoing penances in a valley of the Mandra mountain. While engaged in meditation, Śukra happens to catch the sight of a celestial damsel, and at once a wish creeps into his mind to enjoy her company. His subtle body forthwith leaves the

physical and reaches the city of gods, where he finds his beloved and wins her love. There he lives for a number of years in the pleasant company of his beloved until, the force of his previous good actions being exhausted, he falls down on the earth through rain and becomes a grain of paddy. A Brāhmaṇa eats the grain and it is born as a son to him. As a Brāhmaṇa boy, he becomes fond of a deer, and consequently, becomes a deer in his next life. In this manner he transmigrates in several bodies, one after another, until he is born as the son of a tapasvī (penancer) and takes to performance of penances on the banks of the Ganges. In the mean time, the original physical body of Śukra, left by him long ago, begins to decay. His father noticing it, becomes angry with the god of death, who, on being wrongly accused, manifests himself and explains the whole matter to him. Then both, Bhṛigu and the god of death, approach the boy performing penances and ask him to meditate on the history of his past lives. The boy, doing so, comes to remember his Śukra-form, and goes back to it with his mental body. The body of the boy collapses and that of Śukra revives.

13. The story of Dāmu, Vyāla and Kaṭa:—

This story illustrates that the will to live is the cause of all failures and sufferings in life, and the

absence of it is that of success and achievements.

There was a wealthy and wise Demon king of the Pātāla world, named Śambara. He waged a furious war upon the gods and gave them a severe defeat. The chief reason of his success was that he could create, through his magical powers, three great warriors, Dāma, Vyāla and Kaṭa. They fought most self-lessly without the least desire to preserve themselves and so could not be defeated by the gods whom they drove out of heaven. The gods approached Brahmā, who comes to know the cause of the success of the Demon through his meditation. He advised the gods to fight with the demon warriors in such a manner as to be able to create in their mind a desire of self-preservation and victory. The gods succeeded in doing so, because the demon-warriors were ignorant of the true nature of the Self, and so, killed them in a battle.

14. The story of Bhīma, Bhasā and Dṛḍha:—

This story is in continuation with the above story and illustrates the same thing with the additional point that a desire for self-preservation cannot be created in one who knows the true nature of the Self.

Śambara, the above-mentioned Demon-king, seeing his great warriors thus killed in the battle by the gods, now creates another triad of Bhīma, Bhāsa and Driḍha, in whom it was impossible for the gods to create the

feeling of ego, as they were created by him with the knowledge of the real nature of the Self from their birth. They defeated the gods in spite of the best efforts of the latter.

15. The story of Dāśūra:—

This story illustrates that peace cannot be achieved by undergoing penances or performing sacrifices enjoined by the Vedas. Such things can at the most purify our intellect if they are performed thoughtfully and with unselfish motives. Knowledge of the Self dawns only through rational thinking and meditation.

In the province of Magadha there lived a Muni named Dāśūra. He was ignorant of the nature of the Self. When his father Śarlomā dies, he weeps bitterly. Gods of the forest console and advise him to attain peace of mind. Seeking for peace, he takes to the performance of penances, but in vain. He performs very difficult sacrifices, but does not attain peace. He then takes to meditation and thinking, and at last comes to know the real nature of the Self, and finds peace within. Through his boon a son is born to a forester-woman. Dāśūra teaches the science of Peace to this boy when he grows up. Vasiṣṭha, while he was passing that way one day, enjoyed one of the lectures of Dāśūra to his pupil.

16. The story of Kacha:—

It is not a story in the proper sense of the term, but a soliloquy on the immanence of God.

Kacha was the son of Bṛihaspati. He once sat in *samādhi*. Waking up from his samādhi state, he sang a very beautiful song on the immanence of Brahman in everything of the universe.

The Stories of the Upashama Prakaraṇa.

17. The story of Janaka:—

This story illustrates how an accidental suggestion some times awakens the dormant discriminative tendencies of the previous life of an individual.

One day, the king of the Videha country, whose name was Janaka, was sitting in his garden. There, he happened to hear some very inspiring songs sung by some celestial beings passing along that way. These songs produced a very deep impression on his mind and set him to meditate on the illusory nature of the world and on the real nature on the Self. He discovers that the main cause of all suffering was the ignorant mind. He realises the true nature of the Self and is freed from ego. Even then, he continues to rule over his kingdom wisely and well.

18. The story of Puṇya and Pāvana:—

This story is told to illustrate that it is absurd and futile to be sorrowful when some beloved person is

separated from us, seeing that we have had coutless relations in the long history of our past lives.

On the Mahendra mountain in the Jambū Dvīpa there lived a sage, named Dīrghatapas. He had two sons, Puṇya and Pāvana. The former had acquired the knowledge of the Truth, while the latter was only on the path, when their beloved father died. Pāvana weeps bitterly at the death of his father. Puṇya reveals to him the absurdity of his action, on the ground that he has had numberless fathers in his past lives. He reminds him of the countless lives he has lived as a deer, a lion, a monkey, a prince, a crow, an elephant, an ass, a bird, and a puppy etc.

19. The story of Bali :—

This story is told to illustrate how the state of nir-vikalpa samādhi can be realised through meditation on the truth that every thing is a mode of Consciousness.

Bali was the son of the famous Virochana of Pātāla. He begins to reflect that life, as it is generally lived, is a monotonous drudgery. We repeat the same course of actions and always remain unsatisfied. He recollects that his father, who was famous for his wisdom, used to say that there is a very wonderful state of existence called liberation in which man finds undecaying peace. He now wishes to know more about it, and approaches his preceptor Śukrāchārya.

The latter teaches him that he should realise that everything is Consciousness. Bali medidates on this truth and realises it in his nirvikalpa samādhi. He becomes a liberated man and continues to rule over his kingdom wisely.

20. The story of Prahlāda :—

This story illustrates that even the great gods like Viṣṇu cannot cause a man to realise the Self without his own thinking and meditation. Grace of a god or teacher cannot confer the knowledge of the Self on any person.

Once Viṣṇu defeated the demons and killed their lord Hiraṇyakaśipu. This impressed Prahlāda, the son of the killed demon, very much. He begins to worship the victorious Viṣṇu. The latter was very much pleased with his devotion and appeared before him when he was very eager to see him. On his being asked to choose a boon, Prahlāda expresses a desire to realise the true nature ef the Self. Viṣṇu tells him that he would be able to realise it only through his own thinking and meditation, for no god or teacher can confer the knowledge of the Self on any person. Prahlāda follows his advice and attains a state of thoughtless samādhi. He forgets his royal duties and continues to enjoy the bliss of Samādhi. On account of his negligence of the work of the state, anarchy

prevails in his kingdom. Seeing this, Viṣṇu comes down, and, awakening Prahlāda from the state of thoughtless samādhi, advises him to rule over his kingdom as an ideal and wise ruler. Prahlāda does the same.

21. The story of Gādhi:—

It is a very interesting story told to illustrate the creative power of Māyā and the possibility of identical representation of the real historical series of events within an individual mind as a world of imagination occurring within a few moments of the real world.

There was a Brāhmaṇa named Gādhi. He had a keen desire to know the nature of Māyā and worshipped Viṣṇu to get his desire fulfilled. Viṣṇu granted a boon to him that he would soon realise the nature of Māyā. After a few days, while he was bathing in a river, he dipped his head into water, and lo! he saw the following vision:—He is ill at home and dies. He experiences his death. He is reborn of an ugly and dark-skinned Chaṇḍāla woman. He grows up and marries a Chaṇḍāla girl, and begets several children. Once, while passing through a country called Kīra, he happens to be taken up by an elephant which was let loose by the people of the country to elect a king in place of one who had recently died, and is installed as a king in spite of

himself. He rules over the country for a number of years, until he is discovered to be a Chaṇḍāla by birth by his high caste subjects, who enter into fire by way of performing a prāyaśchitta for having been ruled over by a low caste king. He feels very sorry at the sight of this horrible scene, and himself also jumps into the fire. The intense pain of being burnt wakes him up from his vision which he was having while he was in water for a moment as Gādhi. All this happened within a few seconds of his dip. After a few months of this occurrence, he happens to meet a traveller who relates to him, during the course of his account of his travels in distant lands, all that Gādhi experienced within the few seconds of his vision. The coincidence of the two—the real events related by the traveller and the dream-world of the moment of the dip—being too wonderful to be believed, Gādhi starts on a journey to verify it. To his greater surprize, he finds that all that he saw in his vision did actually happen in the real and historical world. Such is the wonderful power of Māyā.

22. *The story of Uddālaka*:—

This story is told to illustrate how the mind can be controlled and the true nature of the Self realised through meditation and practice of the control of the vital airs (prāṇas).

There was a Muni, named Uddālaka. He made up his mind to have the experience of samādhi. Finding the mind to be a great impediment in his way, he addresses it and tries to discover the nature of the self. Then through the control of the vital airs (prāṇas) he realises the state of samādhi.

23. The story of Suraghu:—

This story is told to illustrate how equanimity of vision can be attained even in the midst of worldly duties.

Once there was a king of Kirātas near the Kailāśa mountain. The muni Māṇḍavya once visited his kingdom, and being requested by him, taught him how one can attain the state of equanimity even in the midst of worldly duties and that the Self is the reality which persists even when every object can be thought away. The muni having gone away. Suraghu set to realise his teachings in experience and succeeded. Some time after his realisation of the Self, he is visited by a Persian king, Parṇada whom he taught the method of enjoying the state of samādhi even while one is engaged in one's worldly duties.

24. The story of Bhāsa and Vilāsa:—

Through this story the author teaches that one cannot be well and at peace unless the mind is brought under control and the Self is realised.

On the Sahya mountain in the north there lived a great Ṛishi, Atri with his pious and devoted wife Anasuya. They had two sons, Bhāsa and Vilāsa. After the death of their parents they went away in different directions to undergo penances. After some time they happen to meet with each other. When Vilāsa enquires the welfare of his brother the latter replies that welfare cannot be possibly attained unless one has realised the real Self and brought his mind under control.

25. *The story of Vītahavya:—*

This story is an illustration of Self-realisation and attainment of the best state of existence through one's own efforts.

Vītahavya was a muni in the Vindhya hills. He performed various actions prescribed by the Śāstras, but could not attain peace. He now makes up his mind to realise the state of nirvikalpa samādhi. He addresses his mind, chastises it for its fickleness, controls it and the senses and finally attains the state of samādhi in which he stays for a very long time. In the mean time his body was covered with earth, so that, when he wakes up from his samādhi state, he finds it unable to move. He does not mind it, but creates another world through his imagination and lives therein as a liberated man. Once again, he remembers his body

being covered by earth and makes up his mind to uncover it. He enters the orb of the sun and comes back therefrom with a ray of the sun which removes the earth and relieves the body of it. In this body he lives for a long time as a free man. Once he makes up his mind to realise the disembodied state of liberation, and entering a cave, withdraws himself from the body, senses and mind etc. He, then, realises the highest stage of existence, which is thoughtless, immutable and eternal Bliss.

The Stories of the First Half of the Nirvāṇa Prakarana

26. The story of Kāka (crow) Bhuśuṇḍa :—

This story is told to illustrate the possibility of infinitely long and healthy life through the mastery of the vital airs (prāṇas) and the *Kuṇḍalinī.*

Once Vasistha himself, while sitting in the assembly of gods in the heaven, happens to hear about Kāka-Bhuśuṇḍa who is said to be enjoying the longest life, becomes iuquisitive to see him, and proceeds to the Kailāśa mountain, where he is said to live in the form of a crow on the Kalpa-tree. Kāka Bhūśuṇḍa welcomes him, and being questioned, describes to him the story of his birth and long life, the way how he survives death, the universal destruction, the wonderful experiences of his life, and how one can live a long and

healthy life. He told Vasiṣṭha that he had seen eight births of Vasiṣṭha, a hundred of Viṣṇu, a thousand of Buddha, eleven of Rāma and ten of Kriṣṇa. In his life-time the Mahābhārata has been composed eleven times and the Rāmāyaṇa twelve times. He gives a discourse on the science of the vital airs and the Kuṇḍalinī Power.

27. *The story of Deva-pūjāh* (Worship of God):—

This story is told to illustrate that the only and the best worship is that of the Self within. There is no necessity of any external show in that worship.

Once Vasiṣṭha himself goes to the Kailāsh mountain and displays his devotion to Lord Śiva who becomes pleased with him and appears before him with his consort Pārvati. Being asked "What is the best worship ?", the God tells him that Self-worship is the best worship and that the knowledge of the Self is the best way of worshipping It.

28. *The story of a Bilva-fruit:*—

The Absolute Consciousness is here compared with a Bilva fruit to show that the entire universe exists within Consciousness.

29. *The story of a piece of Stone:*—

In this story Brahman (the Absolute) is compared to a huge block of stone to show that as a piece of

stone contains within it all the statues that can possibly be made of it, so in Brahman all the forms of the world exist potentially.

30. The story of Arjuna:—

In this story it is told that at a particular period of time, when the earth would abound in evil-doers, Viṣṇu would come down, to kill them, in the form of Kriṣṇa and Arjuna. Arjuna would hesitate to kill his enemy in the battlefield of the Mahābhārata war and Kriṣṇa would teach him the right attitude towards life, having acquired which, he would do his duty without attachment.

31. The story of Śata-Rudra:—

This story is told to illustrate the power of thought, desire and imagination on one's transmigration from one life to another, and to illustrate the doctrine of worlds existing within worlds.

There was a mendicant. Once he entertained a thought in his mind to be a house-holder and consequently he becomes one in his dream. The dream personality, again, on account of its wish, further dreams itself to be a Brāhmaṇa. This process of dreaming within dreams goes on, changing the man into a hundred forms, one within the dream of another, until he becomes a Rudra. As a Rudra, he acquires omniscience and comes to be aware of all the

8

hundred forms thus created by imagination and living in their own peculiar and different worlds. He wakes all the dreaming personalities up and the imagined forms begin to live as distinct and separate entities. Such is the creative power of thought !

32. The story of a Vetāla:—

This story is told to illustrate that there is no danger anywhere for a knower of the Brahman.

There lived a Vetāla in the Vindhya hills. At nights he used to come out to prey. Once he happened to meet the king of the vicinity, who was well up in the knowledge of the Brahman. He put several questions to the king, which the latter answered to his satisfaction. The Vetāla could not harm him in any way as he knew the Brahman.

33. The story of Bhagīratha :—

This story is given to illustrate this peculiar trait in the character of a liberated person that although he does not stand in need of worldly actions, he performs them for the good of others.

There lived a great king named Bhagīratha who brought the Ganges down to the earth. Once he begins to think of the unreality of the worldly possessions, goes to his spiritual teacher, Tritula, and acquires the knowledge of the Self. Having returned, he gives the whole of his kingdom and property away

in charity and goes to a lonely place to meditate. Here he realises the Self and lives in blissful peace. Once he happened to pass through the country over which he formerly ruled. The ruling king there had died and the people had to choose another. Having recognised Bhagiratha, they entreated him to be their king. Bhagiratha accepted their offer for the sake of their good and ruled over the kingdom justly and wisely.

34. The story of Chūḍālā :—

It is one of the most interesting and instructive stories of the whole work. It illustrates that a woman is not to be shut out from the temple of wisdom; she has an equal right to Self-knowledge, and if she makes an effort, she can realise the Truth even earlier than man. Having realised the Self herself, she can help her husband on his path. This story also illustrates that real and genuine renunciation which is essential for Self-realisation is not the external renunciation of possessions and duties, but of the internal desire or craving for them. A busy ruler of a kingdom, as the queen Chūḍālā was, yet above the turmoils of life and at peace within, she is an ideal example of a truly liberated person.

Once there lived a king named Śikhidhwaja at Malwa. He married Chūḍālā, a princess of the

Surashtra country. Having lived a happy life of youthful enjoyments, both of the pair become dissatisfied with the pleasures of life and set themselves to seek for the knowledge of the Self. Chūḍālā being more enthusiastic and discriminative, succeeds in having a true view of life; consequently a unique kind of lustre brightens her face. Her husband being unable to realise the Self cannot understand the reason of her joy. She tries to help him, but he takes her advice lightly even in spite of her showing him her supernatural powers, and so he fails to achieve peace within himself. He takes to the performance of religious ceremonies which do not help him. He then renounces his kingdom and everything that he possessed, and goes to a forest in spite of his wife's entreaties not to do so. Then he puts himself to severe austerities and consequently becomes languished. Chūḍālā in the meantime rules over the kingdom of her husband well and wisely. One day she takes compassion on him and visits him secretly. She again intends to teach him the right way of Self-realisation, but thinking that he would not care to listen to her, she, by her yogic power, transforms herself into a young heavenly Brāhmaṇa with Kumbha as his name. The king, being very much impressed by the personality of Kumbha, accepts him as his teacher and learns from him the secret of Self-realisation which

consists not in the external renunciation of things and duties but in the internal renunciation of hankering after them, which is the root of all evil. The queen does not even then forget to fulfil her royal duties, to which she goes back now and then. The king, having got the true vision of the Self, experiences the samādhi state and becomes liberated from the pairs of the opposite feelings. The queen, in the form of Kumbha, tests him in many ways. One day Kumbha tells the king that he has been cursed by Durvāsas to be a woman at nights, and expresses his unhappiness due to the occurrence. The king tells him not to mind it at all, for, he says, what cannot be cured must be cheerfully endured. The nocturnal personality of Kumbha, Madanikā, now tells the king that as it is quite natural for a young woman to have a husband, she must now marry; and proposes to marry the king himself. The king sees no loss or gain in it, and, therefore, to be of some service to her marries her. Both pass their nights in conjugal happiness. In order to test whether the king has acquired any sort of attachment in his heart, which alone is the real bondage in life, she creates, by her yogic powers, a lover, and throws herself into his arms with the most amorous attitude in the absence of the royal sage, and continues in that position until he comes and sees the pair. The sight does not move him; he remains

unperturbed and unaffected. He keeps his balance of mind and comes out successful in his test. In such other various ways she trains her husband in the art of living above life's turmoil, and in the end brings him back to rule over the renounced kingdom like perfectly free and wise man.

35. The story of a Kirāta :—

The story is told to emphasise the value of effort, even though it be for small things; because often we happen to find out precious things through efforts which were originally directed to ordinary ones.

There was a miserly Kirāta. Once a cowrie shell fell down from his hands. He being a miser, began to search for it vigorously and continued his search for three days. Accidentally he found a philosopher's stone.

36. The story of a Chintāmaṇi :—

This story is told to illustrate that one should not disregard the valuable things which one has got and wander in search of others or of similar ones elsewhere.

A man was in search of a philosopher's stone. He happened to find it accidently. But he thought that the philosopher's stone was too valuable a thing to be found so easily and that he was too unfortunate to find it so soon. He therefore

threw it away, thinking it to be a piece of glass. Throwing it away, he proceeded further and reached a forest where, in spite of his repeated efforts, he finds nothing but pieces of glass.

37. The story of an elephant :—

This story is told to illustrate the lesson that one should never lose an opportunity to vanquish one's enemy, *which*, in the case of an aspirant for Self realisation is his own individuality, for otherwise it would be soon out of control.

There was a tamed elephant. Once he got an opportunity to be free from the control of his master. It was a time when he could win his freedom for ever by defeating the efforts of his controllers. But he did not utilise this opportunity. Consequently he was again bound and put under control.

38. The story of Kacha :—

This story is told to show that the true renunciation of all things consists in the renunciation of the ego.

Kacha, the son of Bṛihaspati, goes to his father for advice in Self-realisation. The father tells him to renounce everything in order to find peace. The son, having literally given up everything, goes to a forest. Yet he does not find peace. Again he is advised to give up everything. Kacha does not again understand

his father's advice, and tries to give up even the little that was in his possession, but in vain. Bṛihaspati visits his son again after three years and finds him without peace. He explains to Kacha that renouncing everything does not mean throwing away everything. It means the renunciation of or withdrawal from the mind which is the finitising ego. This can easily be done by affirmation of one's Divinity.

39. The story of a Mithyā Puruṣa (Unreal Man) :—

This story is told to illustrate the futility of the efforts of the ego to limit the Self within finite objects which are perishable.

There was a mithyā puruṣa (unreal man) who wanted to encase space. For this purpose he makes a jar, but after some time the jar is broken, leaving the man bewailing the loss of the space that was enclosed in the jar. Then he digs a well, constructs a tank, builds a four-storeyed house. But all these things come to destruction, one after another. The man, bewailing the futility of his efforts to preserve space in a finite form, dies at last.

40. The story of Bhṛiṅgīśa :—

This story is related to teach Rāma to be a great renouncer, a great man of action and a great e njoyer.

Once Bhriṅgīśa went to the Mahāmeru mountain to see Lord Shiva. Having bowed down to him, he asked for advice. The Lord advised Him to be a great renouncer, a great doer and a great enjoyer and explained to him the meaning of these terms.

41. The story of Ikṣwāku:—

This story contains the philosophy which Manu is said to have taught to Ikṣwāku.

There was a great king Ikṣwāku, an ancestor of Ramachandra. Once he begins to think of the unreality of worldly possessions and becomes inquisitive to know the Truth. He goes to Manu in Brahmaloka and learns from him the facts about the origin, stay and decay of the world, the cause of bondage and freedom, the stages of Self-realisation, the nature of the ego and Māyā, and the characteristics of liberated living persons.

42. The story of a Hunter and a Sage:—

This story is related to describe the nature of the Turīya state (Undifferenced Consciousness), that is, the state of Consciousness free from the experience of waking, dream and deep sleep.

A hunter pursued a deer which outran him and passed beyond the ken of his vision. On his way he happened to see a sage sitting in meditation. Having been asked as to which direction the deer went, the

sage replied that he, being above all the states of relative experience, did not care to know anything, and therefore, did not know which way the deer went.

The Stories of the Second Half of the Nirvāṇa prakaraṇa

43. The story of a Vidyādhara:—

This story is related to illustrate that the study of the spiritual literature can fructify only in those who have control over their senses.

Vasiṣṭha once asked the Crow-sage Bhuśuṇḍa whether he knew any individual who could not attain Self-knowledge in spite of having lived long. Bhuśuṇḍa told him that there was a Vidyādhara who could not realise the Self in spite of his having lived for four kalpas. Having acquired a little discrimination the Vidyādhara came to Bhuśuṇḍa and told him that his senses and passions were his stumbling blocks. The latter taught him the method of controlling them, and consequently the Vidyādhara realised the Self.

44. The story of Indra:—

This story illustrates the possibility and existence of a whole world within an atom.

Once Indra, the king of gods, is defeated by the demons. To save his life, he shortens his size and enters a ray of the Sun. There he imagines a world and rules over it. After his death, his descendents rule

there. One of his distant descendents realises Cosmic Consciousness and comes to know of the fact that he was living within the world which existed within an atom of cosmic space.

45. The story of Maṅkī :—

This story illustrates the possibility of Self-realisation through the teachings of another person, provided that the mind is already prepared to imbibe them.

Once Vasiṣṭha, when coming to officiate as a priest in the sacrifice which was to be performed by Aja, meets a Brāhmaṇa named Mankī on the way. The traveller begins to talk on the evils of the world. Vasiṣṭha teaches him the science of the Self. Hearing him, the Brāhmaṇa becomes liberated, because he was already ripe for it.

46. The story of the Mind compared to a Deer:—

In this story the mind is represented by a wandering deer. The deer is running here and there in a barren land, finding no rest until he finds the shade of a tree. The shade in the case of the mind is *samādhi.*

47. The story of a Block of Stone: –

It is also one of the most interesting stories. It illustrates the possibility of a whole world, with all its cosmic gods and other beings, to be imagined within a point in space.

Once Vasiṣṭha himself wanted to meditate in a solitary place. Finding disturbances everywhere, even in the ethereal plane, he retires to the *Śūnya* plane. There he imagines a hut in which he sits in samādhi. In that state he experiences and wanders through innumerable worlds, one within the other. Waking up from the samādhi state, he happens to hear a sweet and melodious song, and, through his *ākāśa-dhāraṇā* (meditation on the Ether), he finds out the source of the enchanting song to be a beautiful woman, who, when requested, tells him that in a corner of the world imagined by him there is a mountain. Within a point on a stone of that mountain, she and her husband are living. They both stand in need of Self-knowledge for which she requests Vasiṣṭha. The later becomes curious and accompanies her and actually finds her husband there. The Brāhmaṇa, her husband, having attained Self-knowledge sits in *nirvikalpa-samādhi*, and thereby the world of his *saṁkalpa* (imagination) collapses. This fact is seen by Vasiṣṭha through meditation. Returning therefrom, Vasiṣṭha comes back to his own hut, but finds that his own body, which was left in his hut is entered by the soul of a *siddha*. Vasiṣṭha having withdrawn the force of his own *saṁkalpa*, which created the hut, the hut collapses along with the body within it, and the *siddha* consequently

falls down to the earth. Vasiṣṭha explains the matter to him, and both go to the *siddhaloka* and live there.

48. The story of Vipaśchit:—

This story is also one of the most interesting ones. It illustrates the creative power of thought and the effect of desire on one's transmigratory career.

There lived a king named Vipaśchit at Tatamiti in Jambūdwīpa. Once he is attacked by enemies from all directions. Wishing to multiply his body to cope with all the four invaders, he performs a sacrifice in which he offers his own flesh to the flames of the sacrificial fire, and becomes four Vipaśchits. They put the enemies to flight, and then set out for world-conquest in all directions. They go far and wide, and live in different countries, die there, and experience different series of transmigrations. One of them is said to be present in the body of a deer in the zoological museum of king Daśaratha, the father of Rāma, at the time of Vasiṣṭha's discourse to Rāma. Hearing this, Rāma becomes very curious and wishes the deer to be brought in the assembly. To prove the truth of the story, Vasiṣṭha, by his thought-power, brings him to a human form, and names him Bhāsa. Bhāsa now describes his experiences in the assembly.

49. *The story of the Vaṭa-dhānā Princes* :—

This story illustrates the endlessness of the world.

There was a country named Vaṭadhānā. One of its kings had three sons. They desired to see the end of the universe and started on tour. No less than 17 lacs of years have passed, yet they are still wandering, as there is no end to the universe.

50. *The story of a Corpse* :—

This story illustrates the fact that every individual is a Cosmic Deity (Logos) of his own Universe.

Once there was a hunter. He teased a sage who cursed him to become a mosquito. Having lived as a mosquito, he becomes a deer, and then a hunter again. Being advised to give up his wrong doings, and to acquire Self-knowledge, he undergoes penance, approaches the sage and requests him to explain how the internal imagination can take the form of an external world. The sage relates to him his own experience thus: Once he saw a man sleeping. Moved by curiosity, he entered the sleeping man's dream-world through his power of *dhāranā*. Forgetting his own original form, he lived there for 100 years until he was reminded of it by another sage. Coming out, he found that it was only a moment's work. The hunter dces not understand the truth

of this story. He again undergoes penances, and gets a boon for having a body as big as a Brahmāṇḍa (Cosmos). Left by his soul, it falls upon another Brahmāṇḍa (Cosmos), and is observed by Vipaśchit, the hero of the story No. 48. Then he becomes a king, Sindhu, the enemy of Vidūratha of the story of Līlā (No. 5), and ultimately realises Nirvāṇa through the teachings of his own ministers.

51. The story of a Block of Stone :—

In this story a detailed comparison of the Brahman with a large piece of stone is attempted. As a piece of stone has within itself, in potential form, all the statues that can possibly be made out of it, so is the Brahman the source and the stay of all the objects of this universe.

52. The story of the Brahmāṇḍa :—

In this story Vasiṣṭha relates what he heard from Brahmā about the origin of the universe.

53. The story of the Sons of Indu :—

It is a repitition of the story No. 7, related in the Utpatti Prakaraṇa.

54. The story of a Tāpasa :—

This story illustrates the possibility of the multiplication of worlds by the power of thought and desire,

and co-ordination of the various conflicting desires of different people with regard to the same object or person.

In a country there are eight brothers. Every one of them wishes to be an emperor of all the seven continents, and to realise that ambition undergoes severe penances. All of them get boons to the effect that their desires would be fulfilled at the same time (simultaneously). Their wives, in their own turn, get boons that the souls of their husbands will not go out of their rooms after their death. All this comes to the notice of a traveller, Kunda-danta, who is at a loss to understand how these mutually conflicting desires could be fulfilled at the same time. He is advised to go to Ayodhyā to understand the mystery. There he relates the story of his observation to Rāmachandra who brings Kunda-danta to the assembly and gets his doubts removed by Vasiṣṭha.

55. *The story of a Woodcutter* :—

This story, which is the last in the work, illustrates that, though the teacher and the Scriptures are not the direct cause of Self-realisation, yet, they, if constantly resorted to, some times, bring a man to the realisation of the Self.

There was a very poor woodcutter. He used to go to a forest in search of wood every day, and

supported his family on what he could get by selling the wood thus collected. As a result of his constant efforts in search for wood in the forest, he, one day, happened to find a desire-fulfilling gem (philosopher's stone). The gem made him rich and happy.

Chapter V

The Method of Yogavāsiṣṭha and need for proper Abridgement.

The main reason why *Yogavāsiṣṭha* has not been recognised as a philosophical work is perhaps the manner in which it is written and the method which the author employs to impress his doctrines. One does not find in this work the terseness of Gauḍapāda, the hairsplitting quibbles of the Neo-Naiyāikas, the authority-obsession of Śaṅkara, and the stereo-typed terminology of the later Śāṅkarites. We do not even find any influence of Dignāga or Vātsāyana on the author of *Yogavāsiṣṭha*, as he does not attempt to put his doctrines in an inferential form. He merely states in simple and unequivocal manner what he has to say, and makes it clear by way of countless similes, analogies and illustrations, and impresses the truth of what he believes through stories. He hates obscurity, brevity and vagueness. He knows that it is very difficult to make others realise that of which one has the direct intuition, and that it can be made intelligible only through illustrations and analogies. He avoids the method of abstract disquisition and dry argumentation pursued perhaps by some of his predecessors like Nāgārjuna, which hopelessly failed to

attract the notice of the people at large. He goes back to the method of the *Upaniṣads*, the *Mahābhārata* and the *Jātakas*, which carried the truths advocated in them to the very heart of their readers He also felt that works written in a sweet and literary style were more read and appreciated by the laity than books written in the cold philosophical style, and probably thought that the *kāvya* (literary) style might well be utilised for philosophy to make it popular and effective. This is what he might have thought while writing this work, as at one place he says: "All that is expressed in sweet and graceful words and with easily comprehensible arguments, similes and illustrations, goes directly to the heart of the hearer, and expands there, just as a little drop of oil expands on the surface of water; whereas all that is said without suitable illustrations and arguments intelligible to the hearer, in confused and obscure language, does not enter the heart of the hearer, and is a mere waste of words, like the butter poured on the burnt ashes of oblation. It is only through appropriate illustrations that subtle, yet worthy of being known, themes can be made popular in the world, as it has been done so in all the famous works" (III. 84. 45–47).

Moved by such considerations and by the desire of making his philosophy popular, he yoked the literary

art of story-telling to his philosophy which contained all that was best in Indian thought at the time he lived. How far he has succeeded in his effort only those who are gifted with the double-fold genius in philosophy and literature can judge. We may only point out that the work has been a success in so far as it has ever since been enjoying popularity in all circles of people, even though many of its readers do not understand its entire philosophy. The reader of this work always feels that he is in the living presence of a saintly personality, who is speaking from direct experience in simple and beautiful language. He is his own authority, and does not bore the reader with quotation after quotation from the *Upaniṣads* and other authoritative texts or their commentaries, as is done by the later writers on the Advaita philosophy. He has imbibed all that was best in the Indian philosophy that existed before him—Hindu, Buddhist and Jaina—and speaks from his own standpoint, very often in words which might be mistaken as from other books and authors which he thoroughly imbibed and made his own. It is in this way that many expressions of the *Upaniṣads* and the *Bhagvadgītā* and some Buddhist works can be identified in *Yogavāsiṣṭha.*

A few examples of the catholicity, reconciliatory tendency and harmonising spirit of the author may not be out of place here :—

(i) " From our standpoint ", says Vasiṣṭha, "there is no difference in '*Vyavahārārtha-vāda*' (Realism) and '*Vijñāna-vāda*' (Idealism) " (VI b. 38. 4).

(ii) Having pointed out how he differs in his opinion on the nature of mind from the points of view of other schools of thought, he adds, "All these various doctrines arising at different times and in different countries, however, lead to the same Supreme Truth, like the many different paths leading travellers from different places to the same city. It is ignorance of the Absolute Truth and the misunderstanding of the different doctrines that cause their followers to quarrel with one another in bitter animosity. They consider their own particular dogmas to be the best, as every traveller may think, although quite wrongly, his own path to be the only and the best path." (III. 96. 51 53)

(iii) Not only does the author of *Yogavāsiṣṭha* regard other systems of philosophy and methods of realisation with respect, but also thinks that it is advisible for every man to stick to his own method of spiritual realisation, provided he meets with success and makes progress through it. He says, " The method by which a man makes progress is the best for him. He should not change it for another, which may not look right to him, nor pleases him, nor is useful to him." (VI b. 130. 2).

(iv) With regard to the Absolute Reality, the author of *Yogavāsiṣṭha* says that it is the same "That is called Śūnya by the Śūnya-vādins, Brahma by the Brahma-vādins, Puruṣa by the Sāṁkhya philosophers, Íśwara by the followers of Yoga, Śiva by the Śaivas, Time by those who hold time to be the only reality, Self of the self by those who think it to be so, Non-self by the philosophers who do not believe in the reality of the Self, Madhyama by the Mādhyamikas, and the All by those who have a vision of equality all around." (V. 67. 18-20).

In his attempt to be very clear, impressive and catholic, the author of *Yogavāsiṣṭha* has, however, committed the fault of too much repetition and sacrifice of a systematic arrangement of the contents of his work. The main division of the work into the six *prakaraṇas* or parts – *Vairāgya* (Dissatisfaction), *Mumukṣu-vyavahāra* (the Conduct of the Aspirant), *Utpatti* (Creation), *Sthiti* (Continuation of the world), *Upaśama* (Attainment of Peace), and *Nirvāṇa* (the Cessation of finite existence)—even has not been kept fully in view. Everything is treated of in every prakaraṇa, and also in many of the chapters of the prakaraṇas. No scientific or logical classification has been kept in view with regard to the topics dealt with. This defect of the work is very much felt by the

modern reader who wants everything properly classified, and exhaustively but tersely treated in its own place. Many, rather almost all, topics are repeatedly talked of in many places. The whole work has an appearance of a vast forest in which every possible tree, creeper or flower is present, but one knows not where it is present. The work is very rich in material, but the philosophical riches that are buried in it cannot be readily used. The Prakaraṇas and the sargas are no guide to the contents.

It is from this consideration and to save the time and energy of the present-day reader who does not want to remain ignorant of the philosophy of *Yogavāsiṣṭha,* yet at the same time has no leisure to go through an unsystematic but important work of no less than 27687 (traditionally, 32000) stanzas that we have ventured to compile our *Vasiṣṭha-darśanam* (the present work), in which we have collected extracts from the voluminous work, which expound almost all the aspects and points of the philosophy taught in the work, and classified them so as to present in a thoroughly systematic form the tenets of the philosophy. The whole matter is taken from *Yogavāsiṣṭha* without any addition of even a single line, but the form in which it has been arranged and the headings under which it has been classified are,

of course, in accordance with the matter of the text. Our work in connection with it has been like that of a gardener, who does not create the plants of his garden, but only transplants them in their proper places in it. The value of this garden of the philosophy of Vasiṣṭha lies mainly in the fact that it is the only and the first garden of its own kind, the contents of which are directly gathered from a huge forest in which one knows not where what has grown. The main thing that the reader will, however, miss in our *Vāsiṣṭha-darśanam* is the stories of *Yogavāsiṭṣha,* which we have deliberately excluded from our collection to win for Vasiṣṭha (or the author of *Yogavāsiṣṭha*) a worthy place in the world of philosophy, where the naked truth is more valued than the garb in which and the accompaniments with which it may appear. For the sake of those readers who would like to acquaint themselves with the stories of the work, we have summarised all the stories of *Yogavāsiṣṭha* in chapter IV of this Introduction.

There have been, in the long history of the existence of *Yogavāsiṣṭha,* many attempts made to summarise the huge work into smaller ones, the nature of some of which may be noted here :—

The first of such efforts known to the students of *Yogavāsiṣṭha* is the already mentioned *Laghu Yoga-*

vāsiṣṭha of Gauḍa Abhinanda of Kashmir, who lived in the first half of the 9th century A. D. He selected 4829 ślokas (traditionally, 6000) from the original work in the serial order of it, and in the same six *prakaraṇas* gave a connected account of some of the doctrines and stories of the original work. The effort proved a great success in popularising *Yogavāsiṣṭha*. But this summary also, like the original work, lacks in a philosophically important system of arrangement. It also leaves out some very important topics of the original work. Moreover, it stops at the end of the first half of the last *prakaraṇa* (*Nirvāṇa*) and does not contain a summary of the other half of it. (The latter half of the last *prakaraṇā* may not have existed at that time and may have been added by other writers later on, or the summarizer might have left his work unfinished).

Another attempt, and a better one from the philosophical and systematic point of view, was made by an unknown author who compiled *Yogavāsiṣṭha-sāra* (Vide, Aufrecht: *Oxford Catalogue*, MS. No. 563). He has collected about 225 slokas from *Yogavāsiṣṭha* and classified them under the following heads:— I. Dissipation; II. Unreality of the world; III. Character of the Living Liberated Man; IV. Annihilation of Mind; V. Annihilation of Desire; VI. Meditation on the Self; VII. Worship of the Self; VIII. Description

of the Self; and IX. Liberation in Life. It is a good attempt, but embodies only a fraction of the philosophy of *Yogavāsiṣṭha*. It also, as it is evident, lacks in a sound system of classification.

Other attempts to present the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* by way of summary, hardly known as such to any scholar, are the *Mahopaniṣad* and the *Annapūrṇopāniṣad* (Vide our Paper, "*Yogavāsiṣṭha* and some of the *Minor Upaniṣads*" in the Princess of Wales Saraswati Bhawan *Studies*, Benares, 1933), each of which presents many aspects of the philosophy of *Yogavāsiṣṭha* in 535 and 337 ślokas respectively. It is a pity that they do not anywhere mention that their slokas are culled from *Yogavāsiṣṭha*, which, however, is a fact. Both these selections are defective in so far as they lack in a good scientic order of arrangement of the material they have selected. They do not, even both combined together, present the entire philosophy of *Yogavāsiṣṭha*.

In the same manner, the author of the *Muktikopaniṣad* has collected a number of stanzas from *Yogavāsiṣṭha*, bearing on desire and its renunciation in the second chapter of the *Upaniṣad*; and the author of the *Varāhopaniṣad* has collected in its fourth chapter some ślokas on the "Seven Stages of Yoga" and "the conduct of the Liberated Living Man." Again, some

ślokas on "the Stages of Yoga" have been picked up from *Yogavāsiṣṭha* and made into a separate *Upaniṣad* which goes by the name of *Akṣi-upaniṣad.* (*Ibid*). All these collections of some of the views of Vasiṣṭha are unsatisfactory in so far as they are only partial statements of the philosophy of *Yogavāsiṣṭha.*

Our *Vāsiṣṭha-darśanam* is, as said above, the first attempt of its kind to present the entire philosophy of Vasiṣṭha in a systematic form, inspired by the zeal of introducing a so far neglected, but important system of thought to the modern scholars of Indian Thought.

Chapter VI.

Analysis of the Contents of Sri Vāsiṣtha-Darśanam.

Prayer

INTRODUCTION.

The style of the work; the merits of the work; the story of the recensions of *Yogavāsiṣṭha.*

Chapter I.

The Recipient of the Philosophy.

1. *The characteristics of the fit recipient of this philosophy*— Description of Ramchandra's state of mind to illustrate the mentality of the proper recipient—Rāma's conduct described by his attendents. Rama's description of his own state of dissatisfaction with the world: There is no happiness in life; all of us are deluded by ignorance and passion for objects of enjoyment; futility of Wealth in making us happy; futility of Life; fickleness of Mind; painfulness of Desire; worthlessness of the Body; shortcomings of Childhood; madness of Youth; evil nature of Woman; delusive nature of Enjoyments; inevitability of Old Age; omnipotence of Death; miserableness of Worldly Life; defectiveness of Everything; transitariness of Everything; extreme painfulness of Worldly Life. The

searching questions of Rama ; his intense inquisitiveness.

2. *Vasiṣṭha's teachings to Rāma*— Attachment to the world and life is the chief source of suffering ; the ignorant alone are miserable ; wisdom is the only source of the removal of suffering; Self-knowledge alone leads to Peace. The story of Vasiṣṭha's receiving his philosophy from Brahmā.

3. *Effort versus Destiny or Fate*—One can achieve everything through effort ; one should never depend on anything else ; meaninglessness and unreality of Fate ; the true meaning of Destiny; Effort more powerful than Destiny ; right effort alone is successful.

4. *The qualities needed for Self-knowledge*— Peace of Mind ; Contentment; Company of the Wise; Rational Thinking.

Chapter II.

Metaphysics.

1. *The Source of Knowledge and the method of imparting it—Anubhava* (Intuition) the only source of knowledge; analogical method of imparting knowledge.

2. *Idealism*—The objects are of the nature of knowledge because they are known; a relation presupposes unity; everything is of the nature of consciousness; all objects are ideas; ideality and relativity of space; ideality and relativity of time; ideality of things; ideality of the Cosmic Law; ideality of the body; ideality of stability; ideality of all that is material. The relation of subject and object; the subject is the seed of the object; the similarity of waking and dream objects; the waking experience is also a dream; the entire cosmic experience is a dream; every individual has got his own experience of the objective world; there is also the Cosmic World created by Brahmā; reconciliation between realism and idealism; *Ātma-khyāti-vāda* is the doctrine accepted here.

3. *The World*—Names given to the world; the contents of the world are in themselves centres of imagining other worlds; worlds within worlds; worlds existing unknown to others but their perceivers;

everything possible everywhere; variety of world-experiences; individuals and worlds again and again come into existence and pass out of it; dissolution of the entire cosmos; what remains at the end of the Cosmos; description of the evolution of the Cosmos; three planes of manifestation—physical, mental and spiritual; the Cosmic Law of the world; the Law is accidental at its root; the Law is also changeable by effort; the Law is only an expression of Effort.

4. *The Mind*—The nature of the Mind; the relation of the mind with the Brahman; functional aspects and names of the mind; how the mind becomes an individual ego; how it assumes the physical body; all limitation is self-limitation; the seed of the world; innumerable minds; seven grades of the intensity of ignorance; seven kinds of experience of the monads; fourteen kinds of monads. The origin of all monads from the Cosmic Mind, Brahmā; the manner of origin everywhere the same. Pan-psychism.

5. *Thought-Power*—Omnipotence of the mind; the capacity of the mind to create its own world; every mind creates its own world; all minds are equally capable of doing this; the individual has got the power to acquire everything; the nature of things is determined by thought; the power of ***bhāvanā***

(Affirmation); the effect of constant practice; the effect of strong determination; thought is destiny; happiness depends upon thought; the environment is the creation of one's own desires; the body is the creation of the mind; the power of the mind to cure physical diseases; two kinds of diseases; how diseases originate; the physical diseases are caused by the disturbance of the mind; how mental change restores physical health; cure by incantations. Ignorance is the fundamental disease; the ultimate cure of all diseases; how to stay well; happiness depends upon the purity of mind; the Self is revealed in a pure mind; the world is experienced as long as the mind is merged in ingnorance and pleasures. The mind is the nave of the world-wheel.

6. *Attainment of extra-ordinary Powers*—The secret of all powers. The physological method; knowledge of other minds; vision of the *siddhas* and their planes; identification with the physical body is the cause of all limitations; how to feel one's spiritual existence; *bhāvanā* (affirmation) is the secret of all achievements. The bio-physical method: description of the *Kuṇḍalinī*-power; the mechanism of the *prāṇas*; how to become heavy like a mountain; how to be able to fly through the sky; how to see the *siddhas*; how to enter another's body; how television is acquired; how a *yogin* can become abnormally small or large.

7. *The Self*—Four kinds of experience: waking; sleep; dream; the fourth; the four beliefs about the self: "I am the body"; "I am the mind"; "I am the subtle spirit beyond the body and mind"; freedom of the Self from the states of the body; "I am the whole universe and the very essence of the universe".

8. *Death and after-death Experience*—Death is nothing to be afraid of; what death is; how death occurs; the "dead" do not "go" to any other place; death is a painful experience to the ignorant; the evolution of the world-experience after death; after-death experiences; six kinds of the "dead"; what happens after the experience of the other world; death does not undo the spiritual progress; death and rebirth a universal law; death in the case of one who has attained liberation in life; there is no death for the Self; what brings about death; how to live long.

9. *The Cosmic Mind (Brahmā)*—Brahmā; the world is the imagination of Brahmā, Brahmā is mind; how Brahmā originates from the Absolute; His origin is spontaneous *līlā;* Brahmā is an aspect of Brahman hypostatised; imagination is the essential characteristic of Brahmā; He is causeless and not due to any previous *karmas* or memory; Brahmā has no physical body; the world imagined by Brahmā is mental; every creation is a new creation.

10. *The Creative Power of the Absolute*—Every-

thing is potentially present in the Brahman; the Creative power of the Absolute; Prakriti ; the relation of the Creative Power with the Brahman.

11. The Absolute Reality (Paraṁ Brahma.)—Brahman the ultimate source of the world; It is beyond all categories of speech, neither one nor many; neither being nor non-being; neither *vidyā* nor *avidyā;* beyond light and darkness; neither Self nor not-self; neither spirit nor matter; with no differentiation of this or that; the nature of the Absolute is undescribable; names given to the Absolute in different systems of philosophy ; description of the Absolute from our point of view.

12. The Manifestation of the Absolute—The world is the manifestation of the Absolute Brahman; It always exists potentially in the Absolute; the Absolute appears as the finite objects of the world; to manifest as the world is in the very nature of Brahman; world-manifestation is a moment's work in the Absolute; multiplicity within the womb of the Unity; the multiplicity of the world does not impair the unity of the Absolute; Brahman's creativity is not that of an agent but through mere existence.

13. Identity of everything with the Absolute—The identty of every thing with the Absolute; Prakriti identical with the Absolute; the mind identical with the Absolute; everything identical with the Brahman;

the world identical with the Brahman; God does not exist without the world; everything is Brahman.

14. The Realm of Appearance—Distinction in appearance and reality; test of reality; the world is neither real nor unreal; it is an appearance; it is real as well as unreal; it is an illusory appearance like all other illusions; the creative activity is an appearance; the individual is an appearance; the world is *avidyā* and *avidyā* is an appearance; it is *māyā*; the world is real to the fool only; it is experienced so long as there is ignorance; it vanishes when konwledge arises; when the world-appearance ceases to be experienced; the word destruction is not suitable for the fact of disappearance of the world experience; the world merges in the Self.

15. The Absolute point-of-view—There is nothing like the world in reality; its existence is admitted by the wise only to bring enlightenment to the ignorant; the Ultimate Truth—*ajātavāda*; the Absolute cannot be said to be the creator of the world; It cannot change; change is only an appearance; the Absolute cannot be said to be the cause of the world; it cannot be said to be the seed of the world; the world is a causeless appearance; it is like a dream; *ajāta-vāda* (the doctorine of non-production); this doctorine is meant only for the worthy disciple and is not to be taught to the unworthy.

Chapter III.

Realisation of the Absolute point of view.

1. *Happiness*— All creatures desire to be happy; but happiness is not found in worldly pleasures; all worldly pleasures are futile; all prosperity is misery; psychology of pleasures and pain; the real Joy or Happiness is within.

2. *Bondage and Liberation*—The nature of bondage; the causes of bondage: desire, finitude, false belief, Self-forgetfulness; egotism, ignorance. The nature of liberation; when one is liberated; the two kinds of liberation —with body and without body; no difference between the two; liberation distinguished from inertness; bondage and liberation are appearances.

3. *The Means of Liberation*—No other means than Knowledge; knowledge the only means; futility of devotion to any personal God for liberation; God is within everybody; He is realised only in intuition; the true worship of God; how the wise worship God; external worship is of secondary importance. Action cannot be given up as long as one lives. The nature of right knowledge; Self-knowledge is attained only through one's own effort and thought; how the purification of mind necessary for Self-knowledge is effected; the problems for thinking; ignorance removes

ignorance; the use of the Scripture and a Teacher for Self-knowledge.

4. *Practical Realisation*— *Jñānabandhu* (one who acquires acknowledge for worldly gains); the truly wise. Practice is required to actualise knowledge; the meaning of the term Yoga; the goal of Yoga; three aspects of the Yoga: I. Practice in deep Affirmation of the One Reality: (a) *Brahma-Bhāvanā,* (b) *Padārthabhāvanā-tyāga,* (c) *Kevalībhāva.* II. Control and stoppage of the activity of the *Prāṇa*: the relation of the *prāṇa* with the mind; what *prāṇa* is; various kinds of *prāṇāyāma*; how the activity of the *prāṇa* is controlled and stopped. III. Control and stoppage of the activity of mind: the mind is the nave of the world; how the mind grows dense; how the mind is refined into the Spirit; the methods of mind-control: (a) realising its unreality through thinking, (b) negation of *saṁkalpa* (imagination), (c) distaste for the objects of enjoyment; sense-control, (d) renunciation of desires; the evil nature of desire; nothing really desirable in the world; two kinds of renunciation of desire; the method of giving up desire, (e) eradication of the egoistic feeling (individuality); the method of eradicating the ego; how the Cosmic Consciousness is realised; all evils come to an end when the ego is eradicated, (f) practice of detachment, (g) cultivation of equanimity; the joy of equanimity; universal brotherhood, (h)

freedom from the idea of agency or activity, (i) mental renunciation of everything; the real renunciation; the great renouncer; the fruit of renunciation, (j) *Samādhi* or the realisation of oneness with the Absolute; the joy of annihilating the mind.

5. *Stages of Self-realisation*— Several views; one view; another view; a third view: the first stage; the second stage; the third stage; the fourth stage; the fifth stage; the sixth stage; the seventh stage.

6. *Freedom from the Law of Karma-phala*—The law of *Karma-phala*; the nature of *karma*; identity of action and the agent; origin of the binding *karma*; the real cause of bondage to *karma*; the method of being free from the bondage of *karma*; *karmayoga*; the characteristic of an *Ârya* (gentleman).

7. *Self-realisation*—The signs of the dawn of Self-realisation; Self-realisation; the uniqueness of the experience of the Self; no feeling of individuality in Self-experience; no return of ignorance, when it is once removed; the supreme Joy of Self-realisation.

8. *The Character of the Liberated Living Man*— A general description of the character of the liberated; he has nothing to avoid or obtain; he is a great man of action; he is in *samādhi* even while active in life; he is a great enjoyer; he is a master of his body

and senses and enjoys appropriate pleasures through them; he behaves as the occasion demands; he is as busy in the world as the ignorant; the mind of the liberated; liberation is diffreent from the attainment of super-normal powers; the liberated is free from all miseries; his is the really happy life; what happens to the liberated after death.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

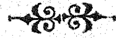
[illegible]

[illegible]

[illegible]

भूमिका

अस्ति सुविदितः सर्वेषां ब्रह्मविद्याऽऽराधनासक्तचेतसां श्रीयोगवासिष्ठनामायं ग्रन्थः। समुपासते प्रत्यहं संसारपाशोच्छेत्तुकामाः परमानन्दरसास्वादनपरा विद्वांसोऽन्तेवासिनश्चैनम्। अध्यात्मविद्याप्रतिपादकग्रन्थेष्वतीवश्रेष्ठोऽयमित्यस्ति विदुषां मतम्। ब्रह्मानन्दनिमग्नमानसानां श्रीमतां रामतीर्थस्वामिनां मतानुसारेण भूमण्डलान्तर्गतसकलग्रन्थेष्वत्यद्भुतोऽयं ग्रन्थो निरन्तरमस्यानुशीलनं ब्रह्मसाक्षात्कारकरश्चेति[१]। प्राच्यप्रतीच्यविद्याविचक्षणानां श्री. डा. भगवान्दासमहोदयानां मतेनायं सिद्धावस्थायामपि पठनार्हः प्रस्थानत्रयी तु साधनावस्थोपयोगिन्येवेति[२]। श्रीलालावैजनाथमहोदयानां मतेनानेकदृष्टान्तोपाख्यानयुक्त्यादिभिरद्वैतसिद्धान्तसुप्रतिपादकोऽनुत्तमोऽयं श्रीयोगवासिष्ठः[३]। श्रीयोगवासिष्ठान्तर्गताः केचन श्लोका अपि पूर्वकथनं समर्थयन्ति। तथा हि —

"शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालङ्कारविभूषितम्।
काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम्॥ १॥ (२।१८।३३)

---

1. *In Woods of God-realisation*, Delhi Edition, Vol. III, p. 295.

2. *Mystic Experiences*, Prefatory Note.

३. योगवासिष्ठ, भाषाटीका, द्वितीय भाग, भूमिका, पृष्ठ ७

अस्मिञ्छ्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ।
मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ २ (२।१८।३५)
य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ ३ ॥ (३।८।१३)
अस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समग्रात्संतरिष्यति ।
सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ ४ ॥ (१।२।१०)
ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् ।
समुत्तरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागरात् ॥ ५ ॥ (१।२।१४)
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
इदं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ६ ॥ (३।८।१२)"

अस्यात्यद्भुतग्रन्थस्य रचनाकालविषयेऽस्ति विदुषां महान्मतभेदः । आदिकविश्रीवाल्मीकिनिर्मितोऽयमित्यस्ति परम्परागतो विश्वासः[1] । डा.फर्कुहारप्रभृतयः केचनाधुनिकास्तु क्रिष्टीयत्रयोदशचतुर्दशशताब्द्योरन्तरालेऽस्य रचनासमयो निपततीति मन्यन्ते[2] । प्रो० शिवप्रसादभट्टाचार्यमते क्रिष्टीयदशमद्वादशशताब्द्यन्तर्गतोऽस्य समयः[3] । नवमशताब्द्यामयं प्रणीत इति भारतीयसाहित्येतिहासलेख-

---

1. K. Nārāyaṇa Swāmī Aiyar: *A Traslation of Laghu Yogavāsiṣṭha*, Introduction, p. xxii.

2. Farquhar: *Outline of Religious Literature of India*, p. 226.

3. *The Proceedings and Transactions of the Oriental Conference, Madras*, p. 554.

कानां जर्मनपण्डितानां श्रीविण्टर्निट्ज़महोदयानां मतम्[1] । सर्वाण्येतानि मतान्याङ्गलभाषायां लिखिते योगवासिष्ठ-ऐण्ड-इट्स फिलॉसोफी[2]नाम्न्यस्मद्ग्रन्थे सुप्रत्याख्यातानि । श्रीभर्तृहरि-गौडपाद-शङ्कर-सुरेश्वर-प्रभृतिभ्योऽद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकाचार्येभ्यः प्रागेवास्य रचनाकाल इत्यस्त्यस्मन्निष्कर्षो यः श्रीकीथशर्वाट्स्की-विण्टर्निट्ज़-श्रेडर-प्रभृतिभिर्विद्वद्भिः सादरं सम्मानितः[3] ।

भवतु नाम कोऽप्यस्य रचनाकालः । अस्य प्रभावस्तु वेदान्त-सिद्धान्तप्रदिपादकानामाचार्याणामुपरि नाल्प इति ज्ञायते तेषां तेषां ग्रन्थानां योगवासिष्ठेन सह तुलनात्मकाध्ययनेन । श्रीशङ्कराचार्याणां विवेकचूडामणौ, श्रीविद्यारण्यस्वामिनां पञ्चदशीजीवन्मुक्तिविवेकयोः, श्रीभर्तृहरीणां वाक्यपदीयवैराग्यशतकयोः, श्रीनारायणभट्टानां भक्तिसागरे, श्रीप्रकाशानन्दानां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां,

---

1. *Geschichte der indischen Litteratur*, *Vol.III.p.444.*

2. *Yogavāsiṣṭha and Its Philosophy.*

3. Keith: "It seems clear that you have proved it to be before S'ankara's date, and there seems to be a good case for placing it before Bhartṛhari." Stcherbatsky: "Prof. Atreya has brought the problem very near to its final solution." Winternitz: "The arguments for your date of *Yogavāsiṣṭha* are certainly deserving of the most earnest consideration". Schrader: "I am inclined to congratulate you on your having proved that *Yogavāsiṣṭha* is earlier than S'ankara and possibly even Gauḍapāda."

शिवसंहिता-हठयोगप्रदीपिका-रामगीतादिग्रन्थेषु च योगवासिष्ठीयाः सिद्धान्ताः श्लोकाश्चोपलभ्यन्ते ।

अष्टोत्तरशतोपनिषत्स्वपि सन्ति बह्व्य उपनिषदो यासु योगवासिष्ठस्यानेके श्लोकाः प्राप्यन्ते । कतिपयोपनिषदस्तु योगवासिष्ठीयश्लोकानां संग्रहा एव[1] । प्राचीनसमये मुद्रणायन्त्रादिसाधनाभावाद्योगवासिष्ठसदृशबृहद्ग्रन्थानां हस्तलेखनायासमसहमानैर्विद्वद्भिः स्वस्वरुच्यनुसारेण तदीयभिन्नभिन्नश्लोकानां संग्रहास्तत्तदुपनिषन्नाम्ना प्रचारिता इति प्रतीयते । तथा हि—

(१) महोपनिषत्—प्रथममध्यायं परित्यज्य सर्वैवोपनिषद्योगवासिष्ठीयानां ५१० श्लोकानां समुदायः ।

(२) अन्नपूर्णोपनिषत्—आद्यान्सप्तदशश्लोकान्परित्यज्य शेषोपनिषद्योगवासिष्ठीयानां ३२० श्लोकानां समूहः ।

(३) अक्ष्युपनिषत्—सर्वैव योगवासिष्ठीयश्लोकमयी ।

(४) मुक्तिकोपनिषदः प्रधानतमो द्वितीयोऽध्यायो योगवासिष्ठीयानां ७६ श्लोकानां समूहः ।

(५) वाराहोपनिषदश्चतुर्थोऽध्यायो योगवासिष्ठीयः ।

(६) बृहत्संन्यासोपनिषदि ४४ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(७) शाण्डिल्योपनिषदि १८ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(८) याज्ञवल्क्योपनिषदि १० श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

---

1 *Vide* our paper: "*Yogavāsiṣṭha* and some of the Minor *Upanisads*" in *The Princess of Wales Saraswati Bhavana Studies*, Benares, Vol. IX.

(९) मैत्रेय्युपनिषदि ३ श्लोका योगवासिष्ठीयाः ।

(१०) योगकुण्डल्युपनिषदि २ श्लोकौ योगवासिष्ठीयौ ।

(११) पैङ्गलोपनिषदि १ श्लोको योगवासिष्ठीयः ।

अन्यास्वपि कासुचिदुपनिषत्सु यद्यपि नाक्षरशो योगवासिष्ठस्य श्लोका दृश्यन्ते तथापि तत्रास्ति तदीयसिद्धान्तैरतीव सादृश्यम् । तथा हि—

(१) तेजोबिन्दूपनिषदि सम्पूर्णायाम् ।

(२) जाबालदर्शनोपनिषदि समाधिखण्डे ।

(३) मैत्रायण्युपनिषदि चतुर्थप्रपाठके ४–११ तमेषु श्लोकेषु ।

(४) अमृतबिन्दूपनिषदि १–५ तमेषु श्लोकेषु ।

(५) योगशिखोपनिषदि प्रथमेऽध्याये ३३–३६, ५९, ६० तमेषु श्लोकेषुः समस्ते चतुर्थे ऽध्याये; षष्ठेऽध्याये ५८–६४ तमेषु श्लोकेषु ।

(६) त्रिपुरतापिन्युपनिषदि पञ्चमोपनिषदि १–१९ तमेषु श्लोकेषु ।

(७) सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदि २।१२–१६ तमेषु श्लोकेषु ।

एवं सुप्रसिद्धोऽप्ययं महाग्रन्थोऽर्वाचीनानां विदुषामासीदौदासीन्यभाजनमित्यस्ति महदाश्चर्यम् । प्रो० राधाकृष्णनमहोदयानां भारतीयदर्शननाम्नि[1] महाग्रन्थे योगवासिष्ठविषयको नास्ति लेशतोऽपि विचारः । प्रो० दासगुप्तमहोदयानां भारतीयदर्शनेतिहासस्य प्रथमे भागे[2] यत्र गौडपाद-शङ्करप्रभृतीनां मतानि सवि-

1. *Indian Philosophy, Vol. I. & II.*

2. *A History of Indian Philosophy, Vol, I.*

स्तरं प्रतिपादितानि तत्र योगवासिष्ठस्य नामापि न श्रूयते; द्वितीयेऽपि भागे तद्विषयकः स्वल्प एव विचारः। अभ्यङ्करशास्त्रिमहोदयैः स्वसंपादितसर्वदर्शनसंग्रहस्य परिशिष्टभागे दर्शनग्रन्थानां नामगणनावसरे योगवासिष्ठो न निर्दिष्टः।

प्रख्यातदर्शनग्रन्थानां सूत्रभाष्यतर्कादिभाषावशाच्छुष्कप्राय-रचनातो भिन्ना सरससाहित्यमयी रचनैव तस्य दर्शनकोटिबहिर्भावस्य कारणं प्रतीयते। अलङ्कारयुक्त्याख्यायिकावैचित्र्यचित्रितोऽयं ग्रन्थः संसाराटवीपरिभ्रमणश्रान्तानां पथिकानां नन्दनवनमिव नन्दयति मनांसि। आख्यायिकाव्याजेन वर्णितानि नानादृष्टान्तैः सम्यग्व्याख्यातानि दुरवगमानि दार्शनिकरहस्यानि बालानामपि सुगमानि भवन्ति। तथा चोक्तं ग्रन्थकारेण—

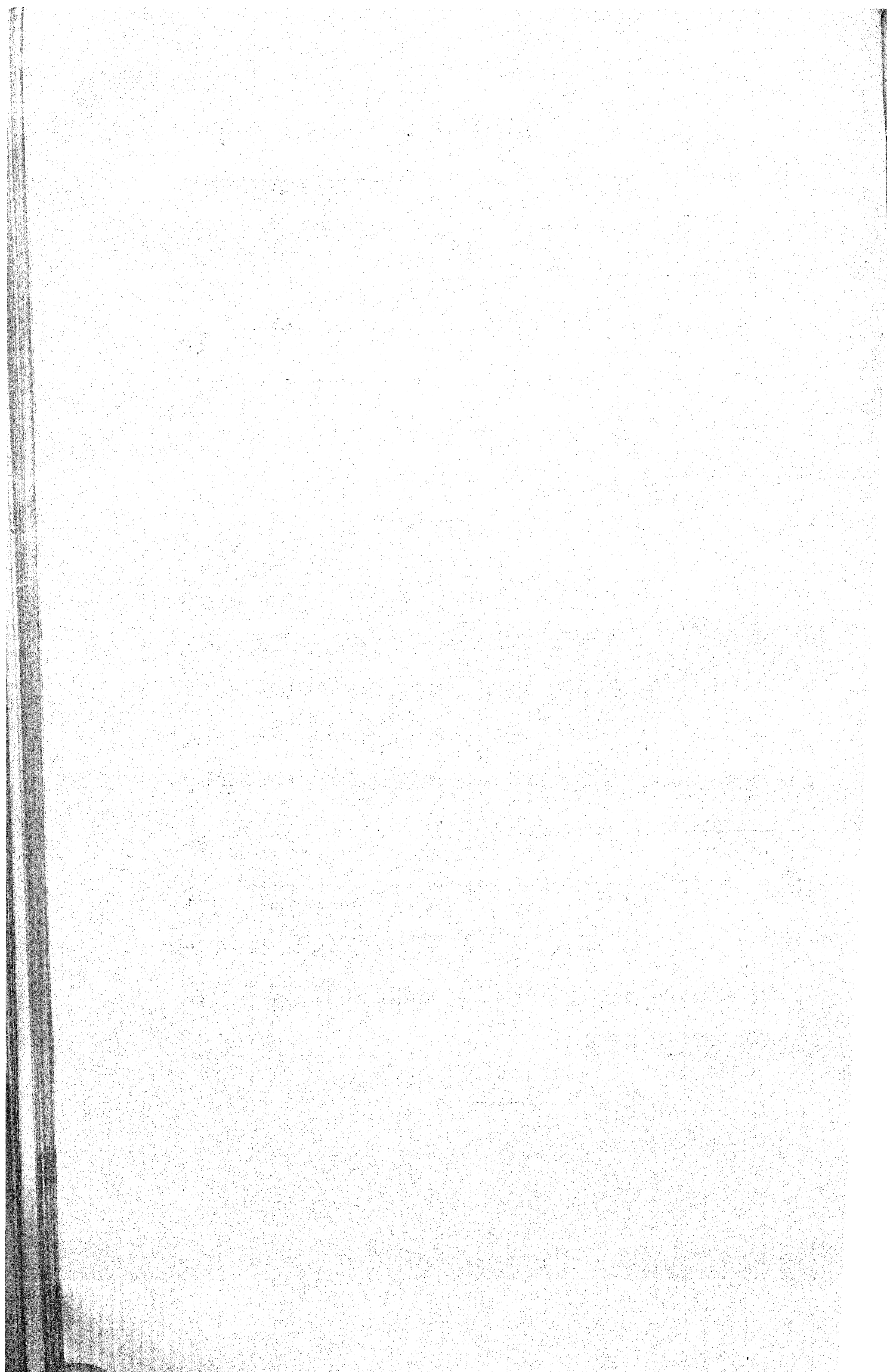
"यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-
युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्थया च।
श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि
व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्य शङ्काम् ॥१॥
(३।८४।४५)

मोक्षोपायानिमान्पुण्यान् सत्यक्तानुभवार्थदान्।
बालोऽप्याकर्ण्य तज्ज्ञत्वं याति का त्वादृशे कथा ॥२॥
(६।२१५।६)"

दृष्टान्तोपाख्यानादीनां प्राचुर्यादेवायं ग्रन्थो महाविस्तरमवाप। ग्रन्थकारकथनानुसारेणास्मिन् ३२००० श्लोका आसन्, किन्तु वर्त्तमानसमये निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रिते पुस्तके २७६८७ श्लोका

एवोपलभ्यन्ते । एतावतो महतो ग्रन्थस्य लेखनपठनपाठनकाठिन्य-वशात्कश्मीरदेशीयगौडाभिनन्दैः ६००० श्लोकात्मको लघुयो-गवासिष्ठनामा संक्षेपः कृतो नवमक्रिष्टीयशताब्द्याम् । अधुना तु तत्र ४८२६ श्लोका एवोपलभ्यन्ते । अस्त्यन्य एकः संक्षेपः ५३५ श्लोकात्मको महोपनिषन्नाम्ना प्रसिद्धः । अपरः ३३७ श्लोकात्मकः संक्षेपोऽन्नपूर्णोपनिषदिति । योगवासिष्ठसारनामान्यः २२७ श्लो-कात्मकः संक्षेपोऽपि दृश्यते । नैकोऽपि पूर्वोक्तानां संक्षेपाणां योग-वासिष्ठस्य सकलान् सिद्धान्तान् यथोचितं क्रमेण च दर्शयति । अत एवास्य विस्तृतग्रन्थस्य चिरकालं परिशीलनानन्तरमर्वाचीनानां विदुषामभिरुचिमभिलक्ष्य महता प्रयासेन प्रायः २४०० श्लोकात्म-को वासिष्ठदर्शननामा नूतनो योगवासिष्ठसारोऽस्माभिः संकलितः । अत्र तत्तद्विषयसम्बन्धिनः श्लोका ग्रन्थान्तर्गतसर्वप्रकरणेभ्य उद्धृ-त्यैकत्रैव विन्यस्ताः । विषयाभिधानानि च यथाक्रमं शीर्षकरूपेण तत्तद्विषयश्लोकानामुपरि स्थूलाक्षरैर्दर्शितानि येन सकृद्दृष्टिपात-मात्रेण तदीयसिद्धान्तानामवगतिः स्यात् । एकस्याप्युपयोगिनः श्लोकस्य सिद्धान्तस्य क्रमस्य च यथा च्युतिर्न स्यात्तथाऽस्माभिर्य-थाशक्ति प्रयतितम् । कीदृशमस्माकमत्र साफल्यमिति सहृदया वि-द्वांस एव विदांकुर्वन्त्विति ।

विषयसूची

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

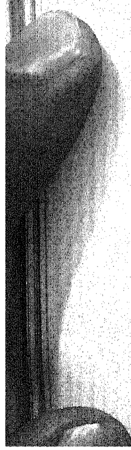
३—जगत् ४३

विषयः पृष्ठम्

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः १७९

विषयः पृष्ठम्

विषयः	पृष्ठम्

श्रीवासिष्ठदर्शनम्

मङ्गलाचरणम्

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥१॥(१।१।१)
ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः ।
कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥२॥(१।१।२)
स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ ।
सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥(१।१।३)

ग्रन्थप्रवेशः

१—ग्रन्थशैली :—

यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान—
युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्थया च ।
श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि
व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्य शङ्काम् ॥१॥(३।८४।४५)

त्यक्तोऽस्मानममनोज्ञपदं दुरापं
  क्षुब्धं धराविधुरितं विनिगीर्णवर्णम् ।
श्रोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति
  वाक्यं किलाज्यमिव भस्मनि हूयमानम् ॥२॥ (३।८४।४६)
शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालङ्कारविभूषितम् ।
काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥३॥ (२।१८।३३)

२—ग्रन्थमाहात्म्यम् :—

अस्मिन्श्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ।
मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥१॥ (२।१८।३५)
किञ्चित्संस्कृतबुद्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।
मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किञ्चन ॥२॥ (२।१३।१४)
मोक्षोपायानिमान्पुण्यान्प्रत्यक्षानुभवार्थदान् ।
बालोऽप्याकर्ण्य तज्ज्ञत्वं याति का त्वादृशे कथा॥३॥(६।२१५।६)
सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः । (२।१०।६)
सुखदुःखक्षयकरं महानन्दैककारणम् ॥४॥ (२।१०।७)
य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥५॥ (३।८।१३)
स्वयमेव यथा पीते नीरोगत्वं वरौषधे ।
जीवन्मुक्तत्वमस्मिंस्तु श्रुते समनुभूयते ॥६॥ (३।८।१५)

अस्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समग्रात्संतरिष्यति ।
सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ ७ ॥ (१।२।१०)
ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् ।
समुत्तरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागरात् ॥ ८ ॥ (१।२।१४)
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥ (३।८।१२)

३—वसिष्ठरामसंवादकथामुखम् :—

सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकुष्टमानसः ।
अगस्तेराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरम् ॥ १ ॥ (१।१।४)
मोक्षस्य कारणं कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनम् ।
उभयं वा विनिश्चित्य एकं कथय कारणम् ॥ २ ॥ (१।१।६)

अगस्तिरुवाच :—

अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तमितिहासं वदामि ते ।
कारुण्याख्यः पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोऽधीतवेदकः ॥ ३ ॥ (१।१।९)
अग्निवेश्यस्य पुत्रोऽभूद्वेदवेदाङ्गपारगः ।
गुरोरधीतविद्यः सन्नाजगाम गृहं प्रति ॥ ४ ॥ (१।१।१०)
तस्थावकर्मकृत्तूष्णीं संशयानो गृहे तदा ।
अग्निवेश्यो विलोक्याथ पुत्रं कर्मविवर्जितम् ॥ ५ ॥ (१।१।११)
प्राह एतद्वचो निन्द्यं गुरुः पुत्रं हिताय च । (१।१।१२)

अग्निवेश्य उवाच :–

अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्वद ॥६॥ (१।१।१३)

शृणु पुत्र कथामेकां तदर्थं हृदयेऽखिलम् । (१।१।१८)

सुरुचिर्नाम काचित्स्त्री अप्सरोगण उत्तमा ॥ ६ ॥ (१।१।१९)

दूतमिन्द्रस्य गच्छन्तमन्तरिक्षे ददर्श सा ॥ ७ ॥ (१।१।२१)

तमुवाच महाभागा सुरुचिश्चाप्सरोवरा ॥ ८ ॥ (१।१।२१)

देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया । (१।१।२२)

देवदूत उवाच :–

साधु पृष्टं त्वया सुभ्रु यथावत्कथयामि ते ॥ ९ ॥ (१।१।२३)

अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्त्वा राज्यं सुताय वै । (१।१।२३)

वाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्य निययौ पुण्यमाश्रमम् ॥१०॥ (१।१।४४)

राजोवाच :–

भगवन्प्रष्टुमिच्छामि तदविघ्नेन मे वद ।

संसारबन्धदुःखार्तः कथं मुञ्चामि तद्वद ॥ ११ ॥ (१।१।५१)

वाल्मीकिरुवाच :–

वसिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथां शुभाम् ।

ज्ञातस्वभावो राजेन्द्र वदामि श्रूयतां बुध ॥ १२ ॥ (१।१।५३)

एतान्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्दन । (१।२।४)

शिष्यायास्मि विनीताय भरद्वाजाय दत्तवान् ॥१३॥ (१।२।५)

अथ ज्ञानाधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१—अधिकारिलक्षणम् :—

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।
नात्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान्॥१॥(१।२।१)

२—अधिकारिगुणप्रतिपादनाय रामविषादवर्णनम् ।

(१) रामभृत्यानां रामचेष्टितवर्णनम् :—

यत्नप्रार्थनयास्माकं निजव्यापारमाह्निकम् ।
सोऽयमाम्लानवदनः करोति न करोति वा ॥१॥(१।१०।१०)
स्नानदेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्मनाः ।
प्रार्थितोऽपि हि नातृप्तेरश्नात्यशनमीश्वरः ॥२॥(१।१०।११)
लोलान्तःपुरनारीभिः कृतदोलाभिरङ्गणे ।
न च क्रीडति लीलाभिर्धाराभिरिव चातकः ॥३॥(१।१०।१२)
माणिक्यमुकुलप्रोता केयूरकटकावलिः ।
नानन्दयति तं राजन्द्यौः पातविषयं यथा ॥४॥(१।१०।१३)
क्रीडद्वधूविलोकेषु वहत्कुसुमवायुषु ।
लतावलयगेहेषु भवत्यतिविषादवान् ॥५॥(१।१०।१४)
यद्द्रव्यमुचितं स्वादु पेशलं चित्तहारि च ।
बाष्पपूर्णेक्षणो इव तेनैव परिखिद्यते ॥६॥(१।१०।१५)

किमिमा दुःखदायिन्यः प्रस्फुरन्तीः पुराङ्गनाः ।
इति नृत्तविलासेषु कामिनीः परिनिन्दति ॥७॥(१।१०।१६)

भोजनं शयनं यानं विलासं स्नानमासनम् ।
उन्मत्तचेष्टित इव नाभिनन्दत्यनिन्दितम् ॥८॥(१।१०।१७)

किं सम्पदा किं विपदा किं गेहेन किमिङ्गितैः ।
सर्वमेवासदित्युक्त्वा तूष्णीमेकोऽवतिष्ठते ॥९॥(१।१०।१८)

नोदेति परिहासेषु न भोगेषु निमज्जति ।
न च तिष्ठति कार्येषु मौनमेवावलम्बते ॥१०॥(१।१०।१९)

विलोलालकवल्लर्यो हेलावलितलोचनाः ।
नानन्दयन्ति तं नार्यो मृग्यो वनतरुं यथा ॥११॥(१।१०।२०)

एकान्तेषु दिगन्तेषु तीरेषु विपिनेषु च ।
रतिमायात्यरण्येषु विक्रीत इव जन्तुषु ॥१२॥(१।१०।२१)

वस्त्रपानाशनादानपराङ्मुखतया तया ।
परिव्राड्धर्मिणां भूप सोऽनुयाति तपस्विनम् ॥१३॥ (१।१०।२२)

बद्धपद्मासनः शून्यमना वामकरस्थले ।
कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति ॥१४॥(१।१०।२४)

न विद्मः किमसौ याति किं करोति किमीहते ।
किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति ॥१५॥(१।१०।२६)

प्रत्यहं कृशतामेति प्रत्यहं याति पाण्डुताम् ।
विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव द्रुमः ॥१६॥ (१।१०।२७)

भृत्यै राजभिरम्बाभिः सम्पृष्टोऽपि पुनः पुनः ।
उक्त्वा न किञ्चिदेवेति तूष्णीमास्ते निरीहितः ॥१७॥(१।१०।२९)

आपातमात्रहृद्येषु मा भोगेषु मनः कृथाः ।
इति पार्श्वगतं भव्यमनुशास्ति सुहृज्जनम् ॥१८॥ (१।१०।३०)
आपदामेकमावासमभिवाञ्छसि किं धनम् ।
अनुशिष्येति सर्वस्वमर्थिने सम्प्रयच्छति ॥१९॥ (१।१०।३७)
न विघ्नः किं महाबाहो तस्य तादृशचेतसः ।
कूर्मः कमलपत्राद्ध गतिरत्र हि नो भवान् ॥२०॥ (१।१०।४१)

(२) रामवर्णिता संसारानिःसारता :—

[अ] सुखाभावः :—

किं नामेदं बत सुखं येयं संसारसन्ततिः ।
जायते मृतये लोको म्रियते जननाय च ॥१॥ (१।१२।७)
अस्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः ।
आपदां पतयः पापा भावा विभवभूमयः ॥२॥ (१।१२।८)
आपदः सम्पदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।
जीवितं मरणायैव बत मायाविजृम्भितम् ॥३॥ (६।९३।७३)

[आ] मोहान्धता :—

असतैव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः ।
मृगतृष्णाम्भसा दूरे वने मुग्धमृगा इव ॥४॥ (१।१२।११)
न केनचिच्च विक्रीता विक्रीता इव संस्थिताः ।
बत मूढा वयं सर्वे जानाना अपि शाम्बरम् ॥५॥ (१।१२।१२)

किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः ।
मुधैव हि वयं मोहात्संस्थिता बद्धभावनाः ॥६॥ (१।१२।१३)

[इ] श्रीनिन्दा :—

न श्रीः सुखाय भगवन्दुःखायैव हि वर्धते ।
गुप्ता विनाशनं धत्ते मृतिं विषलता यथा ॥७॥ (१।१३।१०)

मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं
कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।
व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा
श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥८॥ (१।१३।२२)

[ई] आयुर्निन्दा :—

पेलवं शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः ।
तरङ्गक इवालोलं गतमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ (१।१४।६)

स्थिरतया सुखभासितया तया
सततमुज्झितमुत्तमफल्गु च ।
जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं
मरणभाजनमायुरिदं यथा ॥१०॥ (१।१४।२३)

प्रत्यहं खेदमुत्सृज्य शनैरलमनारतम् ।
आखुनेव जरच्छ्वभ्रं कालेन विनिहन्यते ॥११॥ (१।१४।१६)

[उ] चित्तचाञ्चल्यम् :—

चेतश्चञ्चलया वृत्त्या चिन्तानिचयचञ्चुरम् ।
धृतिं बध्नाति नैकत्र पञ्जरे केसरी यथा ॥१२॥ (१।१६।१०)
चेतः पतति कार्येषु विहगः स्वामिषेष्विव ।
क्षणेन विरतिं याति बालः क्रीडनकादिव ॥१३॥ (१।१६।२२)

[ऊ] तृष्णादाहः :—

तृष्णाभिधानया तात दग्धोऽस्मि ज्वालया तथा ।
यथा दाहोपशमनमाशङ्के नाऽमृतैरपि ॥ १४ ॥ (१।१७।११)
कुटिला कोमलस्पर्शा विषवैषम्यशंसिनी ।
दशत्यपि मनाक्स्पृष्टा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥१५॥(१।१७।१७)
पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृप्तापि फलमीहते ।
चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी ॥१६॥ (१।१७।२६)
सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।
अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसङ्कटे ॥१७॥ (१।१७।३२)

[ए] देहस्यारम्यत्वम् :—

समस्तरोगायतनं वलीपलितपत्तनम् ।
सर्वाधिसारगहनं नेष्टं देहगृहं मम ॥ १८ ॥ (१।१८।३४)
रक्तमांसमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरं मुने ।
नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥१९॥ (१।१८।३८)

बद्धास्था ये शरीरेषु बद्धास्था ये जगत्स्थितौ ।
तान्मोहमदिरोन्मत्तान्धिग्धिगस्तु पुनःपुनः ॥२०॥ (१।१८।५२)

[ऐ] बाल्यावस्थादोषाः :—

अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता ।
गृध्नुता लोलता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते ॥२१॥ (१।१९।२)

[ओ] यौवनदोषाः :—

निमेषभासुराकारमालोलघनगर्जितम् ।
विद्युत्प्रकाशमशिवं यौवनं मे न रोचते ॥२२॥ (१।२०।८)
आपातमात्ररमणं सद्भावरहितान्तरम् ।
वेश्यास्त्रीसङ्गमप्रख्यं यौवनं मे न रोचते ॥२३॥ (१।२०।१३)
सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।
मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥२४॥ (१।२०।१८)

[औ] स्त्रीजुगुप्सा :—

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाःकिमिव शोभनम्।२५।(१।२१।१)
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचनम् ।
समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥२६॥ (१।२१।२)

आपातरमणीयत्वं कल्पते केवलं स्त्रियाः ।
मन्ये तदपि नास्त्यत्र मुने मोहैककारणम् ॥२७॥ (१।२१।८)
ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥२८॥ (१।२१।१२)
पुष्पकेसरगौराङ्गी नरमारणतत्परा ।
ददात्युन्मत्तवैवश्यं कान्ता विषलता यथा ॥२९॥ (१।२१।१९)
मन्दुरं च तुरङ्गाणामालानमिव दन्तिनाम् ।
पुंसां मंत्र इवाहीनां बन्धनं वामलोचना ॥३०॥ (१।२१।२१)

[अं] भोगवैरस्यम् :—

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु
भोगेषु नाहमलिपक्षतिचञ्चलेषु ।
ब्रह्मन्रमे मरणरोगजरादिभीत्या
शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् ॥३१॥ (१।२१।३६)

[अः] जराजुगुप्सा :—

जरामार्जारिका भुंक्ते यौवनाखुं तथोद्धता ।
परमुल्लासमायाति शरीरामिषगर्धिनी ॥३२॥ (१।२२।२५)
न जिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा येऽद्रिकोटरे ।
ते जराजीर्णराक्षस्या पश्याशु विजिता मुने ॥३३॥ (१।२२।३१)
हिमाशनिरिवाम्भोजं वात्येव शरदम्बुकम् ।
देहं जरा नाशयति नदी तीरतरुं यथा ॥३४॥ (१।२२।२)

किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण
जरागतेनापि हि जीव्यते यत् ।
जराजगत्यामजिता जनानां
सर्वैषणास्तात तिरस्करोति ॥ ३५ ॥ (१।२२।३८)

[क] कालसाम्राज्यम् :—

न तदस्तीह यदयं कालः सकलघस्मरः ।
ग्रसते तज्जगज्जातं प्रोत्थाब्धिमिव वाडवः ॥३६॥ (१।२३।४)
किं श्रिया किं च राज्येन किं कायेन किमीहितैः ।
दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निकृन्तति ॥३७॥ (१।१८।३७)
ग्रसतेऽविरतं भूतजालं सर्प इवानिलम् ।
कृतान्तः कर्कशाचारो जरां नीत्वाऽजरं वपुः ॥३८॥ (१।२६।६)

[ख] संसारदुर्दशा :—

आयुरत्यन्तचपलं मृत्युरेकान्तनिष्ठुरः ।
तारुण्यं चातितरलं बाल्यं जडतया हृतम् ॥३९॥ (१।२६।९)
कलाकलङ्कितो लोको बन्धवो भवबन्धनम् ।
भोगा भवमहारोगास्तृष्णाश्च मृगतृष्णिकाः ॥४०॥(१।२६।१०)
शत्रवश्चेन्द्रियाण्येव सत्यं यातमसत्यताम् ।
प्रहरत्यात्मनैवात्मा मनसैव मनो रिपुः ॥४१॥ (१।२६।११)
वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहंकृतौ ।
अभाववेधिता भावा भावान्तो नाधिगम्यते ॥४२॥(१।२६।१४)

आगमापायिनो भावा भावना भवबन्धनी ।
नीयते केवलं क्वापि नित्यं भूतपरम्परा ॥४३॥ (१।२६।२२)

सर्वे एव नरा मोहाद्दुराशापाशपाशिनः ।
दोषगुल्मकसारङ्गा विशीर्णा जन्मजङ्गले ॥४४॥ (१।२६।४१)

बाल्ये गते कल्पितकेलिलोले
मनोमृगे दारदरीषु जीर्णे ।
शरीरके जर्जरतां प्रयाते
विदूयते केवलमेव लोकः ॥ ४५ ॥ (१।२७।२)

जरातुषाराभिहतां शरीर-
सरोजिनीं दूरतरे विमुच्य ।
क्षणाद्गते जीवितचञ्चरीके
जनस्य संसारसरोऽवशुष्कम् ॥ ४६ ॥ (१।२७।३)

तृष्णानदी सारतरप्रवाह-
ग्रस्ताखिलानन्तपदार्थजाता ।
तटस्थसंतोषसुवृत्तमूल-
निकाषदक्षा वहतीह लोके ॥ ४७ ॥ (१।२७।५)

तृष्णालताकाननचारिणोऽमी
शाखाशतं काममहीरुहेषु ।
परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं
मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥ (१।२७।७)

पुत्राश्च दाराश्च धनं च बुद्ध्या
प्रकल्प्यते तात रसायनाभम् ।
सर्वं तु तन्नोपकरोत्यथान्ते
यत्रातिरम्या विषमूर्च्छनैव ॥ ४९ ॥ (१।२७।१३)

पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां
समेत्य जन्माशु लयं प्रयान्ति ।
तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः
समेत्य गच्छन्ति कुतोप्यहोभिः ॥ ५० ॥ (१।२७।१८)

[ग] सर्वत्रदोषदृष्टिः :—

कास्ता दृशो यासु न सन्ति दोषाः
कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः ।
कास्ताः प्रजा यासु न भङ्गुरत्वं
कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥५१॥ (१।२७।३१)

[घ] अस्थिरता :—

यच्चेदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्थावरजंगमम् ।
तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसङ्गमसन्निभम् ॥ ५२ ॥ (१।२८।१)
अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसञ्चयाः ।
भावाद्भावान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारतम् ॥५३॥ (१।२८।१०)
वातान्तर्दीपकशिखालोलं जगति जीवितम् ।
तडित्स्फुरणसंकाशा पदार्थश्रीर्जगत्त्रये ॥५४॥ (१।२८।११)

भागासोदन्य एवेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः ।
सदैकरूपं भगवन्किञ्चिदस्ति न सुस्थिरम् ॥५५॥ (१।२८।३२)
बाल्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा ।
देहेऽपि नैकरूपत्वं कास्था बाह्येषु वस्तुषु ॥५६॥ (१।२८।३७)
क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विषादिताम् ।
क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः ॥५७॥ (१।२८।३८)
इतश्चान्यदितश्चान्यदितश्चान्यदयं विधिः ।
रचयन्वस्तुनायाति खेदं लीलास्विवार्भकः ॥५८॥ (१।२८।३८)

[ङ] संसारदुःखासहनीयत्वम् :—

क्रकचाग्रविनिष्पेषं सोढुं शक्नोम्यहं मुने ।
संसारव्यवहारोत्थं नाशाविषयवैशसम् ॥५९॥ (१।२९।१७)

(३) राघवप्रश्नाः :—

अतोऽतुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।
किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र शोको न विद्यते॥१॥ (१।३०।११)
किं तत्स्यादुचितं श्रेयः किं तस्यादुचितं फलम् ।
वर्तितव्यं च संसारे कथं नामासमञ्जसे ॥२॥ (१।३०।२०)
केन पावनमन्त्रेण दुःसंसृतिविषूचिका ।
शाम्यतीयमनायासमायासशतकारिणी ॥३॥ (१।३०।२४)
कथं शीतलतामन्तरानन्दतरुमञ्जरीम् ।
पूर्णचन्द्र इवाक्षीणां भृशमासादयाम्यहम् ॥४॥ (१।३०।२५)

क्व उपायो गतिः का वा का चिन्ता कः समाश्रयः ।
केनेयमशुभोदर्का न भवेज्जीविताटवी ॥५॥ (१।३१।६)।
संसार एव निवहे जनो व्यवहरन्नपि ।
न बन्धं कथमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा ॥६॥ (।३०।१७)
कथं सुस्वादुतामेति नीरसो मूढतां विना ।
अयं हि दग्धसंसारो नीरन्ध्रकलनाकुलः ॥७॥ (१।३१।८)
दृष्टसंसारगतिना दृष्टादृष्टविनाशिना ।
केनेव व्यवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु ॥८॥ (१।३१।११)
रागद्वेषमहारोगा भोगपूगा विभूतयः ।
कथं जन्तुं न बाधन्ते संसारार्णवचारिणम् ॥९॥ (१।३१।१२)
व्यवहारवतो युक्त्या दुःखं नायाति मे यथा ।
अथवा व्यवहारस्य ब्रूत ताम्युक्तिमुत्तमाम् ॥१०॥ (१।३१।१७)

(४) जिज्ञासातीव्रत्वम् :—

अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ब्रह्मन्न विद्यते ।
न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटम् ॥१॥ (१।३१।२०)
स्वयं चैव न चाप्नोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमाम् ।
तदहं त्यक्तसर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥२॥ (१।३१।२१)
न भोक्ष्ये न पिबाम्यम्बु नाहं परिदधेऽम्बरम् ।
करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादिकम् ॥३॥ (१।३१।२२)
न च तिष्ठामि कार्येषु सम्पत्स्वापद्दशासु च ।
न किञ्चिदपि वाञ्छामि देहत्यागादृते मुने ॥४॥ (१।३१।२३)

नाहमस्य न मे नान्यः शाम्याम्यस्नेहदीपवत् ।
सर्वमेत्र परित्यज्य त्यजामीदं कलेवरम् ॥५॥ (१।३१।२६)

३—दुःखनिवृत्त्युपायः ।

(१) संसारराग एव दुःखस्य कारणम् :—

वसिष्ठ उवाच—

विषमो ह्यतितरां संसाररागो भोगीव दशति, असिरिव छिन्नत्ति, कुन्त इव वेधयति, रज्जुरिवावेष्टयति, पावक इव दहति, रात्रिरिवान्धयति, अशंकितपरिपतितपुरुषान्पाषाण इव विवशीकरोति, हरति प्रज्ञां, नाशयति स्थितिं, पातयति मोहान्धकूपे, तृष्णा जर्जरीकरोति, न तदस्ति किञ्चिद्दुःखं संसारी यन्न प्राप्नोति ॥ १ ॥ (२।१२।१४)

दुरन्तेयं किल विषयविषूचिका यदि न चिकित्स्यते तन्नितरां नरकनगरनिकरफलानुबन्धिनी तत्तत्करोति ॥२॥(२।१२।१५)
दुःसहा राम संसारविषावेशविषूचिका ॥ ३ ॥ (२।१२।१०)
सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मौर्ख्यमेकम् ॥ ४ ॥ (६/१।८८।२७)
इयं संसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रमादतः ।
अज्ञस्योग्राणि दुःखानि सुखान्यपि दृढानि च ॥५॥ (६/१।६।३३)
इदं दुर्दुःखमज्ञस्य न कदाचन शाम्यति ।
अनात्मनि शठे देहे आत्मभावमुपेयुषि ॥ ६ ॥ (६/१।६।३५)

अवस्तुनि सनेत्रस्य लुठतश्च पदे पदे ।
विषमुत्पद्यते चन्द्रादामोदः कुसुमादिव ॥ ७ ॥ (६।६।३७)

(२) ज्ञानमेव दुःखनिवृत्त्युपायः—

संसारविषवृक्षोऽयमेकमास्पदमापदाम् ।
अज्ञं संमोहयेन्नित्यं मौर्ख्यं यत्नेन नाशयेत् ॥ १ ॥ (२।११।६१)
प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः ।
न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥ २ ॥ (२।११।४१)
ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसाराब्धिं सुदुस्तरम् ।
महाधियः समुत्तीर्णा निमेषेण रघूद्वह ॥ ३ ॥ (२।११।३६)
शीतवातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव ।
ज्ञानयुक्तिं विना केन सह्यतां यांति साधुषु ॥ ४ ॥ (२।११।३९)
निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।
न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥ ५ ॥ (२।१०।२१)
संसारोत्तरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेव हि ।
तपो दानं तथा तीर्थमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥ (२।१०।२२)
विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः ।
सर्वानधः करोत्याधीन्सौम्याम्भ इव बालुकाः ॥७॥ (५।५।१९)

अवश्यमेव हि विचारे कृते सकलदुःखपरिक्षयो भवतीति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥ (२।१२।१२)

विचारवता पुरुषेण सकलमिदमाधिपञ्जरं सर्पेण त्वचमिव

परिपक्वां संत्यज्य विगतज्वरेण शीतलान्तःकरणेन विनोदादिन्द्रजालमिव जगदखिलमालोक्यते ॥ ६ ॥ (२।१२।१३)

(४) आत्मज्ञानमेव विश्रान्तिसाधनम् :—

आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
तानि ज्ञानावभासानि सारस्याऽनवबोधनात्॥ १ ॥ (६।२१।७)
करोतु भुवने राज्यं विशत्वम्भोदमम्बु वा ।
नात्मलाभादृते जन्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ २ ॥ (४।५७।३४)
आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मावलोकेन जायते ॥३॥ (५।७५।४६)
ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
क्षयमेति विषावेशशान्ताविव विषूचिका ॥ ४ ॥ (३।७।१७)
हे जना अपरिज्ञात आत्मा वो दुःखसिद्धये ।
परिज्ञातस्त्वनन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ ५ ॥ (५।५।२३)

४—तत्त्वज्ञानावतरणम् ।

इदमुक्तं पुराकल्पे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ॥ १ ॥ (२।१०।९)
गच्छेदानीं महीपृष्ठे जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् ।
साधो भरतवर्षं त्वं लोकानुग्रहहेतुना ॥ २ ॥ (२।१०।४०)
तत्र क्रियाकाण्डपरास्त्वया पुत्र महाधिया ।
उपदेश्याः क्रियाकाण्डक्रमेण क्रमशालिना ॥ ३ ॥ (२।१०।४१)

विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः ।
उपदेश्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४ ॥ (३।१०। २)
इति तेन नियुक्तोऽहं पित्रा कमलयोनिना ।
इह राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ५ ॥ (२।१०।४३)
पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।
सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम्॥ ६ ॥ (२।३।१)

५—पौरुषमहिमा।

[१] पौरुषेण सर्वमासाद्यते :—

अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वेतरा गतिः ।
सर्वदुःखक्षयप्राप्तौ न काचिदुपपद्यते ॥ १ ॥ (३।६।१४)
इह ह्येन्दोरिवोदेति शीतलाह्लादनं हृदि ।
परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव नान्यतः ॥ २ ॥ (२।४।६)
न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।
यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ३ ॥ (३।६२।८)
न किञ्चन महाबुद्धे तदस्तीह जगत्त्रये ।
यदनुद्वेगिना नाम पौरुषेण न लभ्यते ॥४॥ (६।१५७।२८)
सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।
सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ५ ॥ (२।४।८)
यो यमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् ।
अवश्यं स तमाप्नोति न चेदर्धान्निवर्तते ॥ ६ ॥ (२।४।१२)

पुरुषार्थेन देवानां गुरुरेव बृहस्पतिः ।
शुक्रो दैत्येन्द्रगुरुतां पुरुषार्थेन चास्थितः ॥ ७ ॥ (२।७।७)
पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनक्रियाः ।
रचितानि जगन्तीह विष्णुना न च दैवतः ॥८॥ (२।७।३१)
दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ ९ ॥ (२।५।२७)
पौरुषेण दुरन्तेभ्यः संकटेभ्यः सुबुद्धयः ।
समुत्तरन्त्ययत्नेन न तु मोघतयाऽनया ॥१०॥ (२।७।१८)
यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकभाक् ।
न तु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित्प्राप्यते फलम् ॥११॥ (२।७।१९)
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मात्मना न चेत्त्रातस्तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥१२॥(६/२।१६२।१८
पुरुषातिशयः सर्वः सर्वभावोपमर्दने ।
ददात्यविघ्नेन फलं मनो हि मनसो मुने ॥१३॥ (३।९२।१९)
मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह ।
स्वकमेव स्वकेनैव योजयेत्पावने पथि ॥१४॥ (३।९२।२८)

[२] परायत्त्वानिन्दा :—

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ।
स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः ॥ १५ ॥ (२।६।२७)
कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुकल्पने ।
यः स्थितो दृष्टमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ दूरतोऽधमः॥१६॥ (२।६।२९)

ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः ।
तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन्वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥१७॥ (२।८।१७)
ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
ते धर्ममर्थं कामञ्च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ १८ ॥ (२।७।३)
इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।
दैवायत्तमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥१९॥ (२।५।२९)

[३] दैवनिराकरणम् :—

दैवं नाम न किञ्चन ॥ २० ॥ (२।५।१८)
दैवं न विद्यते ॥ २१ ॥ (२।८।१३)
दैवमसत्सदा ॥ २२ ॥ (२।८।११)
दैवं न किञ्चित्कुरुते केवलं कल्पनेदृशी ॥ २३ ॥ (२।९।३)
न च निस्पन्दता लोके दृष्टेह शवतां विना ।
स्पन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवं निरर्थकम् ॥ २४ ॥ (२।८।८)
मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः ॥ २५ ॥ (२।८।१६)
दैवमाश्वासनमात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु । (२।७।१५)
समाश्वासनवागेषा न दैवं परमार्थतः ॥ २६ ॥ (२।८।१५)

[४] दैवशब्दार्थः :—

सिद्धस्य पौरुषेणेह फलस्य फलशालिना ।
शुभाशुभार्थसम्पत्तिर्दैवशब्देन कथ्यते ॥ २७ ॥ (२।९।४)

पौरुषोपनता नित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः ।
प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते ॥ २८ ॥ (१।६।५)
भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
यः सोऽस्मिँल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते ॥ २९ ॥ (२।६।६)
पुरुषार्थफलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा याऽसौ दैवमिति स्मृता॥३०॥(२।७।२१)
पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये ।
इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तद्दैवमुच्यते ॥ ३१ ॥ (२।६।८)
यदेव तीव्रसंवेगाद्दृढं कर्मकृतं पुरा ।
तदेव दैवशब्देन पर्यायेणोह कथ्यते ॥ ३२ ॥ (२।६।१६)
स्वकर्मफलसम्प्राप्ताविदमित्थमितीति याः ।
गिरस्ता दैवनाम्नैताः प्रसिद्धिं समुपागताः ॥ ३३ ॥ (२।८।२)
तत्रैव मूढमतिभिर्दैवमस्तीति निश्चयः ।
आत्तो दुरवबोधेन रज्ज्वामिव भुजङ्गमः ॥ ३४ ॥ (२।८।३)
प्राक्स्वकर्मेतराकारं दैवं नाम न विद्यते । (२।६।४)
प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते ॥ ३५ ॥ (२।६।३५)
यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥३६॥ (२।६।२)

[५] पौरुषप्राबल्यम् :—

बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह शक्यते ॥ ३७ ॥ (२।६।४)

द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् ।
य एव बलवाँस्तत्र स एव जयति क्षणात् ॥३८॥ (२।६।१०)

ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा।
अद्यैव प्राक्तनीं तस्माद्यत्नात्सत्कार्यवान्भव ॥३९॥(६/२।१५७।२९)

ऐहिकः प्राक्तनं हन्ति प्राक्तनोऽद्यतनं बलात् ।
सर्वदा पुरुषस्पन्दस्तत्रानुद्वेगवाञ्जयी ॥ ४० ॥ (२।६।१८)

द्वयोरद्यतनस्यैव प्रत्यक्षाद्बलिता भवेत् ।
दैवं जेतुं यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते ॥ ४१ ॥ (२।६।१९)

परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।
शुभेनाऽशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ४२ ॥ (२।५।६)

प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।
बलादधस्पदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥४३॥ (२।५।१०)

तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥४४॥ (२।५।११)

दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः ।
दृष्टान्तोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याद्यगुणैः क्षयः ॥४५॥ (२।५।१२)

[६] सत्पौरुषम् :—

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥४६॥ (२।५।४)

तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः ।
प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥४७॥ (२।६।२४)

[७] आलस्यनिन्दा :—

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः
को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता
सम्पूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥४८॥ (२।५।३०)

६—मुमुक्षुगुणाः ।

मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैषणे स्थिते ।
कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च ॥१॥ (६।१०१।१०)
यान्ति चेतसि विश्रान्ति विमला देशिकोक्तयः ।
यथा सितांशुके शुद्धे बिन्दवः कुङ्कुमाम्भसः ॥२॥(६।१०१।११)
वासनात्मसु यातेषु मलेषु विमलं सखे ।
यद्वक्ति गुरुरन्तस्तद्विशतीषुर्यथा बिसे ॥ ३ ॥ (६।१०१।१४)
सन्तोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽथ शमस्तथा ।
एत एव भवाम्भोधावुपायास्तरणे नृणाम् ॥४॥(२।१६।१८)
एकोऽप्येकोऽपि सर्वेषामेषां प्रसवभूरिह ।
सर्वसंसिद्धये तस्माद्यत्नेनैकं समाश्रयेत् ॥५॥ (२।१६।२२)

[१] शमः :—

शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जन्तुषु ।
सुजने परमं तत्त्वं स्वयमेव प्रसीदति ॥१॥ (२।१३।६०)
शमेनासाद्यते श्रेयः शमो हि परमं पदम् ।

शमः शिवः शमः शान्तिः शमो भ्रान्तिनिवारणम्॥२॥(२।१३।५२)
यः समः सर्वभूतेषु भावि काङ्क्षति नोज्झति ।
जित्वेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते ॥३॥(२।१३।७३)
तुषारकरबिम्बाभं मनो यस्य निराकुलम् ।
मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥४॥ (२।१३।७५)
अमृतस्यन्दसुभगा यस्य सर्वजनं प्रति ।
दृष्टिः प्रसरति प्रीता स शान्त इति कथ्यते॥५॥ (२।१३।७७)
अप्यापत्सु दुरन्तासु कल्पान्तेषु महत्स्वपि ।
तुच्छेहं न मनो यस्य स शान्त इति कथ्यते॥६॥ (२।१३।७६)
परित्यक्तसमस्तेहं मनो मधुरवृत्तिमत् ।
सर्वतः सुखमभ्येति चन्द्रबिम्ब इव स्थितम् ॥७॥ (२।१३।६)
त्रैलोक्योदरवर्तिन्यो नानन्दाय तथा श्रियः ।
साम्राज्यसंपत्प्रतिमा यथा शमविभूतयः ॥८॥ (२।१३।५७)
न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः।
न च व्याघ्रभुजङ्गा वा द्विषन्ति शमशालिनम् ॥९॥ (२।१३।६६)

[२] संतोषः :—

आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते ।
म्लाने वक्त्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥१॥ (२।१५।६)
संतोषपुष्टमनसं भृत्या इव महर्द्धयः ।
राजानमुपतिष्ठन्ति किंकरत्वमुपागताः ॥२॥ (२।१५।१६)
अप्राप्तवाञ्छामुत्सृज्य संप्राप्ते समतां गतः ।

अदृष्टखेदाखेदो यः स संतुष्ट इहोच्यते ॥३॥ (२।१५।६)

[३] साधुसङ्गः :—

साधुसङ्गतयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः ।
हार्दान्धकारहारिण्यो भासो ज्ञानविवस्वतः ॥१॥ (२।१६।६)
यः स्नातः शीतसितया साधुसंगतिगङ्गया ।
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः॥२॥(२।१६।१०)
नीरागाश्छिन्नसंदेहा गलितग्रन्थयोऽनघ ।
साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ॥३॥(२।१६।११)

[४] विचारः :—

न विचाराद्दते तत्त्वं ज्ञायते साधु किञ्चन । (२।१४।५२)
विचाराज्ज्ञायते तत्त्वं तत्त्वाद्विश्रान्तिरात्मनि ॥१॥ (२।१४।५३)
कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।
न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥२॥ (२।१४।५०)

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ तत्त्वज्ञानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

१—प्रामाणनिरूपणम् ।

[१] प्रत्यक्षमेवात्मज्ञाने प्रमाणम् :—

सर्वप्रमाणसत्तानां पदमब्धिरपामिव ।
प्रमाणमेकमेवेह प्रत्यक्षं तदतः शृणु ॥१॥ (२।१९।१६)
प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् । (३।४२।१५)
अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥२॥ (५।६४।५३)
नात्मास्त्यनुमया राम न चाप्तवचनादिना ।
सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥३॥(५।-३।१५)
न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ।
दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया॥४॥(६।११८।४)
तद्विदा तत्पदस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते ।
अन्यैः केवलमाम्नातैरागमैरेव वर्ण्यते ॥५॥ (६।५२।२६)

[२] दृष्टान्तोपयोगिता :—

येनेहाननुभूतेऽर्थे दृष्टेनार्थेन बोधनम् ।
बोधोपकारफलदं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ॥१॥ (२।१८।५०)
दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते ।
यथा दीपं विना रात्रौ भाण्डोपस्करणं गृहे ॥२॥ (२।१८।५१)

ब्रह्मोपदेशे दृष्टान्तो यस्तवेह हि कथ्यते ।
एकदेशसधर्मत्वं तत्रान्तः परिगृह्यते ॥३॥ (२।१८।५४)
उपमेयस्योपमानादेकांशेन सधर्मता ।
अङ्गीकार्यावबोधाय धीमता निर्विवादिना ॥४॥ (२।१८।६४)
एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनम् ।
उपमानं करोत्यङ्ग दीपोऽर्थप्रभया यथा ॥५॥ (२।१८।६६)

२—कल्पनावादः ।

[१] दृश्यस्य बोधरूपत्वं बुद्धत्वात् :—

बोधावबुद्धं यद्वस्तु बोध एव तदुच्यते ।
नाबोधं बुध्यते बोधो वैरूप्यात्तेन नान्यता॥१॥(३।२५।१२)
द्रष्टृदर्शनदृश्येषु प्रत्येकं बोधमात्रता ।
सारस्तेन तदन्यत्वं नास्ति किञ्चित्खपुष्पवत्॥२॥(३।२५।१३)
सजातीयः सजातीयेनैकतामनुगच्छति ।
अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्वेकत्वनिश्चयः ॥३॥ (३।२५।१४)
द्रष्टृदृश्ये न यद्येकमभविष्यच्चिदात्मके ।
तद्दृश्यास्वादमज्ञः स्यान्नादृष्ट्वेत्तुमिवोपलः ॥४॥ (३।३८।६)
यदा चिन्मात्रमेवेयं द्रष्टृदर्शनदृश्यदृक् ।
तदानुभवनं तत्र सर्वस्य फलितं स्थितम् ॥५॥ (३।३८।८)
चिन्मयत्वाद्यदा चेत्यमेति द्रष्टृ चितैकताम् ।
तदा दृश्याङ्गयैवैतच्चेत्यते नान्यथा चिता ॥६॥ (३।३८।७)

चिन्मयत्वाच्चितौ चेत्यं जलमप्स्विव मज्जति ।
तेनानुभूतिर्भवति नान्यथा काष्ठयोरिव ॥७॥ (६।३८।१०)
सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठं न चेतते ।
दारू तद्वदपि द्रष्टा दृश्यं नाज्ञास्यदाजडम् ॥८॥ (६।३८।११)
यदि काष्ठोपलादीनां न भवेद्बोधरूपता ।
तत्सदानुपलम्भः स्यादेतेषामसतामिव ॥९॥(६।२५।१५)
मृण्मयं तु यथा भाण्डं मृच्छून्यं नोपलभ्यते ।
चिन्मयादितया चेत्यं चिच्छून्यं नोपलभ्यते ॥१०॥(६।२५।११)
सर्वं जगद्गतं दृश्यं बोधमात्रमिदं ततम् ।
स्पन्दमात्रं यथा वायुर्जलमात्रं यथार्णवः ॥११॥ (६।२५।१७)

[२] अद्वैतं सन्बन्धात् :—

न संभवति सम्बन्धो विषमाणां निरन्तरः ।
न परस्परसंबन्धाद्विनानुभवनं मिथः ॥१॥ (३।१२१।३७)
ऐक्यं च विद्धि सम्बन्धं नास्त्यसावसमानयोः॥२॥(३।१२१।४२)
सम्बन्धे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्वपुः ।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परम् ॥३॥ (३।१२१।५३)

[३] सर्वस्य चिन्मयत्वम् :—

एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः ।
तदेव स्पन्दते धीभिः शुद्धवारिव वीचिभिः ॥१॥(६।१०१।५४)
द्वितीया नास्ति सत्तैका नामरूपक्रियात्मिका

परे नानातरङ्गेऽब्धौ कल्पनेव जलेतरा ॥२॥(३।१००।२७)
न बहिर्नान्तरे सन्ति पदार्थाः केचन क्वचित् ।
संविदेका जगद्रूपैर्यथेच्छति तथा स्थिता ॥३॥ (६।१४८।७)

[४] पदार्थजातस्य सङ्कल्पमयत्वम् :–

समस्तं कल्पनामात्रमिदम् ॥ १ ॥ (६।२१०।११)
विश्वं नास्त्येव मननादृते ॥ २ ॥ (३।४०।५७)
मनसीदं जगत्कृत्स्नं स्फारं स्फुरति चास्ति च ॥३॥ (४।४।११)
मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम् ॥ ४ ॥ (४।११।२३)
मनोविजृम्भणमिदं संसार इति संमतम् । (४।४७।४८)
जगद्दीर्घमहास्वप्नः सोऽयमन्तः समुत्थितः ॥५॥ (४।१८।४७)
चितः सर्वाः समायान्ति संतताः सृष्टिदृष्टयः । (४।४७।५६)
बहिर्न किञ्चिदप्यस्ति खाद्यब्ध्युर्वीदिगादिकम् ॥६॥(५।४८।४६)
एतत्स्वचित्त एवास्ति पत्रपुञ्जमिवाङ्कुरे । (५।४८।४६)
फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ॥७॥(५।४८।५०)
बहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादि चेतसः । (५।४८।५०)
सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन ॥ ८॥ (५।४८।५१)
रूपालोकमनस्कारतत्ताकालक्रियात्मकम् ।
कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥६॥ (५।४८.५२)
सर्वं संकल्परूपेण चिच्चमत्कुरुते चिति ।
स्वप्नपत्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत् ॥ १० ॥ (६।४२।१६)
बाह्यं न विद्यते किञ्चिद्बोधः स्फुरति बाह्यवत् ।

उदेति बोधहृदयाद्बीजादिव वरद्रुमः ॥११॥(३।५१।८)
बोधस्यान्तरिदं विश्वं स्थितमेव रघूद्वह । (३।५१।९)
देशकालक्रियाद्रव्यसम्पत्त्योदेति भावना ॥१२॥ (३।५६।३७)
द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः
संकल्पकचितं सर्वमेवं स्वप्नवदात्मनः ॥१३॥(३।१०१।३५)
धाराकणोर्मिफेणश्रीर्यथा संलक्ष्यतेऽम्भसः ।
तथा विचित्रविभवा नानातेयं हि चेतसः ॥१४॥(३।११०।४८)
व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा ।
जाग्रत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीर्व्यतिरिक्ता न चेतसः॥१५॥(३।११०।४७)
यदन्तः स्वप्नसंकल्पपुरं च कचनं चितेः । (३।४४।२०)
तदेतद्बाह्यनाम्नैव स्वभ्यासात्सत्स्फुटं स्थितम् ॥१६॥ (३।४४।२१)

(अ) देशः :—

चिदणुर्यत्र भातोऽसौ देशो मितिमुपागतः ।
यदा भातस्तदा कालो यद्भानं तत्क्रिया स्मृता ॥१॥(३।७३।१९)
मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च ।
गोष्पदं योजनव्यूहः स्वासु लीलासु चेतसः ॥२॥ (३।१०३।१३)
न देशकालदीर्घत्वम् ॥३॥ (३।४४।१९)

(आ) कालः :—

देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि ।
कथ्यते तद्वशाद्यस्माद्देशकालौ स्थितिं गतौ ॥१॥(३।११०।५९)

यथैतत्प्रतिभामात्रं जगत्सर्गावभासनम्

तथैतत्प्रतिभामात्रं क्षणकल्पावभासनम् ॥२॥ (३।२०।२६)

निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।

निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः॥ ३॥ (३।६०।२०)

कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः।

निमेषीभवति क्षिप्रं तादृग्रूपात्मिका हि चित् ॥४॥(३।६०।२१)

दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।

क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥५॥ (३।६०।२२)

रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् ।

लवणो भुक्तवानायुरेकरात्र्या समाः शतम् ॥६॥ (३।६०।२४)

यन्मुहूर्तः प्रजेशस्य स मनोर्जीवितं मुनेः ।

जीवितं यद्विरिञ्चस्य तद्दिनं किल चक्रिणः ॥७॥(३।६०।२५)

विष्णोर्यज्जीवितं राम तद्वृषाङ्कस्य वासरः ।

ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः ॥८॥(३।६०।२६)

रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रे तथाह्यभूत् ।

कान्ताविरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ॥६॥ (३।२०।५१)

(इ) द्रव्यम् :—

यथा ज्ञप्तिरुदेत्यन्तस्तथानुभवति क्षणात् ।

चितिश्चेत्यार्थतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव ॥१ ॥ (३।४४।१८)

यादृगर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्क्षणात् ।

न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजम् ॥२॥ (३।४४।१६)

यथाभावितमेतेषां पदार्थानामतो वपुः ।
अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥३॥ (३।२६।५२)

असदेवाङ्ग सदिव भाति पृथ्व्यादिवेदनात् ।
यथा बालस्य वेतालो नाभाति तद्वेदनात् ॥४॥(३।२६।४५)

स्वप्ने नगरमुर्वीं वा शून्यं खातं च बुध्यते ।
स्वप्नाङ्गना च कुरुते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम् ॥५॥(३।२६।४८)

खं पृथ्व्यादितया बुद्धं पृथ्व्यादि भवति क्षणात् ।
मूर्च्छायां परलोकोऽपि प्रत्यक्षमनुभूयते ॥६॥ (३।२६।४९)

बालो व्योमैव वेतालं म्रियमाणोऽम्बरे वनम् ।
केशोण्डूकं खमन्यस्तु खमन्यो वेत्ति मौक्तिकम् ॥७॥(३।२६।५०)

त्रस्तक्षीबार्धनिद्राश्च नौयानाश्च सदैव खे ।
वेतालवनवृक्षादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥८॥ (३।२६।५१)

(ई) नियतिः :—

नियत्यनियती ब्रूहि कीदृशे स्वप्नसंविदि । (६।१४८।२०)
यावद्ध्यानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियन्त्रणा ॥१॥(६।१४८।२१)

(उ) स्थिरता :—

स्वप्ने निमग्नधीर्जन्तुः पश्यति स्थिरतां यथा । (६।६१।२९)
सर्गस्वप्ने मग्नबुद्धिः पश्यति स्थिरतां तथा ॥१॥ (६।६१।३०)

(ऊ) देहः :—

मदशक्तिरिव ज्ञानमिति नास्मासु सिध्यति ।
देहो विज्ञानतोऽस्माकं स्वप्नवन्नतु तत्त्वतः ॥१॥ (६।५२।११)

(ए) आधिभौतिकत्वम् :—

आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ।
आधिभौतिकताबुध्या गृहीतश्चिरभावनात् ॥ १ ॥ (३।२१।५४)
आतिवाहिकदेहस्य कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।
आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुभुजङ्गवत् ॥ २ ॥(३।५७।१४)
आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।
भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तच्चाधिभौतिकम् ॥३॥ (३।५७।१५)
वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।
न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशशृङ्गवत् ॥४॥ (३।५७।१६)
आतिवाहिकमेवैषां भूतानां विद्यते वपुः ।
अत्राधिभौतिकव्याप्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥ ५ ॥ (६।६८।३४)

[५] द्रष्टृदृश्ययोरनन्यत्वम् :—

किञ्चित्प्रचलिता भोगात्पयोराशेरिवोर्मयः । (३।६४।२०)
स्वतेजःस्पन्दिताभोगाद्दीपादिव मरीचयः ॥१॥ (३।६४।२१)
स्वमरीचिवलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव । (३।६४।२२)
मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रबिम्बादिवांशवः ॥ २ ॥ (३।६४।२३)

यथा विटपिनश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः । (३।६३.२४)
कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनकादिव ॥ ३ ॥ (३।६४।२५)
निर्झरादमलोद्योतात्पयसामिव बिन्दवः । (३।६४।२६)
आकाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा॥ ४ ॥(३।६४।२७)
सीकरावर्तलहरीबिन्दवः पयसो यथा । (३।६४।२८)
मृगतृष्णातरङ्गिण्यो यथा भास्करतेजसः ॥ ५ ॥ (३।६४।२९)
सर्वा दृश्यदृशो द्रष्टुर्व्यतिरिक्ता न रूपतः । (३।६४।२९)
पद्माक्ते पद्मिनीवान्तर्मनो हृद्यस्ति दृश्यता ।
मनोदृश्यदृशौ भिन्ने न कदाचन केनचित् ॥ ६ ॥(३।३।३६)

[६] द्रष्टुर्दृश्यबीजत्वम् :—

आलीनवल्लरीरूपं यथा पद्माक्तकोटरे ।
अस्ते कमलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ १ ॥(३।१।४२)
यथा रसः पदार्थेषु यथा तैलं तिलादिषु ।
कुसुमेषु यथाऽऽमोदस्तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ २ ॥(३।१।४३)
यत्र यत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगन्धिता ।
यथोदेति तथा दृश्यं चिद्धातोरुदरे जगत् ॥ ३ ॥(३।१।४४)
यथा चात्र तव स्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः ।
स्वानुभूत्यैव दृष्टान्तस्तथा हृद्यस्ति दृश्यभूः ॥ ४ ॥(३।१।४५)
यथाऽङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः ।
करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ॥ ५ ॥(३।१।४७)

[७] जाग्रत्स्वप्नयोरभेदः :—

जाग्रत्स्वप्नदशाभेदो न स्थिरास्थिरते विना ।
समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवोऽनयोः ॥ १ ॥(४।१९।११)
स्थिरप्रत्यययुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते ।
अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ २ ॥(४।१९।९)
जाग्रत्त्वे क्षणादृष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः ।
तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्वमृच्छति ॥३॥(४।१९।१०)
स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्थैर्याज्जाग्रत्वमृच्छति ।
अस्थैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥४॥(४।१९।१२)
स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुध्यंशो जाग्रत्त्वमुपगच्छति ।
स्वप्नता स्वप्नबुध्या तु यथा संवेदनं स्थितम् ॥५॥(४।१९।१३)
आदिसर्गे हि चित्स्वप्नो जाग्रदित्यभिशब्द्यते ।
अद्य रात्रौ चितेः स्वप्नः स्वप्न इत्यपि शब्द्यते ॥६॥ (३।५५।६)
इदं जाग्रदयं स्वप्न इति नास्त्येव भिन्नता ।
सत्ये वस्तुनि निःशेषसमयोर्यानुभूतितः ॥७॥ (३।१६१।२४)
नैतदेवमिति स्वप्नप्रबोधात्प्रत्ययो यथा ।
मृत्वामुत्र प्रबुद्धस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा ॥८॥(३।१६१।२५)
कालमल्पमनल्पं च स्वप्नजाग्रदितीह धीः ।
वर्तमानानुभवनसाम्यात्तुल्ये तयोर्द्वयोः ॥९॥ (३।१६१।२६)
बाह्ये तदेवमित्यादिगुणसाम्यादशेषतः ।
न जाग्रत्स्वप्नयोर्जायानेकोऽपि यमयोरिव ॥१०॥(३।१६१।२७)

आजीवितान्तं स्वप्नानां शतान्यनियतं यथा ।
आनिर्वाणमहाबोधे तथा जाग्रच्छतान्यपि ॥११॥(६।१६१।२६)
उत्पन्नध्वंसिनः स्वप्नाः स्मर्यन्ते बहवो यथा ।
तथैव बुद्धैः स्मर्यन्ते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ॥१२॥(६।१६१।३०)
यथा स्वप्नस्तथा जाग्रदिदं नास्त्यत्र संशयः ।
स्वप्ने पुरमसद्भाति सर्गादौ भात्यसज्जगत् ॥१३॥ (३।५७।५०)

[८] जगतः स्वप्नरूपत्वम् :—

रूपालोकमनस्काराः शब्दपाठवचांसि च ।
यथा स्वप्ने नभस्येव सन्ति तत्र तथाम्बरे ॥१॥ (६।६२।२३)
रूपालोकमनस्कारैः स्वप्ने चिन्नभ एव ते ।
यथोदेति तथा तत्र तद्दृश्यं स्वात्मकं स्थितम् ॥२॥(६।६२।२४)
न केवलं तु तद्दृश्यं यावत्तु विषयं वयम् ।
जगच्चेदं खमेवाच्छं यथा तन्नस्तथाखिलम् ॥३॥(६।६२।२५)
शरीरस्थानकरणसत्तायां का तव प्रमा ।
यथैव तेषां देहादि तथास्माकमिदं स्थितम् ॥४॥(६।६२।२७)
यथा स्वप्ने धराध्वाद्रिपृष्ठव्यवहृतिर्नभः ।
तदा ह्यहं च त्वं सा च तदिदं च तथा नभः ॥५॥ (६।६२।२६)
यथा स्वप्ने नृभिर्युद्धकोलाहलगमागमाः ।
असन्तोऽप्यनुभूयन्ते संसारनिकरास्तथा ॥६॥ (६।६२।३०)
स्वप्नस्य विद्यते द्रष्टा साकारो युष्मदादिकः ।
द्रष्टा तु सर्गस्वप्नस्य चिद्व्योमैवामलं स्वतः ॥७॥(६।६२।४०)

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव चिन्नभः ।
पश्यत्यकृतमेवेमं जगत्स्वप्नं कृतं यथा ॥८॥(६।६२।४४)

[९] विश्वस्वप्नः :—

दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विद्ध्यहन्तादिसंयुतम् । (३।४२।८)
सर्गादावात्मभूर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः ॥१॥ (३।४२।१६)
स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि ।
तद्विहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि ॥२॥(३।४२।१८)
एतदास्तामिदं तावद्यज्जाग्रदिव मन्यसे ।
विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम् ॥ ३ ॥ (३।४२।२३)
एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ।
रञ्जयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नस्त्रीसुरतोपमम् ॥४॥(३।४२।२४)

[१०] जीवं जीवं प्रति विश्वस्वप्नः :—

प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिखण्डकः ।
रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः ॥१॥(४।१७।२७)
पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः । (३।४०।२९)
न किञ्चिदपि जानाति निजसंवेदनादृते ॥२॥(३।५५।६१)
यं प्रत्युदेति सर्गोऽयं स एवैनं हि चेतति ।
पदार्थः सन्निवेशं स्वमिव स्वप्नं पुमानिव ॥४॥ (६।१३।४)
रूपालोकमनस्कारैरन्ध्रैर्बहिरिव स्थितम् ।
सृष्टिं पश्यति जीवोऽन्तः सरसीमिव पर्वतः ॥५॥(६।२२।२७)

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः । (३।५५।६२)
अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः ॥६॥(६/२।१६५।३१)
परमाणौ परमाणौ सर्गवर्गानिरर्गलम् ।
महाचितेः स्फुरन्त्यर्करुचीव त्रसरेणवः ॥७॥(३।२७।२६)
जगद्गुञ्जासहस्राणि यत्रासंख्यान्यणावणौ ।
अपरस्परलग्नानि काननं ब्रह्म नाम तत् ॥८॥(४।१८।६)

[१] सर्गादौ प्रजापतिकृतमद्यापि संस्थितं जगत् :—

सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
यथा स्फुटं प्रकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥(३।५५।४७)
एवं भ्रान्तिमये विश्वे पदार्थाः संविदंशवः ।
सर्गादिषु यथैवासंस्तथैवाद्यपि संस्थिताः ॥२॥(३।५५।६७)
सङ्कल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।
तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥३॥(६/२।१८६।६५)
आदिसर्गे जगद्भ्रान्तिर्यथेयं स्थितिमागता ।
तथा तदाप्रभृत्येवं नियतिः प्रौढिमागता॥४॥(३।२१।४६)
तस्मिन्प्रथमतः सर्गे या यथा यत्र संविदः ।
कचितास्तास्तथा तत्र स्थिता अद्यापिनिश्चलाः ॥५॥(३।५४।१३)
सर्गादौ स्वयमेवान्तश्चिद्यथा कचितात्मनि ।
हिमाग्न्यादितयाऽद्यापि सा तथास्ते स्वसत्तया॥६॥(३।५४।१६)
यद्यथा कचितं यत्र व्योमरूप्यपि पार्थिवम् ।
सर्गादौ तस्य चलितुमद्ययावन्न युज्यते ॥७॥(३।५४।१८)

[१२] बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यम् :—

बाह्यार्थवादविज्ञानवादयोरैक्यमेव नः ।
वेदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः ॥ १ ॥ (६।३८।४)

ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंविद्यथोदिता ।
पुर्यष्टकस्य सर्वस्य तथैवोदेति सर्वदा ॥ २ ॥ (६।५१।२)

प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दः पदार्थानां हि बिम्बकम् ।
प्रतिबिम्बतमेतस्माद्यत्तदद्यापि संस्थितम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४८)

महाचित्प्रतिभासत्वान्महानियतिनिश्चयात् ।
अन्योन्यमेव पश्यन्ति मिथः सम्प्रतिबिम्बितात्॥४॥(३।५३।२५)

स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः ।
परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ॥ ५ ॥ (३।५५।६२)

कदाचित्प्रतिभैकैव वहूनामपि जायते ।
काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥६॥ (५।४६।१०)

तथाहि बहवः स्वप्नमेकं पश्यन्ति मानवाः ।
स्वापभ्रमदमैरेयमदमन्थरचित्तवत् ॥ ७ ॥ (५।४६।११)

यादृगेव विराडात्मन्येष विस्तार आगतः ।
तादृगेवेह सर्वस्मिन्नणुमात्रेऽपि भूतके ॥ ८ ॥ (६।२०।७)

यथेन्दुत्वं स्वसंकल्पात्सर्वध्यातुः पृथक्पृथक् ।
भात्येवमेव वनितालाभः काल्पनिकः स्वतः ॥ ९ ॥(६।२१०।८)

अस्माकं त्वं स्वप्ननरस्तव स्वप्ननरा वयम् । (६।१५१।१०)
एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यं स्वप्नवत्स्थितम् ॥१०॥(६।१५४।११)

संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमहं तव ।
तथा त्वमपि मे सत्यं सर्वं स्वप्नेष्विति क्रमः॥११॥ (३।४२।२०)

[१३] आत्मख्यातिवादः :—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।
इत्येताश्चिच्चमत्कृत्या आत्मख्यातेर्विभूतयः ॥ १ ॥ (६।१९९।९)

३—जगत्

[१] जगन्नामानि :—

जगत्त्वमहमित्यादिर्मिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते ।
यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ १ ॥ (३।१।२३)
अविद्या संसृतिबन्धो माया मोहो महत्तमः ।
कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिभिः ॥ २ ॥ (३।१।२०)

[२] सङ्कल्पितस्यापि सङ्कल्पयितृत्वम्ः—

स्वयं स्वभाव एवैष चिद्घनस्यास्य सुस्फुटम् ।
यद्यत्सङ्कल्पयत्याशु तत्र तेऽवयवा अपि ॥ १ ॥(६।२०८।२७)
चिदात्मकतया भान्ति नानात्मकतयात्मना ।
अप्येकसारास्तिष्ठन्ति नानाकारस्वभावगाः॥ २ ॥(६।२०८।२८)
प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्म चिन्मात्रतात्मनि ।
सर्वात्मिका सा यत्रास्ते यथान्तर्भाति तत्तथा॥३॥(६।२०८।२९)
योयो नाम यथा ग्रीष्मे कल्पस्वेदाद्भवेत्कृमिः।
यद्यद्दृश्यं शुद्धचित्त्वं तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ४ ॥(४।१९।३)

[३] सर्गे सर्गे सर्गान्तराणि :—

सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गान्तराण्यपि । (४।१८।१६)
तेष्वप्यन्तस्थसर्गौघाः कदलीदलपीठवत् ॥ १ ॥ (४।१८।१७)

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम् ।
तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ २ ॥ (४।१६।१)
चिद्घनैकघनात्मत्वाज्जीवान्तर्जीवजातयः ।
कदलीदलवत्सन्ति कीटा इव धरोदरे ॥ ३ ॥ (४।१६।२)
त्रिजगच्चिदणावन्तरस्ति स्वप्नपुरं यथा ।
तस्याप्यन्तश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशो जगत् ॥ ४ ॥ (३।५२।२०)
आकाशे परमाण्वन्तर्द्रव्यादेरणुकेऽपि च । (३।४४।३४)
जीवाणुर्यत्र तत्रेदं जगद्वेत्ति निजं वपुः ॥ ५ ॥ (३।४४।३५)
अन्तरन्तस्तदन्तश्च स्वकोशेऽप्यणुकं प्रति ।
जातानि जायमानानि कदलीदलपीठवत् ॥ ६ ॥ (६।५६। ३)
परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ।
सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि॥ ७ ॥ (६।५६।३४)
जगतोऽन्तरहंरूपमहंरूपान्तरे जगत् ।
स्थितमन्योन्यवलितं कदलीदलपीठवत् ॥ ८ ॥ (६।२२।२६)
जगन्ति सुबहून्येव सम्भवन्त्यणुकेऽपि च ।
कदलीपल्लवानीव सन्निवेशेन भूरिशः॥ ९ ॥ (३।५२।१६)
महारम्भगुरूण्येवमपि ब्रह्माण्डकानि हि ।
तुलया धानकामात्रमपि तानि भवन्ति नो ॥१०॥ (३।२७।२६)
परमाणुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि ।
जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभान्त्यलम्॥११॥(३।६२।१)
तेष्वप्यन्तस्तथैवान्तः परमाणुकणं प्रति ।
भ्रान्तिरेवमनन्तात्मिका इयमित्यवभासते ॥१२॥(३।६२।२)

अगावगावसंख्यानि तेन सन्ति जगन्ति खे ।
तेषां तान्व्यवहारौघान्संख्यातुं क इव क्षमः ॥१३॥(६/२।१७६।६)

[४] परस्परमदृष्टानि सर्गजालानि :—

प्रत्येकमन्तरन्यानि तथैवाभ्युदितानि च ।
परस्परमदृष्टानि बहूनि विविधानि च ॥ १ ॥(६/२।६३।१२)
अन्योन्यं तानि सर्वाणि न पश्यन्त्येव किंचन ।
जडानीवैकराशीनि बीजानीव गलन्त्यपि ॥ २ ॥ (६/२।६३।१३)
स्वप्नरूपाणि सुप्तानां तुल्यकालं नृणामिव ।
महारम्भानुमृष्टानि शून्यानि च परस्परम् ॥ ३ ॥(६/२।५६।१६)
परस्परमदृष्टानि नानुभूतानि वै मिथः ।
सैनिकस्वप्नजालानि जातानीव महान्त्यपि ॥ ४ ॥(६/२।५६।३४)
संकल्पनगरं सत्यं यथा संकल्पितं प्रति ।
सदेहं वा विदेहं वा नेतरं प्रति किञ्चन ॥ ५ ॥(३।२१।४५)

[५] सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा संभवः :—

ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् ।
भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशक्त्यैव पश्यति ॥ १ ॥(३।५२।४२)
सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्तिरुन्नयेत् ।
आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ॥ २ ॥ (३।५२।४३)
सर्वत्र सर्वथा सर्वं सर्वदा सर्वरूपिणि । (६/२।१५६।४१)
सर्वं सर्वात्म सर्वत्र सर्वदास्ति तथा परे ॥ ३ ॥(६/१।१३।२८)

[६] जगद्वैचित्र्यम् :—

अनन्तानि जगन्त्यस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्बरे ।
अम्भोधिवीचिजलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च ॥१॥ (४।४७।१४)
यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा ।
कुसुमानि यथा चूते तथा विश्वश्रियः परे ॥ २ ॥(४।४७।१५)
भूयोभूयो विवर्तन्ते सर्गेष्वप्स्विव वीचयः ।
अत्यन्तसदृशाः केचित्केचिदर्धसमक्रमाः ॥ ३ ॥ (६/१।६६।२३)
केचिदीषत्समाः केचिन्न कदाचित्पुनस्तथा । (६/१।६६।२४)
सर्वासां सृष्टिराशीनां चित्राकारविचेष्टिताः ॥ ४ ॥(४।४७।२७)
दैवमात्रैकसर्गाणि नरमात्रमयानि च ।
दैत्यवृन्दमयान्येव कृमिनिर्विवराणि च ॥ ५ ॥ (६/१।५९।३२)
कदाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्पद्मजोद्भवाः ।
कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मनुनिर्मिताः॥ ६ ॥(४।४७।८)
भूरभून्मृन्मयी काचित्काचिदासीद्दृषन्मयी ।
आसीद्धेममयी काचित्काचित्ताम्रमयी तथा ॥७॥ (४।४७।१२)
यथा मशकजालानि वर्षादिष्वाकुलानि तु ।
उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति तथेमा लोकसृष्टयः॥ ८ ॥(४।४७।१७)
न च विज्ञायते कस्मात्कालात्प्रभृति चागताः।
नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरम्पराः ॥९॥ (४।४७।१८)
अनादिमत्योऽविरतं प्रस्फुरन्ति तरङ्गवत् ।
पूर्वात्पूर्वं किलाभूवन्स्ततः पूर्वतरं यथा ॥ १० ॥ (४।४७।१९)

भूत्वा भूत्वा प्रलीयन्ते ससुरासुरमानवाः ।
सरित्तरङ्गभङ्ग्यैव समस्ता भूतजातयः ॥ ११ ॥ (४।४७।२०)

[७] सृष्टिलययोः पौनःपुन्यम् :–

जीवौघाश्चोद्भविष्यन्ति मधाविव नवाङ्कुराः ।
तत्रैव लयमेष्यन्ति ग्रीष्मे मधुरसा इव ॥ १ ॥ (३।६५।१०)
तिष्ठन्त्यजस्रं कालेषु त एवान्ये च भूरिशः ।
जायन्ते च प्रलीयन्ते परस्मिञ्जीवराशयः ॥ २ ॥(३।६५।११)
काश्चिज्जन्मसहस्रान्ते जातयश्चिरकालिकाः ।
काश्चित्कतिपयातीतजन्मरूपा व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥ (३ ६४।३१)
उत्पत्योत्पत्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।
स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशयः ॥ ४ ॥ (४।४३।४४)

[८] कल्पान्ते सर्वसंक्षयः :–

पुत्र शेषमशेषेण दृश्यमाशु विनश्यति ।
यथा तथा स्वप्नपुरं सौषुप्तीं स्थितिमायुषः ॥ १ ॥ (६/२।२१३।५)
निर्विशेषेण नश्यन्ति भुवः शैला दिशो दश ।
क्रिया कालः क्रमश्चैव न किञ्चिदविशिष्यते ॥२॥ (६/२।२१३।६)
नश्यन्ति सर्वभूतानि व्योमापि परिणश्यति ।
स सर्वजगदाभासमुपलब्धुरसंभवात् ॥ ३ ॥ (६/२।२१३।७)
ब्रह्मविष्णिवन्द्ररुद्राद्या ये हि कारणकारणम् ।
तेषामप्यतिकल्पान्ते नामापीह न विद्यते ॥४॥ (६/२।२१३।८)

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ५ ॥ (३।१।१०)
शाम्यतीदमशेषेण तथा सर्वत्र सर्वदा ।
यथा जाग्रद्धियौ स्वप्नः स्वप्ने वा जागरो यथा॥६॥(३।२१३।१४)
यथा स्वप्नपुरं शान्तं न जाने क्वाशु गच्छति ।
शान्तं तथा जगद्दृश्यं न जाने क्वाशु गच्छति॥७॥(३।२१३।१६)

[९] ब्रह्मैव कल्पान्तेऽवशिष्यते :—

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥ १ ॥(३।१।११)
ब्रह्मास्ते शान्तमजरमनन्तात्मैव केवलम् । (३।२।३६)
शून्यं नित्योदितं सूक्ष्मं निरुपाधि परं स्थितम् ॥२॥(३।२।३७)

[१०] जगदुत्पत्तिवर्णनम् :—

सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् ।
सर्वात्मकं च तत्स्थानं तत्र तावत्क्रमं शृणु ॥ १ ॥ (३।१२।२)
तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामिव गच्छति ।
अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकम् ॥ २ ॥ (३।१२।४)
भाविनामार्थकलनैः किञ्चिदूहितरूपकम् ।
आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाति बोधनम्॥३॥ (३।१२।५)
ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी ।
चिन्नामयोग्या भवति किंचिल्लभ्यतया तथा ॥ ४ ॥ (३।१२।६)

घनसंवेदना पश्चाद्भाविजीवादिनामिका ।
सम्भवत्याचकलना यदोज्झति परं पदम् ॥ ५ ॥ (३।१२।७)
सत्तैव भावनामात्रसारा संसरणोन्मुखी ।
तदा वस्तुस्वभावेन त्वनुत्तिष्ठति तामिमाम् ॥ ६ ॥ (३।१२।८)
समनन्तरमेवास्याः खसत्तोदेति शून्यता ।
शब्दादिगुणबीजं सा भविष्यदभिधार्थदा ॥ ७ ॥ (३।१२।९)
अहन्तोदेति तदनु सह वै कालसत्तया ।
भविष्यदभिधार्थेन बीजं मुख्यजगत्स्थितेः ॥ ८ ॥ (३।१२।१०)
एवंप्रायात्मिका संविद्बीजं सङ्कल्पशाखिनः ।
भवत्यहंकारकणस्ततः स्पन्दतया मरुत् ॥ ९ ॥ (३।१२।१२)
चिदहं तावती व्योमशब्दतन्मात्रभावनात् ।
खतो घनीभूय शनैः खतन्मात्रं भवत्यलम् ॥१०॥(३।१२।१३)
भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशाखिनः ।
पदवाक्यप्रमाणाख्यं वेदवृन्दं विकासितम् ॥११॥ (३।११।१४)
तस्मादुदेष्यत्यखिला जगच्छ्रीः परमात्मनः ।
शब्दौघनिर्मितार्थौघपरिणामविसारिणः ॥ १२ ॥ (३।१२।१५)
चिदेवंपरिवारा सा जीवशब्देन कथ्यते ।
भाविशब्दार्थजालेन बीजं रूपौघशाखिनः ॥१३॥(३।१२।१६)
चतुर्दशविधं भूतजालमावलितान्तरम् ।
जगज्जठरगतौघं प्रसरिष्यति वै ततः ॥१४॥ (३।१२।१७)
असम्प्राप्ताभिधाचारा चिज्जवात्प्रस्फुरद्वपुः ।
सा चैव स्पर्शतन्मात्रं भावनाद्भवति क्षणात् ॥१५॥ (३।१२।१८)

पवनस्कन्धविस्तारं बीजं स्पर्शौघशाखिनः ।
सर्वभूतक्रियास्पन्दस्तस्मात्सम्प्रसरिष्यति ॥१६॥ (३।१२।१६)
तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोऽनुभवाद्भवेत् ।
तेजस्तन्मात्रकं तत्तु भविष्यदभिधार्थकम् ॥१७॥ (३।१२।२०)
तत्सूर्याग्निविजृम्भादिबीजमालोकशाखिनः ।
तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति ॥ १८ ॥ (३।१२।२१)
भावयन्स्तनुतामेव रसस्कन्ध इवाम्भसः ।
स्वदनं तस्य सङ्घस्य रसतन्मात्रमुच्यते ॥ १९ ॥ (३।१२।२२)
भाविवारिविलासात्मा तद्बीजं रसशाखिनः ।
अन्योन्यस्वदने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२०॥ (३।१२।२३)
भविष्यद्रूपसङ्कल्पनामासौ कल्पनात्मकः ।
सङ्कल्पात्मगुणौर्गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यति ॥२१॥ (३।१२।२४)
भाविभूगोलकत्वेन बीजमाकृतिशाखिनः ।
सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥२२॥ (३।१२।२५)
चिता विभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परम् ।
स्वयं परिणतान्यन्तरम्बुनीव निरन्तरम् ॥ २३ ॥ (३।१२।२६)
तथैतानि विमिश्राणि विविक्तानि पुनर्यथा ।
न शुद्धान्युपलभ्यन्ते सर्वनाशान्तमेव हि ॥२४॥ (३।१२।२७)
संवित्तिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे ।
भवन्ति वटजालानि यथा बीजकणान्तरे ॥२५॥ (३।१२।२८)
प्रसवं परिपश्यन्ति शतशाखं स्फुरन्ति च ।
परमाण्वन्तरे भान्ति क्षणात्कल्पीभवन्ति च ॥२६॥(३।१२।२९)

विवर्तमेव धावन्ति निर्विवर्तानि सन्ति च ।
चिद्बेधितानि सर्वाणि क्षणात्पिण्डीभवन्ति च ॥२७॥(३।१२।३०)

[११] आकाशत्रयम् :—

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥१॥ (३।१७।१०)
देशदेशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ।
निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥ २ ॥ (३।१७।१२)
तच्चिदाकाशकोशात्म चिदाकाशैकभावनात् ।
अविद्यमानमप्याशु दृश्यतेऽथानुभूयते ॥ ३ ॥ (३।१७।११)
तस्मिन्निरस्तनिःशेषसङ्कल्पस्थितिमेषि चेत् ।
सर्वात्मकं पदं तत्त्वं त्वं तदाप्नोष्यसंशयम् ॥ ४ ॥ (३।१७।१३)
चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
विद्ध्येतत्त्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् ॥ ५ ॥ (३।४०।१६)

[१२] नियतिः :—

आदिसर्गे हि नियतिर्भाववैचित्र्यमक्षयम् ।
अनेनेत्थं सदा भाव्यमिति सम्पद्यते परम् ॥ १ ॥ (३।६२।६)
अवश्यंभवितव्यैषा त्विदमित्थमिति स्थितिः ।
न शक्यते लङ्घयितुमपि रुद्रादिबुद्धिभिः ॥ २ ॥ (३।६२।२६)

सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।
अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥३॥ (५।८९।२६)
पाषाणोदरलेखौघन्यायेनात्मनि तिष्ठता ।
ब्रह्मणा नियतिः सर्गो बुद्धोऽबोधवतेव खम् ॥४॥ (३।६२।१६)
सर्गादौ या यथा रूढा संवित्कचनसन्ततिः ।
साऽद्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ ५ ॥(३।५४।२२)
आमहारुद्रपर्यन्तमिदमित्थमिति स्थितेः ।
आतृणपद्मजस्पन्दं नियमान्नियतिः स्मृता ॥ ६ ॥ (६/१।३७।२२)

[१३] नियतेः काकतालीयवत्त्वम् :–

नियत्यनियती ब्रूहि कीदृशे स्वप्नसंविदि । (६/२।१४८।२०)
यावज्ज्ञानं किल स्वप्ने तावत्सैव नियन्त्रणा ॥१॥ (६/२।१४८।२१)
एवमस्या मुधाभ्रान्तेः का सत्ता कैव वासना ।
कावास्था काच नियतिः काऽवश्यंभावितोच्यताम्॥२॥(३।६०।७)

[१४] नियतिपौरुषयोर्न विरोधः :—

पौरुषं न परित्याज्यमेतामाश्रित्य धीमता ।
पौरुषेणैव रूपेण नियतिर्हि नियामिका ॥ १ ॥ (३।६२।२७)

[१५] नियतिरपि पौरुषेण जीयते :—

नियतिं यादृशीमेतत्सङ्कल्पयति सा तथा ।
नियतानियतान्कांश्चिदर्थाननियतानपि ॥ १ ॥ (५।२४।३१)

करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।
नियत्यां नियतिं कुर्वन्कदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥२॥(५।२४।३२)
जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यथा । (५।२४।३५)
सङ्कल्पयति लोकेऽस्मिन्स्तत्तथा तस्य नान्यथा॥३॥(५।२४।३६)

४—मनः

[१] मनोरूपम् :—

सङ्कल्पनं मनो विद्धि सङ्कल्पात्तन्न भिद्यते ।
यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ॥१॥ (३।४।४३)
यत्र सङ्कल्पनं तत्र तन्मनोऽङ्ग तथा स्थितम् ।
सङ्कल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केचन ॥ २ ॥ (३।४।४४)
यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते । (३।४।४२)
परस्य पुंसः सङ्कल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ॥ ३ ॥ (५।१३।८०)
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
संकल्पशक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः ॥ ४ ॥ (३।९६।३)
सम्पन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुविधायिनी ।
अवच्छेदवती वाग्रा हेयोपादेयधर्मिणी ॥ ५ ॥ (५।१३।५६)
तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ।
तेनेत्थमिन्द्रजालश्रीर्विततेयं वितन्यते ॥ ६ ॥ (३।१।१६)
चिन्निःस्पन्दो हि मलिनः कलङ्कविकलान्तरम् ।
मन इत्युच्यते राम न जडं न च चिन्मयम् ॥७॥ (३।९६।४१)
चितो यच्चेत्यकलनं तन्मनस्त्वमुदाहृतम् ।
चिद्भागोऽत्राजडो भागो जाड्यमत्र हि चेत्यता ॥८॥(३।९१।३७)
जडाजडदृशोर्मध्ये दोलारूपं स्वकल्पनम् ।
यश्रितो म्लानरूपिण्यास्तदेतन्मन उच्यते ॥ ९ ॥ (३।९६।४०)

जडाजडं मनो विद्धि संकल्पात्म बृहद्वपुः ।
अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृश्यात्मतावशात् ॥१०॥ (३।६१।३१

नाहं वेदावभासात्मा कुर्वाणोऽस्मीति निश्चयः ।
तस्मादेकान्तकलनस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ११ ॥ (३।६६।५)

भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः ।
कलनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ १२ ॥ (३।६६।४)

मनो हि भावनामात्रं भावना स्पन्दधर्मिणी ।
क्रिया तद्भावितारूपं फलं सर्वोऽनुधावति ॥१३॥ (३।६६।१)

नहि दृश्यादृते किञ्चिन्मनसो रूपमस्ति हि ॥१४॥ (३।४।४८)

स्वमेवान्यतया दृष्ट्वा चितिर्दृश्यतया वपुः ।
निर्भागाप्येकभागाभं भ्रमतीव भ्रमातुरा ॥१५॥ (३।६१।४०)

शाश्वतेनैकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः ।
येन सा चित्तमित्युक्ता तस्माज्जातमिदं जगत् ॥१६॥ (३।६६।३६)

दृश्यानुभवसत्यात्म न सद्भावे विलासि तत् ।
कटकत्वं यथा हेम्नि तथा ब्रह्मणि संस्थितम्॥१७॥(३।६१।३२)

न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।
सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राम यथा नभः ॥ १८ ॥ (३।४।३६)

आतिवाहिकदेहात्मा मन इत्यभिधीयते ।
आधिभौतिकबुद्धिं तु स आधत्ते चिरस्थितेः॥ १६ ॥(३।४।४६)

[२] मनोब्रह्मणोरभेदः :—

चेत्येन रहिता यैषा चित्तद्ब्रह्म सनातनम् ।

चेत्येन सहिता यैषा चित्सेयं कलनोच्यते ॥१॥ (५।१३।५३)

किञ्चिदामृष्टरूपं यद्ब्रह्म तच्च स्थिरं मनः ।
कल्पना सत्सदैवैतत्सदिवोपस्थिता हृदि ॥ २ ॥ (५।१३।५४)

यथा कटककेयूरैर्भेदो हेम्नो विलक्षणः ।
तथात्मनश्चितो रूपं भावयन्त्याःस्वमांशिकम् ॥३॥ (४।४२।१८)

यथा दीपेन दीपानां जातानामात्मनां तथा ।
देशकालकलामात्रभेदः स्वाभाविकश्चितेः ॥ ४ ॥ (४।४२।१९)

वातस्य वातस्पन्दस्य यथा भेदो न विद्यते ।
शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ ५ ॥ (६१।९६।१९)

[३] मनसो रूपाणि नामानि च :—

यथा गच्छति शैलूषो रूपाण्यलं तथैव हि ।
मनो नामान्यनेकानि धत्ते कर्मान्तरं व्रजत् ॥ १ ॥ (३।९६।४३)

चित्राधिकारवशतो विचित्रा विकृताभिधाः ।
यथा याति नरः कर्मवशाद्याति तथा मनः ॥२॥ (३।९६।४४)

यथैव पुरुषः स्नानदानादानादिकाः क्रियाः ।
कुर्वंस्तत्कर्तृवैचित्र्यमेति तद्वदिदं मनः ॥ ३ ॥ (३।९६।५५)

विचित्रकार्यवशतो नामभेदेन कर्तृता ।
मनः सम्प्रोच्यते जीववासनाकर्मनामभिः ॥ ४ ॥ (३।९६।५६)

(अ) मनः :—

गतेव सकलङ्कत्वं कदाचित्कल्पनात्मकम् ।

उन्मेषरूपिणी नाना तदैव हि मनः स्थिता ।।५।। (३।९६।१७)

(आ) बुद्धिः :—

भावनामनुसन्धानं यदा निश्चित्य संस्थिता ।
तदैषा प्रोच्यते बुद्धिरियत्ताग्रहणात्तमा ॥ ६ ॥ (३।९६।१८)

इदमित्थमिति स्पष्टबोधाद्बुद्धिरिहोच्यते । (६/३।१८८।५)

(इ) अहङ्कारः :—

अस्मीति प्रत्ययादन्तरहंकारश्च कथ्यते ॥ ७ ॥ (६/३।१८८।६)
यदा मिथ्याभिमानेन सत्तां कल्पयति स्वयम् ।
अहंकाराभिमानेन प्रोच्यते भवबन्धनी ॥ ८ ॥ (३।९६।१९)

(ई) चित्तम् :—

इदं त्यक्त्वेदमायाति बालवत्पेलवा यदा ।
विचारं सम्परित्यज्य तदा सा चित्तमुच्यते ॥ ९ ॥ (३।९६।२०)

(उ) कर्म :—

यदा स्पन्दैकधर्मत्वात्कर्तुर्या शून्यशंसिनी ।
आधावति स्पन्दफलं तदा कर्मेत्युदाहृता ॥ १० ॥ (३।९६।२१)

(ऊ) कल्पना :—

काकतालीययोगेन त्यक्त्वैकघननिश्चयम् ।
यदेहितं कल्पयति भावं तेनेह कल्पना ॥ ११ ॥ (३।९६।२२)

(ए) स्मृतिः :—

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा प्राग्दृष्टमिति निश्चयैः ।
यदैवेहां विधत्तेऽन्तस्तदा स्मृतिरुदाहृता ॥ १२ ॥ (३।९६।२३)

(ऐ) वासना :—

यदा पदार्थशक्तीनां संभुक्तानामिवाम्बरे ।
वसत्यस्तमितान्येहा वासनेति तदोच्यते ॥ १३ ॥ (३।९६।२४)
दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥१४॥ (५।९१।२९)

(ओ) अविद्या :—

अस्त्यात्मतत्त्वं विमलं द्वितीया दृष्टिरङ्किता ।
जाता ह्यविद्यमानैव तदाविद्येति कथ्यते ॥१५॥ (३।९६।२५)
बोधादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यते बुधैः । (६।१८८।८)
अविद्यैवमनन्तेयं नानाप्रसवशालिनी ॥ १६ ॥ (६।१६०।१३)

(औ) मलम् :—

स्फुरत्यात्मविनाशाय विस्मारयति तत्पदम् ।
मिथ्या विकल्पजालेन तन्मलं परिकल्प्यते ॥१७॥ (३।९६।२६)

(अं) माया :—

सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा सत्वमञ्जसा ।

सत्तासत्ताविकल्पोऽयं तेन मायेति कथ्यते ॥१८॥ (३।९६।२१)

(अः) प्रकृतिः :–

सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्यलक्षिते ।
प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिरुच्यते ॥ १९ ॥ (३।९६।२८)

(क) ब्रह्मेत्यादिः :–

स आतिवाहिको देहस्तदालोकप्रवर्तितः ।
कैश्चिद्ब्रह्मेति कथितः स्मृतः कैश्चिद्विराडिति॥२०॥(६।१८८।१७)
कश्चित्सनातनाभिख्यः कश्चिन्नारायणाभिधः ।
कश्चिदीश इति ख्यातः कश्चिदुक्तः प्रजापतिः॥२१॥(६।१८८।१८)

(ख) जीवः :–

जीवनाच्चेतनाज्जीवो जीव इत्येव कथ्यते । (६।१८८।४)
चेतनं राम संसारो जीव एषः पशुः स्मृतः ॥ २२ ॥ (३।७।७)

(ग) आतिवाहिकदेहः :–

एतत्कलनमाद्यन्तमनाकारमनामयम् ।
आतिवाहिकदेहोक्त्या समुदाह्रियते बुधैः ॥२३॥ (६।१८८।६)

(घ) इन्द्रियम् :–

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।

इन्द्रमानन्दयत्येषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥२४॥ (३।९६।२७)

(ङ) पुर्यष्टकम् :—

मौढसंकल्पजालात्स पुर्यष्टकमिति स्मृतम् । (६।१८८।७)

(च) देहपदार्थौ :—

देहभावनया देहो घटभावनया घटः ॥ २५ ॥ (६।५०।१७)

(छ) दर्शनान्तरैः सह मतभेदः :—

चितेश्चेत्यानुपातिन्या गतायाः सकलङ्कताम् ।
प्रस्फुरद्रूपधर्मिण्या एताः पर्यायवृत्तयः ॥२६॥ (३।९६।३१)
अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः ।
एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ २७ ॥ (३।९६।४८)
नैयायिकैरितरथा तादृशैः परिकल्पिताः ।
अन्यथा कल्पिताः सांख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ॥२८॥(३।९६।४९)
जैमिनीयैश्चार्हतैश्च बौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा ।
अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाञ्चरात्रादिभिस्तथा ॥२९॥(३।९६।५०)

[४] जीवस्याहङ्कारताऽऽदानम् :—

तदेव घनसंवित्त्या यात्यहन्तामनुक्रमात् ।
वह्नयणुः स्वेन्धनाधिक्यात्स्वां प्रकाशतामिव ॥१॥ (३।६४।१२)

जीवोऽहंकृतिमादत्ते संकल्पकलयेद्धया ।
स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ २ ॥ (३।६४।१४)
अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।
स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ ३ ॥ (३।६४।१५)

[५] जीवस्य देहभावादानम् :—

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा वन्दिति तच्छृणु ।
जीवाकाशः स्वयमेवासौ तस्मिंस्तु परमेश्वरे ॥१॥ (३।१३।१८)
अणुतेजःकणोऽस्मीति स्वयं चेतति चित्तया ।
यत्तदेवोच्छूनमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ २ ॥ (३।१३।१९)
असदेव सदाकारं सङ्कल्पेन्दुर्यथा न सन् ।
तमेव भावयन् द्रष्टृदृश्यरूपतया स्थितः ॥ ३ ॥ (३।१३।२०)
एकएवं द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् ।
किञ्चित्स्थौल्यमिवादत्ते ततस्तारकतां विदन् ॥४॥ (३।१३।२१)
यथाभावितमत्रार्थभाविताद्विश्वरूपतः ।
स एव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोऽहमिति स्वयम् ॥५॥(३।१३।२२)
चित्तात्मत्ययमाधत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्थताम् ।
तारकाकारमाकारं भाविदेहाभिधं तथा ॥ ६ ॥ (३।१३।२३)
भावयत्येति तद्भावं चित्तं चेत्यार्थतामिव ।
परित्यज्यैव तद्बाह्यं ततस्तारककोटरे ॥ ७ ॥ (३।१३।२४)
स्वप्नसङ्कल्पयोः संविद्वेत्त्येतज्जीवकोऽणुके ।
स्वरूपतारकान्तस्थो जीवोऽयं चेतति स्वयम् ॥८॥ (३।१३।२६)

तदेतद्बुद्धिचित्तादिज्ञानसत्तादिरूपकम् ।
जीवाकाशः स्वतस्तत्र तारकाकाशकोशगम् ॥९॥ (३।१३।२७)

प्रेत्तोऽहमिति भावेन द्रष्टुं प्रसरतीव खे ।
ततो रन्ध्रद्वयेनैव भाविबाह्याभिधं पुनः ॥ १० ॥ (३।१३।२८)

येन पश्यति तन्नेत्रयुगं नाम्ना भविष्यति ।
येन स्पृशति सा वै त्वग्यच्छृणोति श्रुतिस्तु सा॥११॥(३।१३।२९)

येन जिघ्रति तद्घ्राणं स स्वमात्मनि पश्यति ।
तत्तस्य स्वदनं पश्चाद्रसना चोल्लसिष्यति ॥ १२ ॥ (३।१३ ३०)

स्पन्दते यत्स तद्वायुश्चेष्टा कर्मेन्द्रियव्रजम् ।
रूपालोकमनस्कारजातमित्यपि भावयत् ॥१३॥ (३।१३।३१)

आतिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यम्बरमम्बरे ॥ १४ ॥ (३।१३।३२)

मनोबुद्धिरहङ्कारस्तथा तन्मात्रपञ्चकम् ।
इति पुर्यष्टकं प्रोक्तं देहोऽसावातिवाहिकः ॥ १५ ॥ (३।५१।५०)

अहं किमिति शब्दार्थवेदनाभोगसंविदम् ।
संविदं तत्त्वशब्दार्थं जीवः पश्यति सार्थकम् ॥१६॥ (३।६७।४६)

तादृक्त्ववेदनात्सोऽथ रसशब्दार्थवेदनात् ।
भाविजिह्वार्थनाम्नैकदेशेऽनुभवति क्षणात्॥१७॥ (३।६७।४७)

तादृक्त्ववेदनात्तेजः शब्दार्थोन्मुखतां गतः ।
भविष्यन्नेत्रनाम्नैकदेशे भवति भासनम् ॥ १८ ॥ (३।६७।४८)

तादृक्त्ववेदनात्सोऽथ घ्राणं तद्दृष्टिवेदनात् ।
स्थितो यस्मिन्भवतीति तावद्दृश्यादिता स्थिता॥१९॥(३।६७।४९)

एवंप्रायः स जीवात्मा काकतालीयवच्छनैः ।

विशिष्टसन्निवेशत्वं भावितं पश्यति स्वतः ॥ २० ॥ (३।६७।५०)
स तस्य सन्निवेशस्य त्वसतोऽपि सतः सतः ।
शब्दभावैकदेशत्वं श्रवणार्थेन विन्दति ॥२१॥ (३।६७।५१)
स्पर्शभावैकदेशत्वं त्वक्शब्दार्थेन विन्दति ।
रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विन्दति ॥ २२ ॥ (३।६७।५२)
रूपभावैकदेशत्वं नेत्रार्थाकृति पश्यति ।
गन्धभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति ॥ २३ ॥ (३।६७।५३)
एवं भावमयैः सत्ताप्रकटीकरणात्तमम् ।
भविष्यदिन्द्रियाख्यं स रन्ध्रं पश्यति देहके ॥२४॥(३।६७।५४)
इत्येवमादि जीवस्य राघवाद्यतनस्य च ।
उदेति प्रतिभासात्मा देह एवातिवाहिकः ॥२५॥ (३।६७।५५)
आतिवाहिकदेहात्मा चित्तदेहाम्बराकृतिः ।
स्वकल्पनान्त आकारमण्डं संस्थं प्रपश्यति ॥२६॥ (३।१३।३४)

[६] स्वसङ्कल्पकृतं वेष्टनम् :—

इच्छाद्याः शक्तयश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।
अनुधावन्ति दोषाय सरितः सागरं यथा ॥ १ ॥ (४।४२।३०)
इति शक्तिमयंचेतो मनाहंकारतां गतम् ।
कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥२॥ (४।४२।३१)
स्वसङ्कल्पानुसन्धानात्पाशैरिव नयन्वपुः ।
कष्टमस्मिन्स्वयम्बन्धमेत्यात्मा परितप्यते ॥३॥ (४।४२।३२)

स्वसङ्कल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।
परां विवशतामेति शृंखलाबद्धसिंहवत् ॥ ४ ॥ (४।४१।३४)
स्ववासनादशावेशादाशाविवशतां गताः ।
दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः ॥ ५ ॥ (४।४३।३)

(७) संसृतिबीजविचारः—

अन्तर्लीनघनारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् ।
संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव ॥ १ ॥ (५।६१।८)
भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्गकम् ।
बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ २ ॥ (५।६१।१०)
यदिदं किञ्चिदाभोगि जागतं दृश्यतां गतम् ।
रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदो यथा ॥ ३ ॥ (५।६१।१३)
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ।
एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ ४ ॥ (५।६१।१४)
द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥५॥ (५।६१।४८)
आमोदपुष्पवत्तैलतिलवच्चाव्यवस्थिते ।
वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ६ ॥ (५।१६।५३)
चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।
सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥७॥ (५।६१।२७)
दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥८॥ (५।६१।२६)

भावितस्तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ९ ॥ (५।६१।३०)
तादृग्रूपः स पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
यत्पश्यति तदेतत्तत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥१०॥ (५।६१।३१)
वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥११॥ (५।६१।३२)
दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचञ्चलम् ।
चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ १२ ॥ (५।६१।३५)
यदा न वास्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।
स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ १३ ॥(५।६१।३६)
वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः ।　　　　(५।६१।६३)
संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ।
हृदि संवेद्यमाप्यैव प्राणस्पन्दोऽथ वासना ॥१४॥ (५।६१।६४)
संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ।　　　　(५।६१।६५)
समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥१५॥ (५।६१।६६)
पुरुषत्वं यथा स्थाणोः संवेद्यं संविदस्तथा । (५।६१।७१)
शुद्धैव संवित्त्रिजगत्संवेद्यं नान्यदस्त्यलम् ॥१६॥ (५।६१।७२)
यदा सङ्कल्प्य सङ्कल्प्य सम्वित्सम्विदते वपुः ।
तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति बीजताम् ॥१७॥ (५।६१।८६)
अथास्याः सम्विदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते ।
सम्विन्मात्रादुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥१८॥ (५।६१।६८)
विशेषं सम्परित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।

एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥१९॥ (५।९१।१०२)

सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।

सैवास्य बीजतां याता तत एव प्रवर्तते ॥२०॥ (५।९१।१०९)

सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम् ।

पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥२१॥ (५।९१।११०)

तन्न किञ्चिच्च किञ्चिच्च तत्तदस्तीव नास्ति च ।

तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न चास्मि च ॥२२॥ (३।९१।१२०)

[८] जीवानामसंख्येयत्वम् :-

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिताः ।

ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥१॥ (४।४३।१)

असङ्ख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि वाद्य भोः ।

उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् ॥२॥ (४।४३।२)

स्ववासनादशावेशादाशाविवशतां गताः ।

दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः ॥३॥ (४।४३।३)

अनारतं प्रतिदिशं देशे देशे जले स्थले ।

जायन्ते वा म्रियन्ते वा बुद्बुदा इव वारिणि ॥४॥ (४।४३।४)

[९] सप्तविधो जीवमोहः :-

बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च । (३।११७।११)

जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ॥१॥(३.११७।१२)

(अ) बीजजाग्रत् :–

प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः । (३।११७।१३)
भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ।
बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ २ ॥ (३।११७।१४)

(आ) जाग्रत् :–

नवप्रसूतस्य परादयं चाहममिदं मम । (३।११७।१५)
इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् ॥३॥(३।११७।१६)

(इ) महाजाग्रत् :–

अयं सोहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः । (३।११७।१६)
पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ॥४॥(३।११७।१७)

(ई) जाग्रत्स्वप्नः :–

अरूढमथ वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् । (३।११७।१७)
यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ॥५॥(३।११७।१८)
द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः । (३।११७।१८)
अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽनेकविधो भवेत्॥६॥(३।११७।१९)

(उ) स्वप्नः :—

अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि । (३।११७।१९)
निद्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।

स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि ॥७॥(३।११७।२०)

(ऊ) स्वप्नजाग्रत् :—

चिरसंदर्शनाभावादप्रफुल्लबृहद्वपुः ।
स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः । (४।११७।२१)
अक्षते वा क्षते देहे स्वप्नजाग्रन्मतं हि तत् ॥८॥ (३।११७।२२)

(ए) सुषुप्तिः :—

षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः । (३।११७।२२)
भविष्यद् दुःखबोधाढ्या सौषुप्ती सोच्यते गतिः ॥९॥(३।११७।२३)
एते तस्यामवस्थायां तृणलोष्टशिलादयः । (३।११७।२३)
पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुपरमाणिनः ॥१०॥(३।११७।२४)

[१०] सप्तविधा जीवाः :—

ते स्वप्नजागराः केचित्केचित्संकल्पजागराः ।
केचित्केवलजाग्रत्स्थाश्चिराज्जाग्रत्स्थिताः परे ॥१॥(६।५०।२)
घनजाग्रत्स्थिताश्चान्ये जाग्रत्स्वप्नास्तथेतरे ।
क्षीणजागरकाः केचिज्जीवाः सप्तविधाः स्मृताः ॥२॥ (६।५०।३)

(अ) स्वप्नजागराः :—

कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् ।
केचित्सुप्ताः स्थिता देहैर्जीवा जीवितधर्मिणः ॥३॥ (६।५०।५)

ये स्वप्नमभिपश्यन्ति तेषां स्वप्नमिदं जगत् ।
विद्धि ते हि खलूच्यन्ते जीवकाः स्वप्नजागराः ॥४॥(६।५०।६)
क्वचिदेव प्रसुप्तानां यः स्वप्नः स्वयमुत्थितः ।
विषयः सोऽयमस्माकं तेषां स्वप्ननरा वयम् ॥५॥ (६।५०।७)
तेषां चिरतया स्वप्नः स जाग्रत्त्वमुपागतः ।
स्वप्नजागरकास्ते तु जीवास्ते तद्गताः स्थिताः ॥६॥ (६।५०।८)

(आ) सङ्कल्पजागराः :—

कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् ।
अनिद्रालव एवान्तः संकल्पैकपरा स्थिताः ॥७॥ (६।५०।१४)
ध्यानाद्विलुठिता वाथ मनोराज्यवशानुगाः ।
संकल्पदार्ढ्यमापन्ना गलिताग्रानुभूतयः ॥ ८ ॥ (६।५०।१५)
संकल्प एव जाग्रत्त्वं येषां चिरतयांशतः ।
तत्रास्तमितचेष्टानां ते हि संकल्पजागराः ॥ ९ ॥ (६।५०।१६)
संकल्पोपशमे भूयस्तमन्यं वा श्रयन्ति ते ।
देहे तेषां वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः ॥१०॥ (६।५०।१७)

(इ) केवलजागराः :—

प्राथम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो बृंहितात्मनः ।
प्रोक्ताः केवलजागर्याः प्रागुत्पत्त्यविकासिनः ॥११॥ (६।५०।१९)

(ई) चिरजागराः :—

भूयो जन्मान्तरगतास्त एव चिरजागराः ।

कथ्यन्ते प्रौढिमायाताः कार्यकारणचारिणः ॥१२॥(६।५०।२०)

(उ) घनजागराः :—

त एव दुष्कृतावेशाज्जडस्थावरतां गताः ।
घनजाग्रत्तया प्रोक्ता जाग्रत्सु घनतां गताः ॥१३॥ (६।५०।२१)

(ऊ) जाग्रत्स्वप्नाः :—

ये तु शास्त्रार्थसत्सङ्गबोधिता बोधमागताः ।
पश्यन्ति स्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्ना भवन्ति ते॥१४॥(६।५०।२२)

(ए) क्षीणजागराः :—

ये तु संप्राप्तसम्बोधा विश्रान्ता परमे पदे ।
क्षीणजाग्रत्प्रभृतयस्ते तुर्यां भूमिकां गताः ॥१५॥ (६।५०।२३)

[११] जीवजातयः :—

(अ)इदंप्रथमता :—

इदंप्रथमतोत्पन्नो योऽस्मिन्नेव हि जन्मनि ।
इदंप्रथमतानाम्नी शुभाभ्याससमुद्भवा ।　　(३।९४।२)
शुभालोकाश्रया सा च शुभकार्यानुबन्धिनी ॥१॥ (३।९४।३)

(अ) गुणपीवरी :—

सा चेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ।　　(३।९४।३)

भवैः कतिपयैर्मोक्षमित्युक्ता गुणपीवरी ॥ २ ॥ (३।६४।४)

(इ) ससत्वा :—

तादृक्फलप्रदानैककार्याकार्यानुमानदा । (३।९४।४)
तेन राम ससत्वेति प्रोच्यते सा कृतात्मभिः ॥३॥ (३।९४।५)

(ई) अधमसत्वा :—

अथ चेच्चित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी । (३।९४।५)
अत्यन्तकलुषा जन्मसहस्रैर्ज्ञानभागिनी ॥ ४ ॥ (३।९४।५)
तादृक्फलप्रदानैकधर्माधर्मानुमानदा । (३।९४।६)
असावधमसत्वेति तेन साधुभिरुच्यते ॥ ५ ॥ (३।९४।७)

(उ) अत्यन्ततामसी :—

सैव संख्यातिगानन्तजन्मवृन्दादनन्तरम् । (३।९४।७)
संदिग्धमोक्षा यदि तत्प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥६॥ (३।९४।८)

(ऊ) राजसी :—

अनद्यतनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी । (३।९ ।८)
योत्पत्तिर्मध्यमा पुंसो राम द्वित्रिभवान्तरा । (३।९४।९)
तादृक्कार्या तु सा लोके राजसी राजसत्तम ॥७॥ (३।९४।९)

(ए) राजससात्विकी :—

अविप्रकृष्टजन्मापि सोच्यते कृतबुद्धिभिः ।

सा हि तन्मृतिमात्रेण मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः । (३।६४।१०)
तादृक्कार्यानुमानेन प्रोक्ता राजससात्विकी ॥८॥ (३।६४।११)

(ऐ) राजसराजसी :—

सैव चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी । (३।६४।११)
तत्तादृशी हि सा तज्ज्ञैः प्रोक्ता राजसराजसी ॥९॥ (३।६४।१२)

(ओ) राजसतामसी :—

सैव जन्मशतैर्मोक्षभागिनी चेच्चिरैषिणी । (३।६४।१२)
त्वदुक्ता तादृगारम्भा सज्ञी राजसतामसी ॥१०॥(३।६४।१३)

(औ) राजसात्यन्ततामसी :—

सैव संदिग्धमोक्षा चेत्सहस्रैरपि जन्मनाम् । (३।६४।१३)
तदुक्ता तादृशारम्भा राजसात्यन्ततामसा ॥११॥ (३।६४।१४)

(अं) तामसी :—

भुक्तजन्मसहस्रा तु योत्पत्तिर्ब्रह्मणो नृणाम् । (३।६४।१४)
चिरमोक्षा हि कथिता तामसी सा महर्षभिः ॥१२॥(३।६४।१५)

(अः) तामससत्वा :—

तज्जन्मनैव मोक्षस्य भागिनी चेत्तदुच्यते । (३।६४।१५)
तज्ज्ञैस्तामससत्वेति तादृशारम्भशालिनी ॥१३॥ ((३।६४।१६)

(क) तमोराजसी :—

भवैः कतिपयैर्मोक्षभागिनी चेत्तदुच्यते । (३।९४।१६)
तमोराजसरूपेति तादृशैर्गुणबृंहितैः ॥ १४ ॥ (३।९४।१७)

(ख) अत्यन्ततामसी :—

पूर्वजन्मसहस्राढ्या पुरोजन्मशतैरपि । (३।९४।१७)
मोक्षायोग्या ततः प्रोक्ता तज्ज्ञैस्तामसतामसी॥१५॥(३।९४।१८)
पूर्वं तु जन्मलक्षाढ्या जन्मलक्षैः पुरोपि चेत् । (३।९४।१८)
संदिग्धमोक्षा तदसौ प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ॥१६॥(३।९४।१९)

[१२] सर्वजीवानां ब्रह्मण उद्भव :—

सर्वा एताः समायान्ति ब्रह्मणो भूतजातयः । (३।९४।१९)
किञ्चित्प्रचलिता भागात्पयोराशेरिवोर्मयः॥ १ ॥ (३।९४।२०)
स्वतेजःस्पन्दिताभागाद्दीपादिव मरीचयः॥ २ ॥ (३।९४।२१)
स्वमरीचिबलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव । (३।९४।२२)
मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रबिम्बादिवांशवः ॥ ३ ॥ (३।९४।२३)
यथा विटपिनश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः । (३।९४।२४)
कटकाङ्गदकेयूरयुक्तयः कनकादिव ॥ ४ ॥ (३।९४।२५)
निर्झरादमलोद्योतात्पयसामिव बिन्दवः । (३।९४।२६)
आकाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा ॥५॥(३।९४।२७)
सीकरावर्तलहरीबिन्दवः पयसो यथा । (३।९४।२८)
मृगतृष्णातरङ्गिण्यो यथा भास्करतेजसः ॥६॥ (३।९४।२९)
शीतरश्मेरिव ज्योत्स्ना स्वालोक इव तेजसः (३।९४।३०)

सर्वा एवोत्थिता राम ब्रह्मणो जीवराशयः ॥७॥ (३।६४।२५)

[१३] उत्पत्तिलययोः सर्वत्रैकरूपता :—

यथा सम्पद्यते ब्रह्मा कीटः सम्पद्यते तथा । (३।६७।६६)
आब्रह्मकीटसंवित्तेः सम्यक्संवेदनात्त्वयः ॥१॥ (३।६७।६८)

[१४] सर्वपदार्थानां समनस्कत्वम् :—

एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।
यथा संवेदनेच्छत्वाद्यथा संवेदनोदयम् ॥ १ ॥(३।४०।२०)
वसति त्रसरेण्वन्तर्भ्रियते गगनोदरे ।
लीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीभवति पल्लवे ॥ २ ॥ (३।४०।२१)
उल्लसत्यम्बुवीचित्वे प्रनृत्यति शिलोदरे ।
प्रवर्षत्यम्बुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ ३ ॥ (३।४०।२२)
यथेच्छमम्बरे याति जठरेऽपि च भूभृताम् ।
अनन्तराकाशवपुर्धत्तेऽथ परमाणुताम् ॥ ४ ॥ (३।४०।२३)
यथा बीजेषु पुष्पादि मृदो राशौ घटो यथा ।
तथान्तः संस्थिता साधो स्थावरेषु स्ववासना ॥५॥ (६१।१०।१६)
चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी स्वापधर्मिणी ।
स्थिता रसतया नित्यं स्थावरादिषु वस्तुषु ॥६॥(६१।१०।२३)
बीजेषूल्लासरूपेण जाड्येन जडरूपिषु ।
द्रव्येषु द्रव्यभावेन काठिन्येनेतरेषु च ॥ ७ ॥ (६१।१०।२४)
प्राणिवीर्यरसान्तस्था संविज्जङ्गममाततम् ।
तनोति लतिकान्तस्थो रसः पुष्पफलं यथा ॥८॥ (६१।२८।१८)

५—मनोमहत्त्वम् ।

[१] मनसः सर्वशक्तित्वम् :—

मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः स्मृतः । (३।६१।४)
स्वरूपं सर्वकृत्त्वं च शक्तत्वं मनसो मुने ॥ १ ॥ (३।६१।१६)
मनो यदनुसन्धत्ते तदेवाप्नोति तत्क्षणात् । (३।६२।१८)
यथैतद्भावयेत्स्वान्तं तथैव भवति क्षणात् ॥ २ ॥ (३।६१।५२)
प्रतिभासमुपायाति यद्यदस्य हि चेतसः ।
तत्तत्प्रकटतामेति स्थैर्यं सफलतामपि ॥ ३ ॥ (३।६१।१७)

[२] चित्तस्य संसृतिसामर्थ्यम् :—

विचित्रबुद्बुदोल्लासे स्वात्मनो व्यतिरेकिणि ।
यथा सुरायाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ ॥१॥ (३।६६।६)
जीवः संकल्पमात्रात्मा यत्संकल्पोऽवतिष्ठते ।
हृदि भूत्वा स एवाशु बहिः प्रसरति स्फुटम् ॥२॥ (६।२२।३७)
तत्संकल्पात्मकं चेतो यथेदमखिलं जगत् ।
संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात् ॥३॥ (६।११४।१७)
विश्वबीजमहंत्वं त्वं विद्धि तस्माद्धि जायते ।
साब्ध्य्युर्वीनदीशादिजगज्जठरपादपः ॥ ४ ॥ (६।७।११)
मनोविजृम्भणमिदं संसार इति संमतम् । (४।४७।४८)

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ ॥५॥ (६।४४।१६)

चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा ।
असत्सत्सदसच्चैव तत्तथा तस्य तिष्ठति ॥ ६ ॥ (६।१३९।१)

अङ्कुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलश्रियः ।
मनसोऽस्य तथा जाग्रत्स्वप्नविभ्रमभूमयः ॥७॥ (३।११०।४६)

कल्पं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ।
मनस्तदायत्तमतो देशकालक्रमं विदुः ॥ ८ ॥ (३।१०३।१४)

मनोदृश्यमयं दोषं तनोतीमं क्षयात्मकम् ।
असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा ॥९॥ (३।४।७८)

[३] स्वयं स्वैरं च चित्तस्य जगत्कल्पनम् :—

तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम् ।
तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्विततेन वितन्यते ॥ १ ॥ (३।४।७९)

[४] सर्वेषामेव चित्तानामेवंरूपशक्तिमत्त्वम् :—

प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवंरूपशक्तिकम् ।
पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः ॥ १ ॥(३।४०।२९)

[५] जीवस्य सर्वसम्पादनत्वशक्तिः :—

सर्वं सम्पादयत्याशु स्वयं जीवः स्वमीहितम् । (३।४५।१२)
प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी ॥१॥ (३।४५।१३)
जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा ।

भाति तत्फलदा नित्यं तस्य तस्य तथा तथा ॥२॥(३।४५।१४)
यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रयतनं चिरम् ।
फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥३॥ (३।४५।१८)
तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा ।
फलं ददात्यथ स्वैरं नभःफलनिपातवत् ॥ ४ ॥ (३।४५।१९)
स्वसंविद्यतनादन्यन्न किञ्चिच्च कदाचन ।
फलं ददाति तेनाशु यथेच्छसि तथा कुरु ॥५॥ (३।४५।२०)
स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।
स तथैव तदाप्नोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ६ ॥ (४।१३।११)
न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।
यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ७ ॥ (३।६२।८)

[६] मनःसंवेदनानुरूपं पदार्थानां वपुः :—

यच्चित्तं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः ।
सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा क्वचित् ॥ १ ॥(३।५६।२८)
यथा भावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता । (३।५६।३०)
असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनात्तथा ॥२॥ (३।५६।३१)
येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽनघ ।
तेन तेन तथा तत्तच्चदा समनुभूयते ॥ ३ ॥ (३।६०।१६)
अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतवेदनात् ।
शुत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसम्वित्तिवेदनात् ॥ ४ ॥ (३।६०।१७)
निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।

निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः ॥ ५ ॥ (३।६०।२०)
कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः ।
निमेषीभवति क्षिप्रं तादृग्रूपात्मिका हि चित् ॥६॥ (३।६०।२१)
दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥७॥ (३।६०।२२)
ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः । (३।६०।२६)
न पदार्था नच जगत्सत्यमात्मनि योगिनः ॥८॥ (३।६०।२७)
मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिन्तितम् । (३।६०।२७)
कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिन्तितम् ॥ ९ ॥ (३।६०।२८)
मित्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिपुबुद्ध्या रिपुः सुहृत् । (३।६०।२८)
भवतीति महाबाहो यथासम्वेदनं जगत् ॥ १० ॥ (३।६०।२९)
वेदनात्पीतमानीलं शुक्लं वाप्यनुभूयते ।
आपद्युत्सवः खेदं करोति परिमोहितः ॥ ११ ॥ (३।६०।३२)
शून्यमाकीर्णतामेति वेदनात्स्वप्नदृष्टिवत् । (३।६०।३१)
असद्यक्षो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ॥ १२ ॥ (३।६०।३३)
वेदनात्स्वप्नवनिता जाग्रतीव रतिप्रदा ।
यद्यथा भासमायातं तत्तथा स्थिरतां गतम् ॥१३॥ (३।६०।३४)
यं यं निश्चयमादत्ते संविदन्तरखण्डितम् ।
तत्तथैवानुभवति प्रत्यक्षमिति सर्वगम् ॥ १४ ॥ (६।१००।२)
यं यं निश्चयमादत्ते संवित्स्वदृढनिश्चया ।
तथा तथा भवत्येषा फलयुक्तस्वभावतः ॥ १५ ॥ (६।१४८।५)
यथायमनुसंधत्ते स्वभावं सम्विदव्यया ।

तं तथैवानुभवति भवेच्चेद्दृढनिश्चयः ॥ १६ ॥ (६।२१०।७)

मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः ।
तत्त्वचिन्ताप्रसादेन बध्यते मुच्यते पुनः ॥ १७ ॥ (४।४।६)

ये सर्गा नरकाभोगा या जन्ममरणैषणा ।
स्वमनोमननेनेदं स निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥१८॥ (५।१३।१३)

[७] भावनानुरूपं फलम् :—

दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ।　(४।२१।५६)
तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति ॥ १ ॥ (४।२१।५७)
न तदस्ति न यत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा ।　(४।२१।५७)
यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लक्ष्यते ॥ २ ॥ (४।२१।५८)
यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशान्मनः ।
तथा स्पन्दाख्यकर्माख्यप्रथाशाखा विमुञ्चति ॥३॥(४।२१।२०)
तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।
ततस्तमेव चास्वादमनुभूयाशु बध्यते ॥ ४ ॥ (४।२१।२१)
यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।
तच्चच्छ्रेयोऽन्यन्नास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते॥५॥(४।२१।२२)
धर्मार्थकाममोक्षार्थं प्रयतन्ते सदैव हि ।
मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपत्त्या स्वयैव च ॥ ६ ॥ (४।२१।२३)
न निम्बेक्षू कटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावकौ ।
यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ॥ ७ ॥ (४।२१।३३)
दृढाभ्यासो य एवास्य जीवस्योदेत्यविघ्नतः ।

सोऽत्यन्तमरसेनापि तमेवाश्वनुधावति ॥ ८ ॥ (६।९३।२८)
मनो निर्मलसत्वात्म यद्भावयति यादृशम् ।
तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पयः ॥ ९ ॥ (४।१७।४)
जीवो यद्वासनाबद्धस्तदेवान्तः प्रपश्यति । (४।१७।२६)
भावनैव स्वमात्मानं देहोऽयमिति पश्यति ॥१०॥ (६।९३।३३)
यथावासनया जन्तोर्विषमप्यमृतायते ।
असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनात्तथा ॥११॥ (३।५९।३१)
यद्यथा भावयत्याशु तत्तथा परिपश्यति । (६।५१।३)
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाख्यं विद्धि सम्वेदनं स्वकम् ॥१२॥(६।५१।४)

[८] अभ्यासप्रशंसा :—

पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ।
पुरुषार्थः स एवेह तेनास्ति न विना गतिः ॥१॥ (६।९७।४३)
योऽभ्यासः प्रकचत्यन्तः शुद्धचिन्नभसो रसात् ।
भवेत्तन्मयमेवान्तराबालमिव लक्ष्यते ॥ २ ॥ (६।९७।२०)
आतिवाहिकदेहोऽयं शुद्धचिद्व्योम केवलम् ।
आधिभौतिकतामेति भावनाभ्यासयोगतः ॥ ३ ॥ (६।९७।३०)
आधिभौतिकदेहोऽसौ धारणाभ्यासभावनात् ।
विहङ्गवत्खमभ्येति पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥४॥ (६।९७।३१)
दुःसाध्याः सिद्धिमायान्ति रिपवो यान्ति मित्रताम् ।
विषाण्यमृततां यान्ति संतताभ्यासयोगतः ॥५॥ (६।९७।३३)
येनाभ्यासः परित्यक्त इष्टे वस्तुनि सोऽधमः ।

कदाचिन्न तदाप्नोति वन्ध्या स्वतनयं यथा ॥६॥ (६।६७।३४)
सर्वस्य जन्तुजातस्य सर्ववस्त्ववभासने ।
सर्वदैवैक एवोच्चैर्जयत्यभ्यासभास्करः ॥ ७ ॥ (६।६७।४१)
दृढाभ्यासाभिधानेन यत्ननाम्ना स्वकर्मणा ।
निजवेदनजेनेव सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ८ ॥ (६।६७।४४)

[९] मनोनिश्चयप्राबल्यम् :—

न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ १ ॥ (३।८८।१८)
यो बद्धपदतां यातो जन्तोर्मनसि निश्चयः ।
स तेनैव विना ब्रह्मन्नान्येन विनिवार्यते ॥ २ ॥ (३।८८।१९)
बहुकालं यदभ्यस्तं मनसा दृढनिश्चयम् ।
शापेनापि न तस्यास्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥३॥ (३।८८।२०)
धीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते ।
का नाम ता महाराज कीदृश्यः कस्य शक्तयः ॥४॥ (३।८९।३८)
याभिर्मनांसि भिद्यन्ते दृष्टनिश्चयवन्त्यपि ।
वृद्धिमायातु वा देहो यातु वा विशरारुताम् ॥५॥ (३।८९।३९)
भाविताथाभिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत् ।
इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं दधानं तत्स्थितं मनः ॥ ६ ॥ (३।८९।४०)
भावाभावाः शरीरस्था नृप शक्ता न बाधितुम् ॥७॥ (३।८९।४१)
या यथा चित्प्रकचिता प्रतिपत्तिविदं विना ।
न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥८॥ (३।५४।१९)

[१०] चित्तानुरूपा गतिः :—

या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥१॥ (३।४०।११)

यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।
परमेण प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदशां पुनः ॥ २ ॥ (३।४०।१३)

सर्पैकप्रत्ययो रज्ज्वामसर्पप्रत्यये बलात् ।
निवर्ततेऽन्यथा त्वेष तिष्ठत्येव यथास्थितः ॥३॥ (३।४०।१४)

अन्यत्ववेदनादन्य परस्मादातिवाहिकः ।
ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्म सा संवित्तिर्हि नान्यजा ॥४॥ (३।६७।५८)

यावद्वेतालसंकल्पो बालस्य किल विद्यते ।
निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम् ॥५॥ (३।५३।३१)

अविवेकज्वरोष्णत्वं विद्यते यावदात्मनि ।
तावद्विवेकशीतांशुशैत्यं कुत उदेत्यलम् ॥६॥ (३।५३।३२)

[११] चित्तायत्ते सुखदुःखे :—

चित्तायत्तमिदं सर्वं जगत्स्थिरचरात्मकम् ।
चित्ताधीनवतो राम बन्धमोक्षावपि स्फुटम् ॥१॥ (३।९८।३)

मनः प्रमादाद्वर्धन्ते दुःखानि गिरिकूटवत् ।
तद्वशादेव नश्यन्ति सूर्यस्याग्रे हिमं यथा ॥२॥ (३।९९।४३)

सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।
मनः कर्तृ मनो भोक्तृ मानसं विद्धि मानवम्॥३॥ (३।११५।२४)

मनः कर्मफलं भुङ्क्ते शुभं वाऽशुभमेव वा । (३।११५।२६)

अतश्चित्तं नरं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ॥४॥ (३।११५।३४)

मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः ।

तत्त्वचिन्ताप्रसादेन बध्यते मुच्यते पुनः ॥ ५ ॥ (४।४।६)

सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनम् ।

शरीरं मन एवेह नतु मांसमयं मुने ॥ ६ ॥ (४।१३।८)

यस्त्वकृत्रिम आनन्दस्तदर्थं प्रयत्नैर्नरैः ।

मनस्तन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ॥ ७ ॥ (४।२१।३४)

[१२] जीवेच्छाकल्पितं निजं विश्वम् :—

इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया । (४।४५।३३)

दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥१॥ (४।४५।२४)

या येन वासना यत्र सतेवारोपिता यथा ।

सा तेन फलसूस्तत्र तदेव प्राप्यते तथा ॥२॥ (३।६६।१०)

स्वेनैव चित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा ।

सङ्कल्पैकशरीरेण नानाविस्तरशालिना ॥ ३ ॥ (३।६६।८)

इदं ततमनेकात्म मायामयमकारणम् ।

विश्वं विगतविन्यासं वासनाकल्पनाकुलम् ॥४॥ (३।६६।६)

[१३] मनसो देहस्य कर्तृत्वम् :—

मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम् ।

कृमिकोशप्रकारेण स्वात्मकोश इव स्वयम् ॥१॥ (४।४५।७)

करोति देहं सङ्कल्पात्कुम्भकारो घटं यथा ॥२॥ (४।११।१६)

योऽयं मांसास्थिसङ्घातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।
मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ३ ॥ (४।१३।६)

चित्तं हि प्रतिभासात्म यच्च तत्प्रतिभासनम् ।
तदिदं भाति देहादिस्वान्तं नान्यास्ति देहदृक् ॥४॥ (३।६१।२०)

स्वप्नसङ्कल्पजालेन यथान्यैव जगत्स्थितिः ।
तथैवेयं हि सङ्कल्पकलना काचिदेव हि ॥ ५ ॥ (६/१।२८।३०)

भावप्रवाहचिराभ्यस्तो वासनातिशयेन यः ।
तथैव दृश्यते देहस्तथाऽऽकृत्युदयेन सः ॥ ६ ॥ (६/१।२८।३४)

मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
देहभावनयाऽयुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ॥ ७ ॥ (३।८६।३)

यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्वशः ।
तत्तामायाति गन्धान्तः पवनो गन्धतामिव ॥८॥ (४।२१।१६)

[१४] रोगाणां मानसी चिकित्सा :—

(अ) आधिव्याधिस्वरूपम् :—

आधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणम् ।
तन्निवृत्तिः सुखं विद्यात्तत्क्षयो मोक्ष उच्यते ॥१॥ (६/१।८१।१२)

देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयम् ।
मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञाने परिक्षयः ॥ २ ॥ (६/१।८१।१४)

इदं प्राप्तमिदं नेति जाड्याद्वा घनमोहदाः ।
आधयः सम्प्रवर्तन्ते वर्षासु मिहिका इव ॥ ३ ॥ (६/१।८१।१६)

भृशं स्फुरन्तीष्विच्छासु मौर्ख्ये चेतस्यनिर्जिते ।
दुरन्नाभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च ॥ ४ ॥ (६।८१।१७)
दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च ।
दुर्जनासङ्गदोषेन दुर्भावोद्भावनेन च ॥ ५ ॥ (६।८१।१८)
क्षीणत्वाद्वा प्रपूर्णत्वान्नाड़ीनां रन्ध्रसन्ततौ ।
प्राणे विधुरतां याते काये तु विकलीकृते ॥ ६ ॥ (६.८१।१९)
दौस्स्थित्यकारणं दोषाद्व्याधिर्देहे प्रवर्तते ॥ ७ ॥ (६८१।२०)

(आ) व्याधेः कारणमाधिः :—

चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलम् । (६।८१।३०)
संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहन्ति प्राणवायवः ॥८॥ (६।८१।३२)
असमं वहति प्राणे नाड्यो यान्ति विसंस्थितिम् । (६।८१।३३)
काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णत्वं यान्ति काश्चिच्च रिक्तताम्॥९॥(६।८१।३४)
कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा ।
दोषायैव प्रयात्यन्नं प्राणसञ्चारदुष्क्रमात् ॥१०॥ (६।८१।३५)
तथान्नानि नयत्यन्तः प्राणवातः स्वमाश्रयम् । (६।८१।३६)
यान्यन्नानि निरोधेन तिष्ठन्त्यन्तः शरीरके ॥११॥ (६।८१।३७)
तान्येव व्याधितां यान्ति परिणामस्वभावतः । (६।८१।३७)
एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्च नश्यति ॥ १२ ॥ (६।८१।३८)

(इ) आधिक्षयेण व्याधयोऽपि क्षीयन्तेः—

आधिक्षयेणाधिभवाः क्षीयन्ते व्याधयोऽप्यलम् । (६।८१।२४)

शुद्धया पुण्यया साधो क्रियया साधुसेवया ॥१३॥ (६।८१।४०)
मनः प्रयाति नैर्मल्यं निकषेणेव काञ्चनम् । (६।८१।४०)
आनन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव ॥१४॥ (६।८१।४१)
सत्वशुद्ध्या वहन्त्येते क्रमेण प्राणवायवः ।
जरयन्ति तथान्नानि व्याधिस्तेन विनश्यति ॥१५॥ (६।८१।४२)
यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्वशः ।
तत्तामायाति गन्धान्तः पवनो गंधतामिव ॥१६॥ (४।२१।१६)

(ई) मंत्राचिकित्सा :—

यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः ।
भावनावशतः कार्यं तथा यरलवादयः ॥१७॥ (६।८१।३९)

(उ) साराधिक्षयः :—

द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव च ।
व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः॥१८॥ (६।८१।२३)
प्राक्तेनाभिमतेनैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः । (६।८१।२४)
आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव ॥१९॥ (६।८१।२५)
आधिव्याधिविलासानां राम साराधिसंक्षयः ।
सर्वेषां मूलहा प्रावृण्नदीव तटवीरुधाम् ॥२०॥ (६।८१।२६)

(ऊ) कथमनामयं जीवितं स्यात् :—

मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।

देहभावनयाऽयुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ॥ २१ ॥ (३।८९।३)

न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥२२॥ (३।८८।१८)

यन्मनोनिश्चयकृतं तद्द्रव्यौषधिदण्डनैः । (३।९१।४)

हन्तुं न शक्यते जन्तोः प्रतिबिम्बमणोरिव ॥२३॥ (३।९१।५)

पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।

यदि तिष्ठत्यगम्योऽसौ दुःखानां तदनिन्दतः ॥२४॥ (३।९२।१४)

पौरुषेण मनः कृत्वा नीरागं विगतज्वरम् ।

माण्डव्येन जिताः क्लेशाः शूलप्रान्तेऽपि तिष्ठता॥२५॥(३।९२।२१)

अन्येऽपि सावधाना ये धीराः सुरमहर्षयः ।

चित्तात्स्वमनुसन्धानं न त्यजन्ति मनागपि ॥२६॥ (३।९२।२४)

आधयो व्याधयश्चैव शापाः पापदृशस्तथा ।

न खण्डयन्ति तच्चित्तं पद्माघाताः शिलामिव ॥२७॥ (३।९२।२५)

भावाभावमयीं चिन्तामीहितानीहितान्विताम् ।

विमृश्यात्मनि तिष्ठामि चिरं जीवाम्यनामयः॥२८॥ (६/१।२६।१०)

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ।

इति चिन्ता न मे तेन चिरं जीवाम्यनामयः ॥२९॥ (६/१।२६।१२)

प्रशान्तचापलं वीतशोकं स्वस्थं समाहितम् ।

मनो मम मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥३०॥ (६/१।२६।१६)

किमद्य मम सम्पन्नं प्रातर्वा भविता पुनः ।

इति चिन्ताज्वरो नास्ति तेन जीवाम्यनामयः॥३१॥ (६/१।२६।१८)

जरामरणदुःखेषु राज्यलाभसुखेषु च ।

न बिभेमि न हृष्यामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३२॥ (६।२६।१९)
अयं बन्धुः परश्चायं ममायमयमन्यतः ।
इति ब्रह्मन्न जानामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३३॥ (६।२६।२०)
आहरन्विहरन्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्छ्वसन्स्वपन् ।
देहोऽहमिति नो वेद्मि तेनास्मि चिरजीवितः ॥३४॥ (६।२६।२२)
अपरिचलया शक्त्या सुदृशा स्निग्धमुग्धया ।
ऋजु पश्यामि सर्वत्र तेन जीवाम्यनामयः ॥३५॥ (६।२६।२५)
यत्करोमि यदश्नामि तत्त्यक्त्वा तद्गतोऽपि मे ।
मनो नैष्कर्म्यमादत्ते तेन जीवाम्यनामयः ॥३६॥ (६।२६।२७)
करोमीशोऽपि नाक्रान्ति परितापे न खेदवान् ।
दरिद्रोऽपि न वाञ्छामि तेन जीवाम्यनामयः ॥३७॥ (६।२६।२९)
जीर्णं भिन्नं श्लथं क्षीणं क्षुब्धं क्षुण्णं क्षयं गतम् ।
पश्यामि नववत्सर्वं तेन जीवाम्यनामयः ॥३८॥ (६।२६।३३)
सुखितोऽस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने ।
सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ॥३९॥ (६।२६।३४)
आपद्यचलधीरोऽस्मि जगन्मित्रं च सम्पदि ।
भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ॥४०॥ (६।२६।३५)

[१५] चित्ते संस्कृते सति जीवनमानन्दमयं भवति :—

मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नन्तश्चिकित्सिते ।
चिकित्सितो वै सकलो जगज्जालमयो भवेत् ॥१॥ (४।४।५)

अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् । (५।५६।३३)
अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥२॥ (५।५६।३४)
न तत्त्रिभुवनैश्वर्यान्न कोशाद्रत्नधारिणः ।
फलमासाद्यते चित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥३॥ (५।२१।१२)
पूर्णे मनसि सम्पूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥४॥ (५।२१।१४)

[१६] शुद्धे चित्ते आत्मा प्रतिबिम्बति :—

सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शे प्रतिबिम्बति ।
यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते ॥ १ ॥ (५।७१।३९)
आकाशोपलकुड्यादौ सर्वत्रात्मदशा स्थिता ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे चित्त एवात्र दृश्यते ॥ २ ॥ (५।७१।३६)
चित्तं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् ।
तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥ ३ ॥(५।२१।२६)

[१७] मूढमनो यावत्संसारतिमिरम् :—

जडधर्मि मनो यावद्गर्तकच्छपवत्स्थितम् ।
भोगमार्गवदामूढं विस्मृतात्मविचारणम् ॥ १ ॥ (५।५।२७)
तावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सवह्निना ।
अर्कद्वादशकेनापि मनागपि न भिद्यते ॥ २ ॥ (५।५।२८)

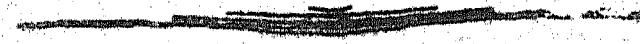
[१८] चित्तं जगन्नाभिः :—

अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।

चित्तं विद्धि महानाभिं भ्रमतो भ्रमदायिनः ॥१॥ (५।५०।६)

तस्मिन्द्रुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।

गृहीतनाभिवद्वनान्मायाचक्रं निरुध्यते ॥ २ ॥ (५।५०।७)

६—सिद्धयः ।

१—मनोयोगजाः सिद्धयः :—

मनो निर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति यादृशम् ।
तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पयः ॥ १ ॥ (४।१७।४)

(अ) परेषां चित्तस्य ज्ञानम् :—

मलिनं हि मनोऽवीर्यं न मिथः श्लेषमर्हति ।
अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ १ ॥ (४।१७।२९)

चित्ततत्त्वानि शुद्धानि सम्मिलन्ति परस्परम् ।
एकरूपाणि तोयानि यान्त्यैक्यं नाविलानि हि॥२॥(४।१७।३०)

शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-
मभूतसंवेदनमेकरूपम् ।
तस्याशु शुद्ध्या भवति प्रबुद्ध-
स्तन्मात्रयुक्त्या परसंगमेति ॥ ३ ॥ (४।१७।३१)

(आ) लोकान्तरगमनशक्तिः :—

अप्रबुद्धधियः सिद्धलोकान्पुण्यवशोदितान् ।
न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवातपान् ॥ ४ ॥ (३।५३।२९)

अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येनाथ वरेण च ।
पुण्यदेहेन गच्छन्ति परं लोकमनेन तु ॥ ५ ॥ (३।५३।३४)

तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ ६ ॥ (३।५४।१)

आतिवाहिकतां यातं बुद्धं चित्तान्तरैर्मनः ।
सर्गजन्मान्तरगतैः सिद्धैर्मिलति नेतरत् ॥ ७ ॥ (३।२२।१०)

आतिवाहिकताज्ञानं स्थितिमेष्यति शाश्वतीम् ।
यदा तदा ब्रह्मसंकल्पाँल्लोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् ॥ ८ ॥ (३।२२।१२)

(इ) अधिभौतिकभावनायाः प्रतिबन्धकत्वम् :—

आधिभौतिकदेहोऽहमिति यस्य मतिभ्रमः ।
तस्यासावणुरन्ध्रेण गन्तुं शक्नोति नानघ ॥ ९ ॥ (३।४०।८)

अहं पृथ्व्यादिदेहः खे गतिर्नास्ति ममोत्तमा ।
इति निश्चयवान्योऽन्तः कथं स्यात्सोऽन्यनिश्चयः॥१०॥(३।५३।३३)

यत्र स्वसंकल्पपुरं स्वदेहेन न लभ्यते ।
तत्रान्यसंकल्पपुरं देहोऽन्यो लभते कथम् ॥११॥ (३।२१।४३)

(ई) आतिवाहिकतानुभवः :—

तस्यैवाभ्यसतोऽप्येति साधिभौतिकतामतिः ।
यदा शाम्यति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते ॥ १२ ॥ (३।५७।३०)

तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यश्च मुधा ग्रहः ।
शाम्येत्स्वप्ननरस्येव बोद्धुर्बोधान्निरामयात् ॥ १३ ॥ (३।५७।३१))

लघुतूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते ।
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ १४ ॥ (३।५७।३२)

स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवेत् ।
तथा बोधादयं देहः स्थूलवत्प्लुतिमान्भवेत् ॥१५॥ (३।५७।३३)

रूढातिवाहिकदृशः प्रशाम्यत्याधिभौतिकः ।
बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्बरे ॥ १६ ॥ (३।५८।१४)

रूढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः ।
निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमः ॥ १७ ॥ (३।५८।१५)

सद्वासनस्य रूढायामातिवाहिकसंविदि ।
देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेव यौवने ॥ १८ ॥ (३।५८।१६)

वासनातानवं नूनं यदा ते स्थितिमेष्यति ।
तदातिवाहिको भावः पुनरेष्यति देहके ॥ १९ ॥ (३।२१।५६)

यथा सत्यपरिज्ञानाद्रज्ज्वां सर्पो न दृश्यते ।
तथातिवाहिकज्ञानाद् दृश्यते नाधिभौतिकः ॥२०॥ (३।२१।६०)

स्वप्नसंकल्पदेहान्ते देहोऽयं चेत्यते यथा ।
तथा जाग्रद्भावनान्ते उदेत्येवातिवाहिकः ॥ २१ ॥ (३।२२।३)

शुद्धसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनम् ।
आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिवाम्बुताम् ॥ २२ ॥ (३।२२।६)

अवबोधघनाभ्यासाद्देहस्यास्यैव जायते ।
संसारवासनाकार्श्ये नूनं चित्तशरीरता ॥ २३ ॥ (३।२२।१७)

(उ) अणुत्वप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिः :—

असत्यमेव संकल्पभ्रमेणेदं शरीरकम् ।
जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोद्धतम् ॥२४॥ (६।८२।१७)

यदा तु ज्ञानदीपेन सम्यगालोक आगतः ।
संकल्पमोहो जीवस्य क्षीयते शरदभ्रवत् ॥ २५ ॥ (६/८२।१८)
शान्तिमायाति देहोऽयं सर्वसंकल्पसंक्षयात् ।
तदा राघव निःशेषं दीपस्तैलक्षये यथा ॥ २६ ॥ (६/८२।१९)
निद्राव्यपगमे जन्तुर्यथा स्वप्नं न पश्यति ।
जीवो हि भाविते सत्ये तथा देहं न पश्यति ॥२७॥ (६/८२।२०)
अतत्त्वे तत्त्वभावेन जीवो देहावृतः स्थितः ।
निर्देहो भवति श्रीमान् सुखी तत्त्वैकभावनात् ॥२८॥ (६/२८।२१)
अन्ये च विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत् ।
तत्तथैवाशु पश्यन्ति दृढ़भावनया तथा ॥ २९ ॥ (६/८२।२४)
एवं यथा यदेवेह भाव्यते दृढभावनात् ।
भूयते हि तदेवाशु तदित्यालोकितं मुहुः ॥ ३० ॥ (६/८२।२६)
सत्यभावनदृष्टोऽयं देहो देहो भवत्यलम् ।
दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमतां याति देहकः ॥३१॥ (६/८२।२७)

२—कुण्डलिनीयोगसाध्याः सिद्धयः :—

[१] कुण्डलिनी :—

परिमण्डलिताकारा मर्मस्थानं समाश्रिता ।
आन्त्रवेष्टनिका नाम नाडी नाडीशताश्रिता ॥१॥ (६/८०।३६)
वीणाग्रावर्तसदृशी सलिलावर्तसन्निभा ।
लिप्याधौंकारसंस्थाना कुण्डलावर्तसंस्थिता ॥२॥ (६/८०।३७)

देवासुरमनुष्येषु मृगनक्रखगादिषु ।
कीटादिष्वब्जजान्तेषु सर्वेषु प्राणिषूदिता ॥ ३ ॥ (६।८०।३८)
शीतार्तसुप्तभोगीन्द्रभोगवद्बद्धमण्डला ।
सिता कल्पाग्निविगलदिन्दुवद्बद्धकुण्डली ॥ ४ ॥ (६।८०।३९)
उरोभ्रूमध्यरन्ध्राणि स्पृशन्ती वृत्तिचञ्चला ।
अनारतं च सस्पन्दा पवमानेव तिष्ठति ॥ ५ ॥ (६।८०।४०)
तस्यास्त्वभ्यन्तरे तस्मिन्कदलीकोशकोमले ।
या परा शक्तिः स्फुरति वीणावेगलसद्गतिः ॥६॥ (६।८०।४१)
सा चोक्ता कुण्डलीनाम्ना कुण्डलाकारवाहिनी ।
प्राणिनां परमा शक्तिः सर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ७ ॥ (६।८०।४२)
अनिशं निःश्वसद्रूपा रुषितेव भुजंगमी ।
संस्थितोर्ध्वीकृतमुखी स्पन्दनाहेतुतां गता ॥ ८ ॥ (६।८०।४३)
यदा प्राणानिलो याति हृदि कुण्डलिनीपदम् ।
तदा संविदुदेत्यन्तर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥ ९ ॥ (६।८०।४४)
यथा कुण्डलिनी देहे स्फुरत्यब्ज इवालिनी ।
तथा संविदुदेत्यन्तर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥ १० ॥ (६।८०।४५)
स्पर्शनं मृदुनान्योन्यालिङ्गिका तत्र यन्त्रयोः ।
यथा संविदुदेत्युच्चैस्तथा कुण्डलिनी जवात् ॥११॥ (६।८०।४६)
तस्यां समस्ताः सम्बद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते महार्णव इवापगाः ॥ १२ ॥ (६।८०।४७)
नित्यं पातोत्सुकतया प्रवेशोन्मुखया तया ।
सा सर्वसंविदां बीजं ह्येका सामान्युदाहृता ॥१३॥ (६।८०।४८)

एतत्पञ्चकबीजं तु कुण्डलिन्यां तदन्तरे ।
प्राणमारुतरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ १४ ॥ (६/८१।१)

सान्तः कुण्डलिनीस्पन्दस्पर्शसंवित्कलामला ।
कलोक्ता कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ॥१५॥ (६/८१।२)

जीवनाज्जीवतां याता मननाच्च मनः स्थिता ।
संकल्पाच्चैव संकल्पा बोधाद्बुद्धिरिति स्मृता ॥१६॥ (६/८१।३)

अहंकारात्मतां याता सैषा पुर्यष्टकाभिधा ।
स्थिता कुण्डलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा ॥१७॥ (६/८१।४)

आपानतामुपागत्य सततं प्रवहत्यधः ।
समाना नाभिमध्यस्था उदानाख्योपरि स्थिता ॥१८॥ (६/८१।५)

अधस्त्वपानरूपैव मध्ये सौम्यैव सर्वदा ।
पुष्टाप्युदानरूपैव पुंसः स्वस्थैव तिष्ठति ॥१९॥ (६/८१।६)

सर्वयत्नमधो याति यदि यत्नान्न धार्यते ।
तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥२०॥ (६/८१।७)

समस्तैवोर्ध्वमायाति यदि युक्त्या न धार्यते ।
तत्पुमान्मृतिमायाति तया निर्गतया बलात् ॥२१॥ (६/८१।८)

सर्वथात्मनि तिष्ठेच्चेत्त्यक्त्वोर्ध्वाधो गमागमौ ।
तज्जन्तोर्हीयते व्याधिरन्तर्मारुतरोधतः ॥२२॥ (६/८१।९)

पुर्यष्टकपराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकाम् ।
विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मञ्जरीम् ॥२३॥ (६/८१।४४)

काष्ठक्रकचयोः श्लेषाद्यथा छेदः प्रवर्तते ।
द्वयोः संघर्षणादग्निः स्वभावाज्जायते तथा ॥२४॥(६/८१।६२)

मांसं कुयन्त्रजठरे स्थितं श्लिष्टमुखं मिथः ।
ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्वयम्भःस्थैरिव वैतसम् ॥२५॥ (६।८१।६३)
तस्य कुण्डलिनी लक्ष्मीर्निलीनान्तर्निजास्पदे ।
पद्मरागसमुद्गस्य कोशे मुक्तावली यथा ॥ २६ ॥ (६।८१।६४)
आवर्तफलमालेव नित्यं सलसलायते ।
दण्डाहतेव भुजगी समुन्नतिविवर्तिनी ॥ २७ ॥ (६।८१।६५)
द्यावापृथिव्योर्मध्यस्था क्रियेव स्पन्दधर्मिणी ।
संविन्मधुविबोधार्कौ हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ २८ ॥ (६।८१।६६)
तत्सर्वं शक्तिपद्मादि बाह्येनाभ्यन्तरैस्तथा ।
हृदि व्याधूयते वातैः पत्रवृन्दमिवाभितः ॥२९॥ (६।८१।६७)
यद्वद्व्योम स्फुरत्यङ्ग स्वभावात्तत्र वायवः ।
बलवन्मृदु यत्किञ्चिद्भृशं कवलयन्ति तत् ॥३०॥ (६।८१।६८)
वातैराहन्यमानं तत्पद्मादि तरलायते ।
हृद्यन्यान्येति कार्येण पल्लवादि यथा तरोः ॥३१॥ (६।८१।६९)
देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोऽन्वहम् ।
जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवत् ॥ ३२ ॥ (६।८१।७०)
स्वभावशीतवातात्मा देहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ।
उदितेन स सर्वाङ्गे भुवनं भानुना यथा ॥३३॥ (६।८१।७१)
सर्वतो विचरेदस्मिस्तत्तेजस्तारकाकृति ।
हृत्पद्महेमभ्रमरो योगिनां चिन्त्यतां गतम् ॥३४॥ (६।८१।७२)
तत्प्रकाशमयं ज्ञानं चिन्तितं सत्प्रयच्छति ।
येन योजनलक्षस्थं वस्तु नित्यं हि दृश्यते ॥३५॥ (६।८१।७३)

[२] योगिनां देहोऽणुतां स्थूलतां च कथं गच्छति :—

(अ) अणुत्वप्राप्तये देहस्य विलापनम् :—

हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वं प्रस्फुरत्यानलः कणः ।
हेमभ्रमरवत्सांध्यविद्युल्लव इवाम्बुदे ॥ १ ॥ (६।८२।२)
स प्रवर्धनसम्वित्त्या वात्ययेवाशु वर्धते ।
संविद्रूपतया नूनमर्कवद्याति चोदयम् ॥ २ ॥ (६।८२।३)
संध्याभ्रप्रथमार्काभो वृद्धिमभ्यागतः क्षणात् ।
गालयत्यखिलं साङ्गं देहं हेम यथाऽनलः ॥ ३ ॥ (६।८२।४)
जलस्पर्शासहो युक्त्या गलयेत्प्रपदादपि ।
बाह्य एवानलस्पर्शात्स्वान्ते वस्तुविशेषतः ॥ ४ ॥ (६।८२।५)
स शरीरद्वयं पश्चाद्विधूय क्वापि लीयते ।
विक्षोभितेन प्राणेन नीहारो वात्यया यथा ॥ ५ ॥ (६।८२।६)
आधारनाड़ीनिर्हीना व्योमस्थैवावशिष्यते ।
शक्तिः कुण्डलिनी वह्नेर्धूमलेखेव निर्गता ॥ ६ ॥ (६।८२।७)
क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ।
अन्तःस्फुरच्चमत्कारा धूमलेखेव नागरी ॥ ७ ॥ (६।८२।८)
बिसे शैले तृणे भित्तावुपले दिवि भूतले ।
सा यथा योज्यते यत्र तेन निर्यात्यलं तथा ॥८॥ (६।८२।९)

(आ) स्थूलीभावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाः :—

संवित्तिः सैव यात्यङ्ग रसाघन्तं यथाक्रमम् ।

रसेनापूर्णतामेति तन्त्रीभार इवाम्बुना ॥ ९ ॥ (६।८२।१०)
रसापूर्णा यमाकारं भावयत्याशु तत्तथा ।
धत्ते चित्रकृतो बुद्धौ रेखा राम यथा कृतिम् ॥१०॥ (६।८२।११)
दृढभावशादन्तरस्थीन्याप्नोति सा ततः ।
मातृगर्भनिषण्णेषु सुसूक्ष्मेवाङ्कुरस्थितिः ॥११॥ (६।८२।१२)
यथाभितमाकारं प्रमाणं वेत्ति राघव ।
जीवशक्तिरवाप्नोति सुमेर्वादि तृणादि च ॥१२॥ (६।८२।१३)

(इ) प्राणादिपवनायासजन्याः सिद्धयः :—

अन्तस्था ह्यखिलास्त्यक्त्वा साध्यार्थेतरवासनाः ।
गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥१३॥ (६।८०।३१)
भोजनासनशुध्या च साधुशास्त्रार्थभावनात् ।
स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥१४॥ (६।८०।३२)
प्राणायामघनाभ्यासाद्राम कालेन केनचित् ।
कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्च सुव्रत ॥१५॥ (६।८०।३३)
त्यागादाननिरोधेषु भृशं यान्ति विधेयताम् ।
प्राणाः प्रभुत्वात्तज्ज्ञस्य पुंसो भृत्या इवाखिलाः ॥१६॥ (६।८०।३४)
राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः समस्ता एव सम्पदः ।
देहानिलविधेयत्वात्साध्याः सर्वस्य राघव ॥१७॥ (६।८०।३३)

(ई) कुण्डलिनीयोगजन्याः सिद्धयः :—

तां यदा पूरकाभ्यासादापूर्य स्थीयते समम् ।

तदैति मैरवं स्थैर्यं कायस्य पीनता तथा ॥१८॥ (६।८१।४५)

यदा पूरकपूर्णान्तरायतप्राणमारुतम् ।

नीयते संविदेवोर्ध्वं सोढुं घर्मक्लमश्रमम् ॥१९॥ (६।८१।४६)

सर्पीव त्वरितैवोर्ध्वं याति दण्डोपमां गता ।

नाडीः सर्वाः समादाय देहबद्धा लतोपमाः ॥२०॥ (६।८१।४७)

तदा समस्तमेवेदमुत्प्लावयति देहकम् ।

नीरन्ध्रं पवनापूर्णा भस्त्रेवाम्बुततान्तरम् ॥ २१ ॥ (६।८१।४८)

इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिना ।

योगिनः प्राप्नुवन्त्युच्चैर्दीना इन्द्रदशामिव ॥२२॥ (६।८१।४९)

ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा ।

बहिरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ २३ ॥ (६।८१।५०)

रेचकेन प्रयोगेण नाड्यन्तरनिरोधिना ।

मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥२४॥ (६।८१।५१)

न केचन महाबाहो भूचरेण नभस्वतः ।

अदिव्येनाश्रिता ज्ञानैर्दृश्यन्ते पुरुषेन्द्रियैः ॥२५॥ (६।८१।५३)

विज्ञानाद्दूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव ।

दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वार्थदा अपि ॥२६॥ (६।८१।५४)

स्वप्नावलोकनं यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ।

केवलोऽथ विशेषोऽयं सिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थता ॥२७॥ (६।८१।५५)

मुखाद्बहिर्द्वादशान्ते रेचकाभ्यासयुक्तितः ।

प्राणे चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ २८ ॥ (६।८१।५६)

रेचकाभ्यासयोगेन जीवः कुण्डलिनीगृहात् ।

उद्धृत्य योज्यते यावदामोदः पवनादिव ॥२९॥ (६।८२।२९)

त्यजते विरतस्पन्दो देहोऽयं काष्ठलोष्टवत् ।

देहेऽपि जीवेऽपि मतावासेचक इवादरः ॥ ३० ॥ (६।८२।३०)

स्थावरे जङ्गमे वापि यथाभिमतयेच्छया ।

भोक्तुं तत्संपदं सम्यग्जीवोऽन्तर्विनिवेश्यते ॥ ३१ ॥ (६।८२।३१)

इति सिद्धिश्रियं भुक्त्वा स्थितं चेत्तद्वपुः पुनः ।

प्रविश्यते स्वमन्यद्वा यद्यत्तात विरोचते ॥ ३२ ॥ (६।८२।३२)

देहादयस्तथा बिम्बान्व्याप्तवत्याखिलानथ ।

संविदा जगदापूर्य संपूर्णां स्थीयतेऽथवा ॥ ३३ ॥ (६।८२।३३)

७—आत्मा

[१] जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः :—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि चेतसः ॥ १ ॥ (६/१।१२४।३६)

घोरं शान्तं च मूढं च आत्मचित्तमिहास्थितम् ।

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् ॥२॥ (६/१।१२४।३७)

मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ।

यच्च चित्तं मृतं तत्र सत्त्वमेकं स्थितं समम् ॥३॥ (६/१।१२४।३८)

(१) जाग्रत् :—

जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते ।

तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमङ्ग यत् ॥ १ ॥ (४।१६।१५)

व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा ।

भवेत्तदा मरुन्नुन्नो जीवधातुः प्रसर्पति ॥ २ ॥ (४।१६।१६)

तस्मिन्प्रसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविदुदेति हि ।

दृष्टत्वात्प्रैति चित्ताख्यमन्तर्लीनजगद्भ्रमम् ॥३॥ (४।१६।१७)

ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती बहिर्मयम् ।

नानाकारविकाराढ्यं रूपमात्मनि पश्यति ॥ ४ ॥ (४।१६।१८)

स्थिरत्वात्तत्तथैवाथ जाग्रदित्यवगम्यते ॥ ५ ॥ (४।१६।१६)

(२) सुषुप्तिः :—

मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुभ्यति नो वपुः ।
शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्थो जीवधातुस्तदा त्वसौ ॥६॥ (४।१६।२०)
समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदम्बरे ।
निर्वातसदने दीपो यथाऽऽलोकैककारकः ॥ ७ ॥ (४।१६।२१)
ततः सरति नाङ्गेषु संवित्क्षुभ्यति तेन नो ।
न चेक्षणादीन्यायाति रन्ध्राण्यायाति नो बहिः ॥८॥ (४।१६।२२)
जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यथा तिले ।
शीतसंविद्धिम इव स्नेहसंविद्यथा घृते ॥ ९ ॥ (४।१६।२३)
जीवाकारा कला काचिच्चितिः स्वच्छतयात्मनि ।
दशामायाति सौषुप्तिं सौम्यवातां विचेतनाम् ॥१०॥ (४।१६।२४)

(३) स्वप्नः :—

सुषुप्ते सौम्यतां यातैः प्राणैः सञ्चाल्यते यदा ।
स जीवधातुः सा संवित्ततश्चित्ततयोदिता ॥११॥ (४।१६।२६)
स्वान्तःसंस्थजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः ।
पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं बीज इव द्रुमम् ॥१२॥ (४।१६।२७)
जीवधातुर्यदा वातैः किञ्चित्संक्षुभ्यते भृशम् ।
ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यात्मनि खे गतिम् ॥१३॥ (४।१६।२८)
यदाम्भसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसम्भ्रमम् ।
अन्तरेवानुभवति स्वामोदं कुसुमं यथा ॥ १४ ॥ (४।१६।२९)

यदा पित्तादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसम्भ्रमम् ।
अन्तरेवानुभवति स्फारं बहिरिवाखिलम् ॥१५॥ (४।१९।३०)
रक्तापूर्णो रक्तवर्णान्देशान्कालान्बहिर्यथा ।
पश्यत्यनुभवात्मत्वात्तत्रैव च निमज्जति ॥ १६ ॥ (४।१९।३१)
सेवते वासनां यां तां सोऽन्तः पश्यति निद्रितः ।
पवनक्षोभितो रन्ध्रैर्बहिरक्षादिभिर्यथा ॥ १७ ॥ (४।१९।३२)
अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः ।
संविदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १८ ॥ (४।१९।३३)

[२] तुर्यावस्था :—

अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा ।
यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥१९॥ (६१।१२४।२३)
या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।
साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते ॥२०॥(६१।१२४।२४)
नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नं सङ्कल्पानामसम्भवात् ।
सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडता स्थितेः ॥२१॥(६१।१२४।२५)
शान्तं सम्यक्प्रबुद्धानां यथा स्थितमिदञ्जगत् ।
विलीनं तुर्यमेवाहुरबुद्धानां स्थिरं स्थितम् ॥२२॥(६१।१२४।२६)
अहङ्कारकलात्यागे समतायाः समुद्भवे ।
विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते ॥२३॥ (६१।१२४।२७)
निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तदेवास्तीह नेतरत् ॥२४॥(६१।१२४।३६)

(३) अहंभावचतुष्टयम् ।

(१) देहोऽहमिति :—

आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।
इत्येको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात् ॥१॥ (५।१७।१४)
देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव न शान्तये । (५।७३।११)
वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव परः स्मृतः ॥२॥ (४।३३।५४)
अनेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।
रिपुणानेन बलिना विविधाधिप्रदायिना ॥ ३ ॥ (४।३३।५५)

(२) चित्तोऽहमिति :—

स्वसङ्कल्पमयाकारं यावत्संसारभावि यत् ।
चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रामातिवाहिकम् ॥४॥ (६।१२४।१६)

(३) सकलातीतोऽहमिति :—

अतीतः सर्वभावेभ्यो बालाग्रादप्यहं तनुः ।
इति तृतीयो मोक्षायतृनिश्चयो जायते सताम् ॥५॥(५।१७।१५)
परोऽणु सकलातीतरूपोऽहं चेत्यहंकृतिः । ।(५।७३।१०)
सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं बालाग्रशतकल्पितः ॥६॥ (४।३३।५१)

(अ) कथं सर्वातीतोऽहम् :—

देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चगः । (६।७८।१७)

आबालमेतत्संसिद्धं मतौ चैवानुभूयते ॥ ७ ॥ (६।७८।१८)
कर्मेन्द्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः । (६।७८।१८)
अवयवावयविनोर्न भेदो जड एव च ॥ ८ ॥ (६।७८।१९)
प्रेर्यते मनसा यस्माद्यष्ट्येव भुवि लोष्टकः ॥९॥ (६।७८।२०)
मनश्चैवं जडं मन्ये सङ्कल्पात्मकशक्ति यत् । (६।७८।२०)
क्षेपणैरिव पाषाणः प्रेर्यते बुद्धिनिश्चयैः ॥१०॥ (६।७८।२१)
बुद्धिर्निश्चयरूपैवं जडा सत्तैव निश्चयः । (६।७८।२१)
खातेनेव सरिन्नूनं साहङ्कारेण वाह्यते ॥११॥ (६।७८।२२)
अहङ्कारोऽपि निःसारो जड एव शवात्मकः (६।७८।२२)
जीवेन जन्यते यत्नो बालेनेव भ्रमात्मकः ॥१२॥ (६।७८।२३)
जीवश्च चेतनाकाशो वातात्मा हृदये स्थितः । (६।७८।२३)
सुकुमारोऽन्तरन्येन केनापि परिजीवति ॥१३॥ (६।७८।२४)
जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा ।
चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेणैव जीवति ॥ १४ ॥ (६।७८।२५)
सद्वासद्वा यदाभाति चित्समाधौ सति स्वतः । (६।७८।२७)
स्वरूपमलमुत्सृज्य तदेव भवति क्षणात् ॥१५॥ (६।७८।२८)
एवं चिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयम् । (६।७८।२८)
जडं शून्यमसत्कल्पं चैतन्येन प्रबोध्यते ॥१६॥ (६।७८।२९)
एते हि चिद्विलासान्ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः । (६।७८।३१)
असन्तः सर्व एवाहो द्वितीयेन्दुपदस्थिताः ॥१७॥(६।७८।३२)
महाचिदेकैवास्तीह महासत्तेति योच्यते । (६।७८।३२)
निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥१८॥ (६।७८।३३)

शुद्धसंवेदनाकारा शिवं सन्मात्रमच्युतम् ।　　(६।७८।३३)
सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती सदा॥१९॥ (६।७८।३४)

(आ) शरीरात्मनोः सम्बन्धाभावः :—

नात्मा शरीरसम्बन्धी शरीरमपि नात्मनि ।
मिथो विलक्षणावेतौ प्रकाशतमसी यथा ॥२०॥ (६।६।६)
देहेनास्य न सम्बन्धो मनागेवामलात्मनः ।
हेम्नः पङ्कलवेनेव तद्वतस्यापि मानवाः ॥२१॥ (५।५।२५)
पृथगात्मा पृथग्देही जलपद्मलवोपमौ ।　　(५।५।२६)
मनागपि न संश्लेषः सर्वगस्यापि देहिनः ॥२२॥ (६।६।१३)
तद्वतस्याप्यतद्वृत्तेरम्बरस्येव वायुतः ।
जरामरणमापच्च सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २३ ॥　(६।६।१५)
मनागपि न सन्तीह तस्मात्त्वं निर्वृतो भव ॥२४॥ (६।६।१६)

(इ) आत्मनः सर्वत्रवर्तमानत्वेऽपि पुर्यष्टक एव स्फुरणम् :—

संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्करः ।
सूक्ष्मत्वात्सुमहत्वाच्च केवलं न विभाव्यते ॥२५॥ (५।७३।२०)
सति पुर्यष्टके तस्मिञ्जीवः स्फुरति नोपले ।　(५।७३।२४)
सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥२६॥ (५।७२।४५)

(४) अहं सर्वमिदं विश्वमिति :—

अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।

एवमेष चतुर्थोऽन्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥२७॥ (५।१७।१७)

अहं खमहमादित्यो दिशोऽहमहमप्यधः ।
अहं दैत्या अहं देवा लोकाश्चाहमहं महः ॥२८॥ (५।७३।३)

अहं तमोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम् ।
रजो वायुरथाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ २९ ॥ (५।७३।४)

अहं चिदम्बरे भानावहं चिद्भूतपञ्जरे ।
सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च ॥ ३० ॥ (५।२७।१२)

कुसुमेष्वहमामोदः पुष्पपत्रेष्वहं छविः ।
छविष्वहं रूपकला रूपेष्वनुभवोऽप्यहम् ॥३१॥ (५।३४।५२)

अपारपर्यन्तनभो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।
अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥३२॥ (४।२२।२५)

सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।
अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३ ॥ (४।२२।२८)

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
चित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥३४॥(४।२२।३१)

यन्नाम किञ्चित्त्रैलोक्यं स एवावयवो मम ।
तरङ्गोऽब्धाविवेत्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥३५॥ (४।२२।३३)

८—मृतिः

[१] मरणं न भयावहम् :—

(अ) उपचयो महान् :—

मृतिरत्यन्तनाशश्चेत्तद्भवामयसंक्षयः । (६।१०१।२६)
मृतश्चेन्न भवेद्भूयः सोऽत्राप्युपचयो महान् ॥१॥ (६।१०१।२३)
भावाभावग्रहोत्सर्गज्वरः प्रशममागतः । (६।१०१।२३)
मरणं जीवितं तस्मान्न दुःखं न सुखं यतः ॥२॥ (६।१०१।२४)

(आ) उत्सवो वा :—

मृतस्य देहलाभश्चेन्नव एव तदुत्सवः ।
मृतिर्नाशो हि देहस्य सा मृतिः परमं सुखम् ॥३॥(६।१०१।२५)
देहाद्देहान्तरप्राप्तौ नव एव महोत्सवः ।
मरणात्मनि किं मूढा हर्षस्थाने विषीदथ ॥४॥ (६।१०१।२२)

[२] मृतिस्वरूपम् :—

मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ॥ ५ ॥ (६।१८।१)
मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृषा ह्यसत् । (५।७१।६४)
स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते ॥६॥ (५।७१।६५)
स्वसङ्कल्पान्तरस्थैर्यं मृतिरित्यभिधीयते । (६।१८।१)

वासनावस्थितो जीवो यात्युत्सृज्य शरीरकम् ॥७॥(५।७१।६७)
अन्यस्मिन्विततो देशे कालेऽन्यस्मिंश्च राघव । (५।७१।६८)
इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया ॥८॥ (५।७०।६९)
स्वप्नद्रष्टा यथा स्वप्नसंसारे मृतिमाप्तवान् ।
अन्यं जाग्रन्मयं स्वप्नं द्रष्टुं भूयः स जायते ॥९॥ (६२१०५।२४)
इह जाग्रन्मृतो जन्तुः प्रबुद्धोऽन्यत्र कथ्यते । (६२।१०५।२९)
मृत्वान्यत्र प्रबुद्धस्य जाग्रत्स्वप्नो भवत्यलम् ॥१०॥(६२।१०५।३०)
अनुभूय क्षणं जीवो मिथ्यामरणमूर्च्छनम् ।
विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रत ॥११॥ (३।२०।३१)
प्रतिभान्ति जगन्त्याशु मृतिमोहादनन्तरम् ।
जीवस्योन्मीलनादक्ष्णो रूपाणीवाखिलान्यलम् १२॥(३।२१।१)
निमेषेणैव जीवस्य मृतिमोहादनन्तरम् । (३।२०।४४)
त्रिजगद्दृश्यसर्गश्रीः प्रतिभासमुपगच्छति ॥१३॥ (३।१०।४५)
दिक्कालकलनाकाशधर्मकर्ममयानि च ।
परिस्फुरन्त्यनन्तानि कल्पान्तस्थैर्यवन्ति च ॥१४॥ (३।२१।२)
देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च ।
झटित्येव मृतेरन्ते वपुः पश्यति यौवने ॥१५॥ (३।२०।४८)

[३] जन्तोर्मरणावस्था :–

यदा व्यथवशान्नाड्यः स्वसंकोचविकासनैः ।
गृह्णन्ति मारुतो देहे तदोज्झति निजां स्थितिम् ॥१॥ (३।५४।५९)

प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो ।
यदा वाता विनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्मृतिर्भवेत् ॥२॥ (३।५४।६०)
न विशत्येव वातो न निर्याति पवनो यदा ।
शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा ॥ ३ ॥ (३।५४।६१)
नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम् ।
जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्य चेतना ॥४॥(३।५५।२)
केवलं वातसंरोधाद्यदा स्पन्दः प्रशाम्यति ।
मृत इत्युच्यते देहस्तदासौ जडनामकः ॥ ५ ॥ (३।५५।४)
तस्मिन्देहे शवीभूते वाते चानिलतां गते ।
चेतनं वासनायुक्तं स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठति ॥ ६ ॥ (३।५५।५)
जीव इत्युच्यते तस्य नामाणोर्वासनावतः । (३।५५।६)
मृते पुंसिः नभोवातैर्मिलन्ति प्राणवायवः ॥ ७ ॥ (३।१८।६)
सप्राणवातैः पवनैः स्फुरत्संकल्पगर्भितैः ।
सर्वा एव दिशः पूर्णाः पश्यामीमाः समन्ततः ॥ ८ ॥ (३।१८।८)
खवातेऽन्तर्मृतप्राणाः प्राणानामन्तरे मनः ।
मनसोऽन्तर्जगद्विद्धि तिले तैलमिव स्थितम् ॥ ९ ॥ (३।१८।१०)
ततोऽसौ प्रेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः ।
चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवत्स्थितम् ॥ १० ॥(३।५५।७)
इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे ।
स स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ॥ ११ ॥ (३।५५।८)
तस्मिन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्मृतिमान्भवेत् ।
तदैव मृतिमूर्च्छान्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ १२ ॥ (३।५५।९)

यावन्तो ये मृताः केचिज्जीवा मोक्षविवर्जिताः ।
स्थितास्ते तत्र तावन्तः संसाराः पृथगक्षयाः ॥ १३ ॥(६।६३।३२)

[४] मृतिकाले मूर्खस्यैव दुःखभाजनत्वम्:—

अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथासुखम् ।
प्रयाति धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्तथैव च ॥१॥ (३।५४।३६)
मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशाशयः ।   (३।५४।३७)
दीनतां परमामेति परिलूनमिवाम्बुजम् ॥ २ ॥(३।५४।३८)
अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः ।
मृत्वानुभवत्यन्तर्दाहमग्नाविव च्युतः ॥ ३ ॥(३।५४।३९)
यदा घर्घरकण्ठत्वं वैरूप्यं दृष्टिवर्जनम् ।
गच्छत्येषोऽविवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥ ४ ॥(३।५४।४४)
परमान्ध्यमनालोको दिवाप्युदिततारकः ।
साभ्रदिग्मण्डलाभोगो घनमेचकिताम्बरः ॥५॥ (३।५४।४१)
मर्मव्यथाविच्छुरितः प्रभ्रमद्दृष्टिमण्डलः ।
आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतखान्तरः ॥ ६ ॥ (३।५४।४२)
परिवृत्तककुप्चक्र उह्यमान इवार्णवे ।
नीयमान इवाकाशे घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ७ ॥   (३।५४।४३)
अन्धकूप इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।
स्वयं जडीभवद्वर्णो विनिकृत्त इवाशये ॥ ८ ॥   (३।५४।४४)
पततीव नभोमार्गात्तृणावर्त इवार्पितः ।

रथे द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ।।९।। (३।५४।४५)
व्याकुर्वन्निव संसारं बान्धवानस्पृशन्निव ।
भ्रमितक्षेपणेनेव वातयन्त्र इवास्थितः ।।१०।। (३।५४।४६)
भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्पितः ।।११।। (३।५४।४७)
मोह्यमानस्तृणमिव वहत्पर्जन्यमारुते ।
आरुह्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ।। १२ ।। (३।५४।४८)
अनन्तगगने श्वभ्रे चक्रावर्ते पतन्निव ।
अब्धिरुर्वीविपर्यासदशामनुभवन्स्थितः ।।१३।। (३।५४।४९)
पतन्निवानवरतं प्रोत्पतन्निव चाभितः ।
सूत्काराकर्णनोद्भ्रान्तपूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ।।१४।। (३।५४।५०)
क्रमाच्छ्यामलतां यान्ति तस्य सर्वाक्षसंविदः । (३।५४।५१)
पूर्वापरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ।।१५।। (३।५४।५२)
मनःकल्पनसामर्थ्यं त्यजत्यस्य विमोहतः ।
अविवेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ।। १६ ।। (३।५४।५३)

[५] मरणान्तरानुभवः :—

मरणादिमयी मूर्च्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।
यैषा तां विद्धि सुमते महाप्रलययामिनीम् ।। १ ।। (३।४०।३१)
तदन्ते तनुते सर्गं सर्व एव पृथक्पृथक् ।
सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनृत्यवत् ।। २ ।। (३।४०।३२)

महाप्रलयरात्र्यन्ते चिरादात्ममनो वपुः ।
यथेदं तनुते तद्वत्प्रत्येकं मृत्यनन्तरम् ॥ ३ ॥ (३।४०।३३)
अन्ये त्वमिव ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु ।
स्मृतिः कारणतामेति मोक्षाभाववशादिह ॥४॥ (३।४०।३७)
जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोन्मिषन्निव ।
अनुन्मिषित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ (३।४०।३८)
तद्व्योमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडम् ।
संस्मृतेरस्मृतेश्चैव क्रम एष भवोदये ॥ ६ ॥ (३।४०।३९)
बोधोन्मुखत्वे हि महत्तत्प्रबुद्धं यदा भवेत् ।
तदा तन्मात्रदिक्कालक्रिया भूताद्युदेति खात् ॥७॥ (३।४०।४०)
तदेवोच्छूनमाबुद्धं भवतीन्द्रियपञ्चकम् ।
तदेव बुध्यते देहः स एषोऽस्यातिवाहिकः ॥८॥ (३।४०।४१)
चिरकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीवरः ।
आधिभौतिकताबोधमाधत्ते चैष बालवत् ॥९॥ (३।४०।४२)
ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः ।
उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्पन्दक्रिया इव ॥१०॥(३।४०।४३)
वृद्धिमित्थमयं यातो मुधैव भुवनभ्रमः ।
स्वप्नाङ्गनासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥११॥ (३।४०।४४)
यत्रैव म्रियते जन्तुः पश्यत्याशु तदैव सः ।
तत्रैव भुवनाभोगमिममित्थमिव स्थितम् ॥ १२ ॥ (३।४०।४५)
सुरपत्तनशैलार्कतारानिकरसुन्दरम् ।
जरामरणवैक्लव्यव्याधिसंकटकोटरम् ॥ १३ ॥ (३।४०।४७)

स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मचराचरम् ।
साब्ध्यद्र्युर्वीनदीशाहोरात्रिकल्पक्षणाक्षयम् ॥१४॥ (३।४०।४८)
प्रत्येकमेवमुदितः संसारवनखण्डकः ॥ (३।४०।५१)

अहं जातोऽमुना पित्रा किलात्रेत्याप्तनिश्चयम् ।
इयं माता धनमिदं ममेत्युदितवासनम् ॥ १५ ॥ (३।४०।४९)
सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कृतकल्पनम् ।
बालोऽभूवमहं त्वद्य युवेति विलसद्धृदि ॥ १६ ॥ (३।४०।५०)

[६] स्वस्वकर्मानुरूपेण प्रेतानामनुभवः :—

स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितिम् ।
मूर्च्छान्तेऽनुभवन्त्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥१॥ (३।५५।२६)
आदौ मृता वयमिति बुध्यन्ते तदनुक्रमात् ।
बन्धुपिण्डादिदानेन प्रोत्पन्ना इव वेदिनः ॥२॥ (३।५५।२७)
ततो यमभटा एते कालपाशान्विता इति ।
नीयमानः प्रयाम्येभिः क्रमाद्यमपुरं त्विति ॥३॥ (३।५५।२८)
उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनःपुनः ।
स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुण्यवान् ॥४॥ (३।५५।२९)
हिमानीकण्टकश्वभ्रशस्त्रपत्रवनानि च ।
स्वकर्मदुष्कृतोत्थानि सम्प्राप्तानीति पापवान् ॥५॥ (३।५५।३०)
इयं मे सोम्यसम्पाता सरणिः शीतशाद्वला ।
स्निग्धच्छाया सवापीका पुरः संस्थेति मध्यमः ॥६॥ (३।५५।३१)

अयं प्राप्तो यमपुरमहमेष स भूतपः ।
अयं कर्मविचारोऽत्र कृत इत्यनुभूतिमान् ॥ ७ ॥ (३।५५।३२)
इतोऽयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने ।
गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ॥८॥ (३।५५।३५)
यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोयं नरकोऽथवा ।
इमास्ता योनयो भुक्ता जायेऽहं संसृतौ पुनः ॥९॥ (३।५५।३७)
भवन्ति षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिमं शृणु ।
सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ॥१०॥ (३।५५।११)
सामान्यधर्मा मध्यमधर्मा चोत्तमधर्मवान् ॥११॥ (३।५५।१२)
कश्चिन्महापातकवान्वत्सरं स्मृतिमूर्च्छनम् ।
विमूढोऽनुभवत्यन्तः पाषाणहृदयोपमः ॥ १२ ॥ (३।५५।१३)
ततः कालेन सम्बुद्धो वासनाजठरोदितम् ।
अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमक्षयम् ॥१३॥ (३।५५।१४)
भुक्त्वा योनिशतान्युच्चैर्दुःखाद्दुःखान्तरं गतः ।
कदाचिच्छममायाति संसारस्वप्न भ्रमे ॥ १४ ॥ (३।५५।१५)
अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःखशताकुलाम् ।
क्षणादुद्भूतक्षादितामेव हृत्स्थामनुभवन्ति ते ॥१५॥(३।५५।१५)
स्ववासनानुरूपाणि दुःखानि नरके पुनः ।
अनुभूयाथ योनीषु जायन्ते भूतले चिरात् ॥१६॥ (३।५५।१७)
अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादनन्तरम् ।
सशिलाजठरं जाड्यं कञ्चित्कालं प्रपश्यति ॥१७॥ (३।५५।१८)
ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा यदैव वा ।

तिर्यगादिक्रमैर्भुक्त्वा योनीः संसारमेष्यति ॥१८॥ (३।५५।१९)

मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी ।
स्ववासनानुसारेण देहं सम्पन्नमत्ततम् ॥१९॥ (३।५५।२०)

स स्वप्न इव संकल्प इव चेतति तादृशम् ।
तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरित्थमुदेति च ॥२०॥ (३।५५।२१)

ये तूत्तममहापुण्या मृतिमोहादनन्तरम् ।
स्वर्गविद्याधरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते ॥२१॥ (३।५५।२२)

ततोऽन्यकर्मसदृशं भुक्त्वाऽन्यत्र फलं निजम् ।
जायन्ते मानुषे लोके सश्रीके सज्जनास्पदे ॥२२॥ (३।५५।२३)

ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम् ।
ते व्योमवायुवलिताः प्रयान्त्योषधिपल्लवम् ॥२३॥ (३।५५।२४)

तत्र चारूफलं भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भे जातिक्रमोचिते ॥२४॥ (३।५५।२५)

[७] परलोकानुभवानन्तरम् :—

संसुप्तकरणास्त्वेवं बीजतां यात्यसौ नरे ।
तद्बीजं योनिगलितं गर्भो भवति मातरि ॥ १ ॥ (३।५५।३८)

स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारतः ।
भव्यो भवत्यभव्यो वा बालको ललिताकृतिः ॥२॥(३।५५।३९)

ततोऽनुभवतीन्द्वाभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युताम् ॥ ३ ॥ (३।५५।४०)

ततोऽपि व्याधिमरणं पुनर्मरणमूर्च्छनाम् ।
पुनः स्वप्नवदायातं पिण्डैर्देहपरिग्रहम् ॥ ४ ॥ (३।५५।४१)
याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।
भूयो भूयोऽनुभवति नानायोन्यन्तरोदये ॥ ५ ॥ (३।५५।४२)
इत्याजवं जवीभावमामोक्षमतिभासुरम् ।
भूयो भूयोऽनुभवति व्योम्न्येव व्योमरूपवान् ॥६॥ (३।५५।४३)

[८] योगमार्गारूढस्य मरणानन्तरानुभवः :—

योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः । (६।१२६।४७)
भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ १ ॥ (६।१२६।४८)
ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । (६।१२६।४८)
मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ २ ॥ (६।१२६।४९)
ततः सुकृतसम्भारे दुष्कृते च पुरा कृते । (६।१२६।४९)
भोगजाले परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥३॥(६।१२६।५०)
शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । (६।१२६।५०)
जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥४॥ (६।१२६।५१)
तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं बुधाः ।
स्मृत्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥५॥ (६।१२६।५२)

[९] शरीराच्छरीरान्तरप्राप्तिनियमः :—

आशापाशशताबद्धा वासनाभावधारिणः ।
कायात्कायमुपायान्ति वृक्षाद्वृक्षमिवाण्डजाः ॥१॥(४।४३।२६)

काले काले चिता जीवस्त्वन्योऽन्यो भवति स्वयम् ।
भाविताकारवानन्तर्वासनाकलिकोदयात् ॥२॥ (६।५१।३९)

[१०] आऽऽत्मज्ञानात्संसरणम् :—

तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तराशयः ।
यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम्॥१॥ (४।४३।२८)
दृष्ट्वात्मानमसत्त्यक्त्वा सत्यमासाद्य संविदम् ।
कालेन पदमागत्य जायन्ते नेह ते पुनः ॥ २ ॥ (४।४३।२९)

[११] मरणान्तरे जीवन्मुक्तस्य गतिः :—

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।
विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्था नायान्ति दृश्यताम् ॥१॥ (५।४२।१३)
भ्रष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥२॥ (५।४२।१४)
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३ ॥ (३।९।१४)
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥४॥ (३।९।१५)

[१२] आत्मा तु न जायते न म्रियते वा :—

न जायते न म्रियते चेतनः पुरुषः क्वचित् ।
स्वप्नसंभ्रमवद्भ्रान्तमेतत्पश्यति केवलम् ॥ १ ॥ (३।५५।६७)

पुरुषश्चेतनामात्रं स कदा क्वेव नश्यति ।
चेतनव्यतिरिक्तत्वे वदान्यत्किं पुमान्भवेत् ॥ २ ॥ (३।५४।६८)
कोऽद्य यावन्मृतं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।
म्रियन्ते देहलक्षाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ३ ॥ (३।५४।६९)
वासनामात्रवैचित्र्यं यज्जीवोऽनुभवेत्स्वयम् ।
तस्यैव जीवमरणे नामनी परिकल्पिते ॥ ४ ॥ (३।५४।७१)
एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन ।
वासनावर्तगर्तेषु जीवो लुठति केवलम् ॥ ५ ॥ (३।५४।७२)
यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घायाः मध्यमध्यतः ।
तथा चेतनसत्ताया जन्मानि मरणानि च ॥६॥ (३।५४।६६)
शुद्धं हि चेतनं नित्यं नोदेति न च शाम्यति । (३।५५।३)
न जायते न म्रियते संविदाकाशमक्षयम् ॥७॥ (६।१०१।१६)

[१३] आयुषो न्यूनाधिकत्वकारणम् :—

देशकालक्रियाद्रव्यशुद्ध्यशुद्धी स्वकर्मणाम् ।
न्यूनत्वे चाधिकत्वे च नृणां कारणमायुषः ॥१॥ (३।५४।२९)
स्वकर्मधर्मे ह्रसति ह्रसत्यायुर्नृणामिह ।
वृद्धे वृद्धिमुपायाति सममेव भवेत्समे ॥ २ ॥ (३।५४।३०)
वृद्धमृत्युप्रदैर्वृद्धः कर्मभिर्मृतिमृच्छति ।
बालमृत्युप्रदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ॥३॥ (३।५४।३१)
यो यथाशास्त्रमारब्धं स्वधर्ममनुतिष्ठति ।

भाजनं भवति श्रीमान्स यथाशास्त्रमायुषः ॥४॥ (३।५४।३२)
मृत्यो न किञ्चिच्छक्यस्त्वमेको मारयितुं बलात् ।
मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तॄणीति नेतरत् ॥ ५ ॥ (३।२।१०)

[१४] मृत्युस्तं न जिघांसति :—

दोषमुक्ताफलप्रोता वासनातन्तुसंततिः ।
हृदि न ग्रथिता यस्य मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ १ ॥ (६।२३।५)
निःश्वासव्रात्तक्रकचाः सर्वदेहलताघुणाः ।
आधयो यं न भिन्दन्ति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥२॥ (६।३२।६)
शरीरतरुसर्पौघाश्चिन्तार्पितशिरःफणाः ।
आशा यं न दहन्त्यन्तर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ३ ॥ (६।२३।७)
रागद्वेषविषापूरः स्वमनोबिलमन्दिरः ।
लोभव्यालो न भुङ्क्ते यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥४॥(६।२३।८)
पीताशेषविवेकाम्बुः शरीराम्भोधिवाडवः ।
न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ५ ॥ (६।२३।९)
यन्त्रं तिलानां कठिनं राशिमुग्रमिवाकुलम् ।
यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ६ ॥ (६।२३।१०)
एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने ।
संश्रिता चित्तविश्रान्तिस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥७॥ (६।२३।११)
वपुःखण्डाभिपतितं शाखामृगमिवोदितम् ।
न चञ्चलं मनो यस्य तं मृत्युर्नजिघांसति ॥८॥ (६।२३।१२)

६—ब्रह्मा

[१] जगत्कर्ता ब्रह्मा :—

सर्गादौ स्वप्नपुरुषन्यायेनादिप्रजापतिः ।
यथा स्फुटं प्रकचितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥१॥ (३।५५।४७)
सङ्कल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।
तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥ २ ॥ (६।१८६।६५)

[२] मन एव ब्रह्मेति कथ्यते :—

मन एव विरिञ्चित्वं तद्धि सङ्कल्पनात्मकम् !
स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते ॥१॥ (३।३।३४)
विरिञ्चो मनसोरूपं विरिञ्चस्य मनो वपुः । (३।३।३५)
मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ॥२॥ (३।३।३६)

[३] परस्मात्तत्वाद्ब्रह्मणः समुद्भवः :—

मनः सम्पद्यते तेन महतः परमात्मनः ।
सुस्थिरादस्थिराकारस्तरङ्ग इव वारिधेः ॥ १ ॥ (३।१।१५)
स्वयमक्षुब्धविमले यथा स्पन्दो महाम्भसि ।
संसारकारणं जीवस्तथायं परमात्मनि ॥ २ ॥ (३।१००।२५)

निस्पन्दवपुषस्तस्य स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि ।
प्रदेशाद्घनतामेति सौम्योऽब्धिश्चलनादिव ॥ ३ ॥ (४।४२।४)
अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दास्पन्दवदीहते ।
सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥४॥ (४।४२।५)
आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा रसति मारुतः ।
तथेहात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥५॥ (४।४२।६)
स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दीपः सौम्यो यथोन्नतम् ।
एति तद्वदसावात्मा तत्स्वे वपुषि वल्गति ॥ ६ ॥ (५।४२।७)
जलान्तरेऽम्बुधिर्यद्वल्लसद्वारीव चञ्चलः ।
सर्वशक्तिर्वपुष्येव तथास्पन्दविलासवान् ॥ ७ ॥ (४।४२।८)
यथोल्लसति भाश्चक्रैः क्वचन्कनकसागरः ।
तथात्मनि परिस्पन्दैः स्फुरत्यत्तैश्चिदर्णवः ॥ ८ ॥ (४।४२।९)
लक्ष्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोऽदृशि ।
तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्बरे ॥९॥ (४।४२।१०)
किंचित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।
तन्मयी चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥१०॥ (४।४२।११)
य एवानुभवात्मायं चित्स्पन्दोऽस्ति स एव हि ।
जीवकारणकर्माख्यो बीजमेतद्धि संसृतेः ॥ ११ ॥ (३।६७।६)
शिवात्मक्कारणात्पूर्वं चिच्चेत्यकलनोन्मुखी ।
उदेति सौम्याज्जलधेः पयःस्पन्दो मनागिव ॥१२॥(३।६७।१८)
स्फुरणाज्जीवचक्रत्वमेति चित्तोर्मितां दधत् ।
चिद्वारिब्रह्मजलधौ कुरुते सर्गबुद्बुदान् ॥१३॥ (६।६७।१९)

[४] स्वाभाविकोऽयं ब्रह्मणः स्पन्दः :—

तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सत्त्वं संविदात्मकम् ।
स्वभावात्स्पन्दनं तत्तु जीवशब्देन कथ्यते ॥१॥ (३।६४।६)
शान्तत्वापगमेच्छस्य मनाक्संवेदनात्मकम् ।
स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्व्योम्नः सोऽङ्ग जीवकः॥२॥ (३।६४।९)
यथा वातस्य चलनं कृशानोरुष्णता यथा ।
शीतता वा तुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ ३ ॥ (३।६४।१०)
चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य स्वभाववशतः स्वयम् ।
मनाक्संवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ४ ॥ (३।६४।११)

[५] स्वलीलयैव ब्रह्म स्वयं स्पन्दति :–

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः । (४।४४।१४)
लीलयैव तदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ॥१॥ (४।४४।१५)
समुदेति स्वतस्तस्मात्कला कलनरूपिणी ।
जलादावर्तलेखेव स्फुरज्जलतयोदिता ॥ २ ॥ (६।९।३)
स्वयमेवात्मनात्मान्य इव चेत्यते ॥ ३ ॥ (३।६७।७९)
स्वयमेवात्मनैवात्मा शक्तिं संकल्पनामिकाम् ।
यदा करोति स्फुरता स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥४॥ (३।११४।१५)
तदा पृथगिवाभासं संकल्पकलनामयम् ।
मनो भवति विश्वात्मा भावयन्स्वाकृतिं स्वयम् ॥५॥(३।११४।१६)

[६] अयं स्पन्दोऽन्य इव चेत्यते :—

स्वयमन्यैवमस्मीति भावयित्वा स्वभावतः ।
अन्यतामिव संयाति स्वविकल्पात्मिकां स्वतः ॥१॥ (६।३३।२१)
स एव हि पुमान्कोपाद्यथेहान्य इव क्षणात् ।
भवत्येवं विकल्पाङ्का चित्स्वरूपान्यतां गता ॥ २ ॥ (६।३०।६९)
आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति राघव ।
रश्मिजालमिदं ह्येतत्तस्यान्यदिव भास्वतः ॥३॥ (६।११४।४)
कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम् ।
केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनकं हि तत् ॥ ४ ॥ (६।११४।५)
सलिलव्यतिरेकेण तरङ्गो येन भावितः ।
तरङ्गबुद्धिरेवैका स्थिता तस्य न वारिधीः ॥५॥ (६।११४।७)
पावकव्यतिरेकेण ज्वालाली येन भाविता ।
तस्याग्निबुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव तिष्ठति ॥६॥ (६।११४।१०)
किञ्चित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे । (४।४।११)
आत्मनोऽव्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तेव तिष्ठति ॥७॥ (४।४२।१२)

[७] सङ्कल्पस्वरूपोऽयं स्पन्दः :—

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
संकल्पशक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः ॥१॥ (३।९६।३)
देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताथ चित् ।
संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापदम् ॥२॥ (४।४२।२०)

[८] चेत्यभावनास्वरूपोऽयं स्पन्दः :—

यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।
चिच्चैत्यं स्वयमाम्लाना सा म्लाना तन्मनः स्मृतम् ॥ १ ॥
(३।११४।१८)

चेत्येन सहिता यैषा चित्सेऽयं कलनोच्यते । (५।१३।५३)
चितश्चेतनोन्मुखत्वं यत्तत्सङ्कल्पाङ्कुरं विदुः ॥ २ ॥ (४।५४।२)
भावयन्ती चितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः ।
संकल्पतामुपायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ ३ ॥ (४।५४।४)

[९] प्रतिभासमात्रत्वं ब्रह्मणः :—

प्रतिभासवशादेव मध्यस्थं चित्तजाड्ययोः ।
जीवेतराभिधं चित्तमन्तर्ब्रह्मणि दृश्यते ॥ १ ॥ (३।१००।१२)
पिच्छभ्रान्तिर्यथा व्योम्नि पयस्यावर्तधीर्यथा ।
प्रतिभासकलामात्रं मनो जीवस्तथात्मनि ॥२॥ (३।१००।१६)

(१०) जगत्कर्तुर्निर्हेतुकोद्भवः :—

शक्तिर्निर्हेतुकैवान्तः स्फुरति स्फटिकांशुवत् ॥१॥ (६।११।३७)
तस्मादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणम् ।
स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान् ॥ २ ॥ (३।३।५)
सम्विन्मात्रस्वभावत्वाद्देहोऽहमिति चेतति ।
काकतालीयवद्भ्रान्तमाकरं तेन पश्यति ॥ ३ ॥ (३।२।३८)
चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।

संसृतौ कारणं पश्चात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ ४ ॥ (३।६४।२५)

चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः फेन इवाम्भसः ।

कर्मभिर्बध्यते पश्चाड्डिण्डीरमिव रज्जुभिः ॥ ५ ॥ (३।६४।२६)

आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयं भूरिति विश्रुतः ।

प्राक्तनानां स्वकार्याणामभावादप्यकारणः ॥ ६ ॥ (३।१४।७)

असतः शशशृङ्गादेर्मृगतृष्णाम्भसो यथा ।

आलोकनादलभ्यस्य कीदृक्स्यात्किल कारणम् ॥७॥ (६।२२।८)

असत्यप्रतिभासानामेतदेवाशु कारणम् ।

यदनालोकनं नाम समालोकक्षणात्तयम् ॥८॥ (६।२२।१०)

स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंम्भुवः॥९॥(३।१३।४३)

(११) न ब्रह्मणः कर्माणि :–

प्राक्तनानि न सन्त्यस्य कर्माण्यद्य करोति नो ॥१॥ (३।२।२४)

प्राणस्पन्दोऽस्य यत्कर्म लक्ष्यते चास्मदादिभिः ।

दृश्यतेऽस्माभिरेवं तन्न त्वस्यास्त्यत्र कर्मधीः ॥२॥ (३।२।२५)

(१२) संकल्पमात्रशरीरत्वं ब्रह्मणः :–

संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते ।

संकल्पाकाशपुरुषो नास्य पृथ्व्यादि विद्यते ॥ १ ॥ (३।२।५४)

यथा चित्रकृदन्तःस्था निर्देहा भाति पुत्रिका ।

तथैवभासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरञ्जनम् ॥ २ ॥ (३।२।५५)

आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः ।

नत्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्योपपद्यते ॥ ३ ॥ (३।३।६)
सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ।
अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ॥ ४ ॥ (३।३।८)
सर्वासां भूतजातीनामेकोऽजः कारणं परम् ।
अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ॥ ५ ॥ (३।३।९)
नास्त्येव भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः ।
आकाशात्मा च भात्येष आतिवाहिकदेहवान् ॥६॥ (३।३।१०)
चित्तमात्रशरीरोऽसौ न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः ।
आद्यः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रतनुते प्रजाः ॥ ७ ॥ (३।३।११)

(१३) ब्रह्मा त्रिजगत्स्थितेः कारणम् :—

अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्पन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी ।
इयं प्रविसृता सृष्टिः स्पन्दसृष्टिरिवानिलात् ॥ १ ॥ (३।३।१५)
प्रतिभानाकृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपधृक् ।
विभात्येवमयं सर्गः सत्यानुभववान्स्थितः ॥ २ ॥ (३।३।१६)
मनस्तामिव यातेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ।
अनन्यादात्मनः शुद्धाद्द्रवत्वमिव वारिणः ॥ ३ ॥ (३।३।२९)
मनो नाम्नो मनुष्यस्य विरिञ्च्याकारधारिणः ।
मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् ॥ ४ ॥ (३।३।३३)
अहंमयो पद्मजभावना चित्संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् ।
अन्तर्मुखैवानुभवत्यनन्तनिमेषकोट्यंशविधौ युगान्तम् ॥ ५ ॥
(३।६१।३८)

[१४] ब्रह्मजनितं विश्वं मनोमयम् :—

मनोमात्रं यदा ब्रह्मा न पृथ्व्यादिमयात्मकः ।
मनोमात्रमतो विश्वं यद्यज्जातं तदेव हि ॥ १ ॥ (३।३।२५)
स्वभावाद्व्यतिरिक्तं तु न चित्तस्यास्ति चेतनम् ।
स्पन्दादृते यथा वायोरन्तः किं नाम चेत्यते ॥२॥ (३।६६।१६)

[१५] सर्गस्यापूर्वत्वम् :—

अपूर्व एव स्वप्नोऽयं यद्वै सर्गोऽनुभूयते ॥१॥ (६।१६५।४१)
महाकल्पे विमुक्तत्वाद्ब्रह्मादीनामसंशयम् । (३।१३।४२)
स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंभुवः ॥२॥ (३।१३।४३)

१०—शक्तिः

[१] ब्रह्मणः शक्तयः :—

समस्तशक्तिखचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा ।
यथैव शक्त्या स्फुरति प्राप्तां तामेव पश्यति ॥ १ ॥ (३।६७।२)
सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा यद्यथा भावयत्यलम् ।
तत्तथा पश्यति तदा स्वसङ्कल्पविजृम्भितम् ॥२॥ (६।३३।४१)
सर्वशक्तिर्हि भगवान्यैव तस्मै हि रोचते ।
शक्तिं तामेव विततां प्रकाशयति सर्वगः ॥ ३ ॥ (३।१००।६)
सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ।
न तदस्ति न तस्मिन्यद्विद्यते विततात्मनि ॥४॥ (३।१००।५)
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताऽकर्तृताऽपि च ।
इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति शिवात्मनः ॥५॥ (६।३७।१६)
चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेष्वभिदृश्यते ।
स्पन्दशक्तिश्च वातेषु जड़शक्तिस्तथोपले ॥ ६ ॥ (३।१००।७)
द्रवशक्तिस्तथाम्भःसु तेजःशक्तिस्तथाऽनले ।
शून्यशक्तिस्तथाकाशे भवशक्तिर्भवस्थितौ ॥ ७ ॥ (३।१००।८)
ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता ।
नाशशक्तिर्विनाशेषु शोकशक्तिश्च शोकिषु ॥८॥ (३।१००।९)
आनन्दशक्तिर्मुदिते वीर्यशक्तिस्तथा भटे ।
सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पान्ते सर्वशक्तिता ॥९॥ (३।१००।१०)

[२] स्पन्दशक्तिः :—

स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेदं दृश्याभासं तनोति सा ।
साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ॥१॥ (६।८४।६)
यन्नाम चेतनं यत्र तदवश्यं स्वभावतः ।
स्पन्दधर्मि भवत्येव वस्तुता हि स्वभावजा ॥२॥ (६।८३।१६)
सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा पारमेश्वरी ।
जगन्मायेति विख्याता स्पन्दशक्तिरकृत्रिमा ॥३॥ (६।८५।१४)
प्रकृतित्वेन सर्गस्य स्वयं प्रकृतितां गता ।
दृश्याभासानुभूतानां कारणात्सोच्यते क्रिया ॥४॥ (६।८४।८)

[३] प्रकृतिः :—

यदैव खलु शुद्धाया मनागपि हि संविदः ।
जडेव शक्तिरुदिता तदा वैचित्र्यमागतम् ॥१॥ (३।९६।७०)
भावदार्ढ्यात्मकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते ।
आत्मैव कोशकारेण लालादार्ढ्यात्मकं यथा ॥२॥ (३।९७।७३)
ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्जायते चेतनाज्जडः ।
नित्यात्मबुद्धात्पुरुषाद्ब्रह्मणः प्रकृतिस्तथा ॥३॥ (३।९६।७१)
सूक्ष्मा मध्या तथा स्थूला चेति सा कल्प्यते त्रिधा । (६।९।४)
तिष्ठत्येतास्ववस्थासु भेदतः कल्प्यते त्रिधा ॥४॥ (६।९।५)
सत्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः स्मृता । (६।९।५)
अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीम् ॥५॥ (६।९।६)

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम् । (६।९।६)
यावत्किञ्चिदिदं दृश्यमनयैव तदाश्रितम् ॥६॥ (६।९।८)

[४] शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वम् :—

यथैकं पवनस्पन्दमेकमौष्ण्यानलौ यथा ।
चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥१॥ (६।८४।३)
अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥२॥ (६।८४।२)
व्यावृत्त्यैव तथैवास्ते शिव इत्युच्यते तदा ।
चितिशक्तेः क्रियादेव्याः प्रतिस्थानं यदात्मनि ॥३॥ (६।८४।२६)
यथा भूतस्थितेरेव तदेव शिव उच्यते ।
देव्याः क्रियायाश्चिच्छक्तेः स्वरूपिण्या महाकृतेः॥४॥(६।८४।२७)
चेतनत्वात्तथाभूतस्वभावविभवादृते ।
स्थातुं न युज्यते तस्य यथा हेम्ना निराकृति ॥५॥ (६।८२।६)
कथमास्तां वद प्राज्ञ मरिचं तिक्ततां विना । (६।८२।७)
विना तिष्ठति माधुर्यं कथमेक्षुरसः कथम् ॥६॥ (६।८२।९)
अचेतनं यच्चिन्मात्रं न तच्चिन्मात्रमुच्यते ॥७॥ (६।८२।१०)
चेतनं चेतनाधातोः किञ्चित्संस्पन्दनं विना ।
क्वचित्स्थातुं न शक्नोति वस्त्ववस्तुतया यथा ॥८॥ (६।८३।१४)
स परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पवनाकृतिः ।
शिवरूपधरः शान्तः शरदाकाशशान्तिमान् ॥९॥(६।८५।१५)
भ्रमति प्रकृतिस्तावत्संसारे भ्रमरूपिणी ।
स्पन्दमात्रात्मिका सेच्छा चिच्छक्तिः पारमेश्वरी ॥१०॥(६।८५।१६)

यावन्न पश्यति शिवं नित्यतृप्तमनामयम् । (६।८५।१७)
संविन्मात्रैकधर्मित्वात्काकतालीययोगतः ॥११॥ (६।८५।१८)
संविद्देवी शिवं स्पृष्ट्वा प्रकृतित्वं समुज्झति । (६।८५।१८)
प्रकृतिः पुरुषं स्पृष्ट्वा तन्मयीव भवत्यलम् ॥१२॥ (६।८५।१९)
तदन्तरेकतां गत्वा नदीरूपमिवार्णवे । (६।८५।१९)
चितिः शिवेच्छा सा देवं तमेवासाद्य शाम्यति ॥१३॥(६।८५।२१)
चितिनिर्वाणरूपं यत्प्रकृतिः परमं पदम् ।
प्राप्य तत्तामवाप्नोति सरिदब्धाविवाब्धिताम् ॥१४(६।८५।२६)

११—परं ब्रह्म

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
सर्वं सर्वतया सर्वं तत्सर्वं सर्वदा स्थितम् ॥१॥ (६।१८४।४६)
सर्वशक्ति परं ब्रह्म सर्ववस्तुमयं ततम् ।
सर्वदा सर्वथा सर्वं सर्वैः सर्वत्र सर्वगम् ॥२॥ (६।१४।८)

[१] ब्रह्मणोऽनाख्यत्वम् :—

अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकम् । (६।६२।२७)
स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत् ॥१॥ (६।३१।३७)
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यदगम्यमचिह्नितम् ।
स्वानुभूतिमयं ब्रह्म वादैस्तल्लभ्यते कथम् ॥२॥ (६।१६५।६१)

[२] नेति नेति :—

न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः ।
नाहं नान्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ॥१॥ (५।७२।४१)
नाभ्याशस्थो न दूरस्थो नैवास्ति नच नास्ति च ।
न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो नवा सर्वो न सर्वगः ॥२॥(५।७२।४२)
न पदार्थो नापदार्थो न पञ्चात्मा न पञ्च च ॥३॥ (५।७२।४३)

[३] एकमनेकं वेति वक्तुमशक्यम् :—

सति द्वित्वे किलैकं स्यात्सत्येकत्वे द्विरूपता ।

कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥१॥ (६।३३।४)
एकाभावादभावोऽत्र एकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ।
एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ॥२॥ (६।३३।५)
सनानातोऽप्यनानातो यथाऽण्डरसबर्हिणः ।
अद्वैतद्वैतसत्त्वात्मा तथा ब्रह्मजगद्भ्रमः ॥३॥ (६।४७।३१)

[४] तदस्ति नास्ति चेति वक्तुं न युज्यते :—

नच नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते चिद्वपुर्यदा ।
नचैवास्तीति तद्वक्तुं युक्तं शान्तमलं तदा ॥१॥ (६।५३।६)
यथा सदसतोः सत्ता समतायामवस्थितिः ।
यतः सदसतो रूपं भावस्थं विद्धि तं परम् ॥२॥ (६।४७।३२)
न सन्नासन्न मध्यं च शून्याशून्यं न चैव हि । (६।४८।१२)
न तदस्ति न तन्नास्ति न वाग्गोचरमेव तत् ॥३॥ (६।३१।३६)
अशून्यापेक्षया शून्यशब्दार्थपरिकल्पना ।
अशून्यत्वात्सम्भवतः शून्यताशून्यते कुतः ॥४॥ (३।१०।१४)
सलिलान्तर्यथा वीचिर्मृदन्तर्घटको यथा ।
तथा यत्र जगत्सत्ता तत्कथं स्वात्मकं भवेत् ॥५॥ (३।१०।२०)
अनुत्कीर्णा यथा स्तम्भे संस्थिता शालभञ्जिका ।
तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदम् ॥६॥ (३।१०।७)
एवमित्थं महारम्भपूर्णमप्यजरं पदम् ।
असमदृष्ट्या स्थितं शान्तं शून्यमाकाशतोऽधिकम् ॥७॥ (३।१०।३६)

[५] विद्याऽविद्याऽतीतत्वं ब्रह्मणः :—

विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेव भिन्नता ।
पयस्तरङ्गयोर्द्वित्वभावनादेव भिन्नता ॥ १ ॥ (६।१।१७)
पयस्तरङ्गयोरैक्यं यथैव परमार्थतः ।
नाविद्यात्वं न विद्यात्वमिह किञ्चन विद्यते ॥ २ ॥ (६।१।१८)
विद्याविद्यादृशौ त्यक्त्वा यदस्तीह तदस्ति हि ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेतद्रघूद्वह ॥ ३ ॥ (६।१।१९)
विद्याविद्यादृशौ न स्तः शेषे बद्धपदो भव ।
नाविद्यास्ति न विद्यास्ति कृतं कल्पनयानया ॥४॥ (६।१।२०)
किञ्चिदस्ति न किञ्चिद्यच्चित्संविदिति तत्स्थितम् ।
तदेवाविदिताभासं सदविद्येत्युदाहृतम् ॥५॥ (६।१।२१)
विदितं सत्तदेवेदमविद्यात्त्वयसंज्ञितम् ।
विद्याभावादविद्याख्या मिथ्यैवोदेति कल्पना ॥६॥ (६।१।२२)
मिथः स्वान्ते तयोरन्तश्छायातपनयोरिव ।
अविद्यायां विलीनायां क्षीणे द्वे एव कल्पने ॥७॥ (६।१।२३)
एते राघव लीयेते अवाप्यं परिशिष्यते ।
अविद्यासंक्षयात्क्षीणो विद्यापक्षोऽपि राघव ॥८॥ (६।१।२४)

[६] तमःप्रकाशाभ्यां परं ब्रह्म :—

मुक्तं तमः प्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदम् । (३।१०।१८)
ब्रह्मण्ययं प्रकाशो हि न सम्भवति भूतजः ॥१॥ (३।१०।१५)

महाभूतप्रकाशानामभावस्तम उच्यते ।
महाभूताभावजं तु तेनात्र न तमः क्वचित् ॥२॥ (३।१०।१६)
स्वानुभूतिः प्रकाशोऽस्य केवलं व्योमरूपिणः ।
योऽन्तरस्ति स तेनैव न त्वन्येनानुभूयते ॥३॥ (३।१०।१७)

[७] आत्मेत्यपि तस्य संज्ञा कल्पिता :—

नात्मा ॥ १ ॥ (६।५२।३०)
यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते ।
तस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः॥२॥(३।५।५)
नात्मायमयमप्यात्मा संज्ञाभेद इति स्वयम् ।
तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः ॥३॥ (५।७३।१६)

[८] न जडं नापि चेतनम् :—

जडचेतनभावादि शब्दार्थश्रीर्न विद्यते ।
अनिर्देश्यपदे पत्रलतादीव महामरौ ॥१॥ (३।६१।३६)

[९] ब्रह्मणः स्वभावो वक्तुं न युज्यते :—

ब्रह्मणः कः स्वभावोऽसाविति वक्तुं न युज्यते ।
अनन्ते परमे तत्त्वे स्वत्वास्वत्वात्यसंभवात् ॥१॥ (६।१०।१४)
अभावसव्यपेक्षस्य भावस्य सम्भवादपि ।
पदं बध्नन्ति नानन्ते स्वभावाद्या दुरुक्तयः ॥ २ ॥ (६।१०।१५)

[१०] ब्रह्मणः कल्पितानि नामानि :—

ऋतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।
कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥१॥ (३।१।१२)
यः पुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवादिनाम् ।
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलम् ॥२॥ (३।५।६)
यः शून्यवादिनां शून्यो भासको योऽर्कतेजसाम् ।
वक्ता मन्ता ऋतं भोक्ता द्रष्टा कर्ता सदैव सः ॥३॥ (३।५।७)
पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।
शिवः शशिकलाङ्कानां कालः कालैकवादिनाम् ॥४॥(५।८७।१९)
आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।
मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥५॥ (५।८७।२०)

[११] ब्रह्मणो रूपम् :—

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च ।
यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥१॥ (१।१।१)
ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टादर्शनदृश्यभूः ।
कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥२॥ (१।१।२)
स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ ।
सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥३॥ (१।१।३)
आकाशपरमाणुसहस्रांशमात्रेऽपि या शुद्ध-
चिन्मात्रसत्ता विद्यते सा हि परमार्थसंवित् ॥४॥ (६।६१।६)

न दृश्यं नोपदेशार्हं नात्यासन्नं दूरगम् । (६।४८।१०)
केवलानुभवप्राप्यं चिद्रूपं शुद्धमात्मनः ॥ ५ ॥ (६।४८।११)
सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् । (६।५२।३६)
सर्वभूतात्मकं शून्यं सदसच्च परं पदम् ॥ ६ ॥ (६।५२।२७)
तन्न वायुर्न चाकाशं न बुद्ध्यादि न शून्यकम् ।
न किञ्चिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः ॥७॥ (६।५२।२८)
न कालो न मनो नात्मा न सन्नासन्न देशदिक् ।
न मध्यमेतयोर्नान्तं न बोधो नाप्यबोधितम् ॥८॥ (६।५२।३०)
यत्सम्वेद्यविनिर्मुक्तं संवेदनमनिर्मितम् ।
चेत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदम् ॥९॥ (६।५९।४)
सा परा परमा काष्ठा सा दृशां दृगनुत्तमा ।
सा महिम्नां च महिमा गुरूणां सा तथा गुरुः॥१०॥(६।५९।५)
स तन्तुर्भूतमुक्तानां परिप्रोतहृदम्बरः ।
स भूतमरिचौघानां परमा तीक्ष्णता तथा ॥११॥ (६।५९।६)
स पदार्थे पदार्थत्वं स तत्त्वं यदनुत्तमम् ।
स सतो वस्तुनः सत्त्वमसत्त्वं वा सतः स्वतः ॥१२॥(६।५९।१०)
सर्वत्र सर्वार्थमयं सर्वतः सर्ववर्जितम् । (६।१४।१४)
सर्वं सर्वात्मकं चैव सर्वार्थरहितं पदम् ॥ १३ ॥ (६।५२।३६)
किमप्येव तदत्यच्छं बुध्यते बोधपारगैः ।
शान्तसंसारविसरैः परां भूमिमुपागतैः ॥१४॥ (६।५२।३१)
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य संस्थितम् ॥ १५ ॥ (६।१४।६)

सर्वेन्द्रियगुणैर्मुक्तं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१६॥(६।१४।१०)
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१७॥(६।१४।११)
अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १८ ॥ (६।३५।१६)
ईदृशं तत्परं स्थूलं यस्याग्रे यदिदं जगत् ।
परमाणुवदाभाति क्वचिदेव न भाति च ॥१९॥ (६।६६।१७)
ईदृशं तत्परं सूक्ष्मं तस्याग्रे यदिदं नभः ।
अणोः पार्श्वे महामेरुरिव स्थूलात्म लक्ष्यते ॥२०॥(६।६६।१६)
स आत्मा तच्च विज्ञानं स शून्यं ब्रह्म तत्परम् ।
तच्छ्रेयः स शिवः शान्तः सा विद्या सा परा स्थितिः२१(६।५९।६)
योऽयमन्तश्चितेरात्मा सर्वानुभवरूपकः । (६।५९।७)
शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः ॥२२॥ (३।७।२)
स जगत्तिलतैलात्मा स जगद्गृहदीपकः ।
स जगत्पादपरसः स जगत्पशुपालकः ॥ २३ ॥ (६।५९।८)
सन्नप्यसद्यो जगति यो देहस्थोऽपि दूरगः ।
चित्प्रकाशो ह्ययं यस्मादालोक इव भास्वतः ॥२४॥ (३।५।८)
यस्माद्विष्ण्वादयो देवाः सूर्यादिव मरीचयः ।
यस्माज्जगन्त्यनन्तानि बुद्बुदा जलधेरिव ॥२५॥ (३।५।९)
यं यान्ति दृश्यवृन्दानि पयांसीव महार्णवम् ।
य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत् ॥२६॥ (३।५।१०)

य आकाशे शरीरे च दृषत्स्वप्सु लतासु च ।
पांसुष्वद्रिषु वातेषु पातालेषु च संस्थितः ॥२७॥ (३।५।११)
व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घनीकृताः ।
आपो द्रुताः कृता येन दीपो यस्य वशो रविः ॥२८॥(३।५।१३)
प्रसरन्ति यतश्चित्राः संसारासारदृष्टयः ।
अक्षयामृतसम्पूर्णादम्भोदादिव वृष्टयः ॥ २९ ॥ (३।५।१४)
आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः ।
स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ ३० ॥ (३।५।१४)
नाशरूपो विनाशात्मा योऽन्तस्थः सर्वजन्तुषु ।
गुप्तो योऽप्यतिरिक्तोऽपि सर्वभावेषु संस्थितः ॥३१॥ (३।५।१६)
यश्चिन्मणिः प्रकचति प्रतिदेहसमुद्गके ।
यस्मिन्निन्दौ स्फुरन्त्येता जगज्जालमरीचयः ॥३२॥ (३।५।१८)
नियतिर्देशकालौ च चलनं स्पन्दनं क्रिया ।
इति येन गताः सत्तां सर्वसत्तातिगामिना ॥ ३३ ॥ (३।५।२२)
अत्यन्ताभाव एवास्ति संसारस्य यथास्थितेः ।
यस्मिन्बोधमहाम्बोधौ तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३४ ॥ (३।७।२०)
द्रष्टृदृश्यक्रमो यत्र स्थितोऽप्यस्तमयं गतः ।
यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥ (३।७।२१)
अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्शून्यं जगत्स्थितम् ।
सर्गौघे सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३६ ॥ (३।७।२२)
यन्महाचिन्मयमपि बृहत्पाषाणवत्स्थितम् ।
जडं वा जडमेवान्तस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३७ ॥ (३।७।२३)

सबाह्याभ्यन्तरं येन सर्वं सम्प्राप्य सङ्गमम् ।
स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३८ ॥ (३।७।२४)
चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् ॥३९॥ (३।९।५०)
यस्मिञ्जगत्प्रस्फुरति दृष्टमौक्तिकहंसवत् ।
यश्चेदं यश्च नैवेदं देवः सदसदात्मकः ॥ ४० ॥ (३।९।५१)
अकर्णजिह्वानासात्वग्नेत्रः सर्वत्र सर्वदा ।
शृणोत्यास्वादयति यो जिघ्रेत्स्पृशति पश्यति ॥४१॥(३।९।५२)
यस्यान्यदस्ति न विभोः कारणं शशशृंगवत् ।
यस्येदं च जगत्कार्यं तरङ्गौघ इवाम्भसः ॥ ४२ ॥ (३।९।५५)
सस्पन्दे समुदेतीव निःस्पन्दान्तर्गतेन च ।
इयं यस्मिञ्जगल्लक्ष्मीरलात इव चक्रता ॥ ४३ ॥ (३।९।५८)
जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् ।
स्पन्दास्पन्दात्मको यस्य स्वभावो निर्मलोऽव्ययः॥४४॥(३।९।५९)
स्पन्दास्पन्दमयी यस्य पवनस्येव सर्वगा ।
सत्तानाम्नैव भिन्नेव व्यवहारान्न वस्तुतः ॥ ४५ ॥ (३।९।६०)
यदस्पन्दं शिवं शान्तं यत्स्पन्दं त्रिजगत्स्थितिः ।
स्पन्दास्पन्दविलासात्मा य एको भरिताकृतिः॥४६॥(३।९।६२)
नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये ।
सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ४७ ॥ (३।१०।३९)
नास्ति दृश्यं जगद्द्रष्टा दृश्याभावाद्विलीनवत् ।
भातीति भासनं यत्स्यात्तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥४८॥ (३।१०।४०)

चितेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ।
चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥४६॥ (३।१०।४१)
अस्वप्नाया अनन्ताया अजडाया मनःस्थितेः ।
यद्रूपं चिरनिद्रायास्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ५० ॥ (३।१०।४३)
वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा ।
वेदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ५१ ॥ (३।१०।४७)
मनः स्वप्नेन्द्रियैर्मुक्तं यद्रूपं स्यान्महाचितेः ।
जङ्गमे स्थावरे वापि तत्सर्वान्तेऽवशिष्यते ॥५२॥ (३।१०।५२)
देशाद्देशान्तरं दूरं प्राप्ताया संविदो वपुः ।
निमेषेणैव तन्मध्ये चिदाकाशं तदुच्यते ॥ ५३ ॥ (६।१०६।४)
विनिवृत्ताखिलेच्छस्य पुंसः संशान्तचेतसः ।
यादृशः स्यात्समो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥५४॥(६।१०६।६)
अनागतायां निद्रायां मनोविषयसङ्क्षये ।
पुंसः स्वस्थस्य यो भावः स चिदाकाश उच्यते ॥ (६।१०६।७)
रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यामृतस्य यः ।
भावः पुंसः शरद्व्योमविशदस्तच्चिदम्बरम् ॥५६॥ (६।१०६।६)
द्रष्टृदर्शनदृश्यानां त्रयाणामुदयो यतः ।
यत्र वास्तमयश्चित्त्वं तद्विद्धि विगतामयम् ॥५७॥ (६।१०६।११)
यत उद्यन्ति यस्मिंश्च चित्रा परिणमन्त्यलम् ।
पदार्थानुभवाः सर्वे चिदाकाशः स उच्यते॥५८॥(६।१०६।१२)
नेदं नेदं तदित्येवं सर्वं निर्णीय सर्वथा ।
यन्न किञ्चिन्नसदा सर्वं तच्चिद्व्योमेति कथ्यते ॥ (६।१०६।१६)

संवेद्येनापरामृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत् ।
तत्सच्चिदाभासमयमस्तीह कलनोज्झितम् ॥ ६० ॥ (३।६।२)
मूकोपमोऽपि योऽमूको मन्ता योऽप्युपलोपमः ।
यो भोक्ता नित्यतृप्तोऽपि कर्ता यश्चाप्यकिंचन ॥६१॥ (३।६।६४)
योऽनङ्गोऽपि समस्ताङ्गः सहस्रकरलोचनः ।
न किंचित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत् ॥६२॥ (३।६।६५)
निरिन्द्रियबलस्यापि यस्याशेषेन्द्रियक्रियाः ।
यस्य निर्मननस्यैता मनोनिर्माणरीतयः ॥६३॥ (३।६।६६)
साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः ।
सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते चित्तेहाः स्पन्दपूर्विकाः ॥६४॥ (३।६।६८)
यस्माद् घटपटाकारपदार्थशतपङ्क्तयः ।
तरङ्गगणकल्लोलवीचयो वारिधेरिव ॥ ६५ ॥ (३।६।६८)
स एवान्यतयोदेति यत्पदार्थशतभ्रमैः ।
कटकाङ्गदकेयूरनूपुरैरिव काञ्चनम् ॥ ६६ ॥ (३।६।७०)
यतः कालस्य कलना यतो दृश्यस्य दृश्यता ।
मानसी कलना येन यस्य भासा विभासनम् ॥६७॥ (३।६।७३)
क्रियां रूपं रसं गन्धं शब्दं स्पर्शं च चेतनम् ।
यद्वेत्सि तदसौ देवो येन वेत्सि तदप्यसौ ॥६८॥ (३।६।७४)
परमाणोरपि परं तदणीयो ह्यणीयसः ।
शुद्धं सूक्ष्मं परं शान्तं तदाकाशोदरादपि ॥६९॥ (३।१०।३२)
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वादतिविस्तृतम् ।
तदानाद्यन्तमाभासं भासनीयविवर्जितम् ॥ ७० ॥ (३।१०।३३)

यद्व्योम्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च ।
तस्याचेत्यस्य चिद्व्योम्नस्तद्रूपं परमात्मनः ॥७१॥(३।१०।४४)
अचेत्यस्यामनस्कस्य जीवतो या स्वभावतः ।
स्यात्स्थितिः सा परा शान्ता सत्ता तस्याद्यवस्तुनः(३।१०।४५)
स्थावराणां हि यद्रूपं तच्चेद्बोधमयं भवेत् ।
मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥७३॥ (३।१०।५३)
चित्प्रकाशस्य यन्मध्यं प्रकाशस्यापि खस्य वा ।
दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मणो विदुः ॥७४॥ (३।१०।४६)
पदार्थौघस्य शैलादेर्बहिरन्तश्च सर्वदा ।
सत्ता सामान्यरूपेण या चित्सोऽहममलेपकः ॥७५॥(६।११।६०)
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तुर्यातुर्यातिगे पदे ।
समं सदैव सर्वत्र चिदात्मानमुपास्महे ॥ ७६ ॥ (६।११।६८)
परमाकाशनगरनाट्यमण्डपभूमिषु ।
स्वशक्तिवृत्तं संसारं पश्यन्ती साक्षिवत्स्थिता ॥७७॥(६।३७।१२)
प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येव तदुत्तमम् ।
सर्वं सर्वात्मकं सूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम्॥ ७८ ॥ (६।६।२७)
न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
मनोवचोभिरग्राह्यं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम्॥७९॥(३।११९।२३)

१२—बृंहणम्

[१] ब्रह्मबृंहणं जगत्ः—

ब्रह्मबृंहैव हि जगज्जगच्च ब्रह्मबृंहणम् । (६।२।५१)
ब्रह्मैव तदनाद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ १ ॥ (६।२।२७)

आत्मैव स्पन्दते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितम् ।
तरङ्गकणकल्लोलैरनन्ताम्ब्वम्बुधाविव ॥ २ ॥ (५।७२।२३)

यदिदं किञ्चिदाभोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।
तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥ (६।११।१६)

चिदाकाशमिदं पुत्र स्वच्छं कचकचायते ।
यन्नाम तज्जगद्भाति जगदन्यन्न विद्यते ॥ ४ ॥ (६।२१३।१८)

इदमाद्यन्तरहितं सर्वं संसारनामकम् ।
चिच्चमत्कृतिनामात्म नभः कचकचायते ॥ ५ ॥ (६।६६।८)

यदिदं भासते तत्सत्परमेवात्मनि स्थितम् ।
परं परे परापूर्णं सममेव विजृम्भते ॥ ६ ॥ (६।६६।१८)

जायते नश्यति तथा यदिदं याति तिष्ठति ।
तदिदं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते ॥७॥ (३।१००।२८)

शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहितम् ।
सत्यं विजृम्भते सत्ये पूर्णे पूर्णमिव स्थितम् ॥८॥ (६।३।११)

ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहाभिर्ब्रह्मशक्त्येव बृंहति । (६।११।२०)
स्फुरति ब्रह्मणि ब्रह्म नाहमस्मीतरात्मकः ॥९॥ (६।११।२३)

अज्ञानमेव यद्भाति संविदाभासमेव तत् ।
यज्जगद्दृश्यते स्वप्ने संवित्कचनमेव तत् ॥१०॥ ३।११।१६)

यथा पुरमिवास्तेऽन्तर्विदेव स्वप्नसंविदः ।
तथा जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि ॥११॥ (३।११।२०)

यदिदं भासते किञ्चित्तत्तस्यैव निरामयम् ।
कचनं काचकस्येव कान्तस्यातिमणेरिव ॥ १२ ॥ (३।२१।६८)

नेह प्रजायते किञ्चिन्नेह किञ्चिद्विनश्यति ।
जगद्गन्धर्वनगररूपेण ब्रह्म जृम्भते ॥ १३ ॥ (३।६७।६६)

अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ।
चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ १४ ॥ (३।६५।४)

ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गात्मैव विभाव्यते ।
न भाव्यते चानन्यत्वाद्बीजेनान्तरिव द्रुमः ॥१५॥ (३।६१।२६)

शुद्धचिन्मात्रममलं ब्रह्मास्तीह हि सर्वगम् ।
तद्यथा सर्वशक्तित्वाद्विन्दते याः स्वयं कलाः॥१६॥(३।१४।२१)

चिन्मात्रानुक्रमेणैव सम्प्रफुल्ललतामिव ।
ननु मूर्ताममूर्तां वा तामेवाशु प्रपश्यति ॥ १७ ॥ (३।१४।२२)

यथा स्वप्ने सुषुप्ते च निद्रैकैवात्तयानिशम् ।
सर्गेऽस्मिन्प्रलये चैव ब्रह्मैकं चितिरव्ययम् ॥१८॥ (६।२१३।२२)

तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि संस्थितः ।
सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥१६॥(६।१६५।४४)

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ।
एकं ब्रह्मैव हि जगत्स्थितं द्वित्वमुपागतम् ॥२०॥ (६।२।२३)

यः कणो या च कणिका या वीचिर्यस्तरङ्गकः ।
यः फेनो या च लहरी तद्यथा वारि वारिणि ॥२१॥(६।११४०)
यो देहो या च कलना यद्दृश्यं यौ त्वयात्वयौ ।
या भावरचना योऽर्थस्तथा तद्ब्रह्म ब्रह्मणि ॥२२॥ (६।११४१)
पाताले भूतले स्वर्गे तृणे प्राण्यम्बरेऽपि च ।
दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ २३ ॥ (६।२।२८)

[२] त्रिजगच्चिदन्तरस्ति :—

फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् ।
वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥१॥(३।१००।११)
सूर्यकान्ते यथा वह्निर्यथा क्षीरे घृतं तथा । (६।९।२७)
तत्रेदं संस्थितं सर्वं देशकालक्रमोदये ।
यथा स्फुलिङ्गा अनलाद्यथा भासो दिवाकरात् ॥२॥(६।९।२८)
तस्मात्तथेमा निर्यान्ति स्फुरन्त्याः संविदश्चितः ।३॥ (६।९।२९)
यथाम्भोधिस्तरङ्गाणां यथामलमणिस्त्विषाम् । (६।९।२९)
कोशो नित्यमनन्तानां तथा तत्संविदां त्विषाम् ॥४॥(६।९।३०)
वटश्च वटधानायामिव पुष्पफलादिमान् । (६।९।२६)
चिदन्तरस्ति त्रिजगन्मरिचे तीक्ष्णता यथा ॥ ५ ॥ (६।२।५२)
यथैतत्स्पन्दनं वायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।
असत्कल्पेऽपि सत्कल्पः सत्येऽसत्य इवापि च ॥६॥(३।६१।२२)
अन्यरूपा यथाऽनन्या तेजस्यालोकतोदरे ।
तथा ब्रह्मणि विश्वश्रीः सत्यासत्यात्मिका चिति ७(३।६१।२३)

अनुत्कीर्णा यथा पङ्के पुत्रिका चाऽथ दारुणि ।
यथा वर्णा मषीकल्पे तथा सर्गाः स्थिताः परे ॥८॥(३।६१।२४)

[२] ब्रह्मैव जगद्वद्भाति :—

सत्यं ब्रह्म जगच्चैकं स्थितमेकमनेकवत् ।
सर्वं वा सर्ववद्भाति शुद्धं चाशुद्धवत्ततम् ॥ १ ॥ (६।३५।६)
अशून्यं शून्यमिव च शून्यं वाऽशून्यवत्स्फुटम् ।
स्फारमस्फारमिव तदस्फारं स्फारसन्निभम् ॥ २ ॥ (६।३५।७)
अविकारं विकारीव समं शान्तमशान्तवत् ।
सदेवासदिवादृश्यं तदेवातदिवोदितम् ॥ ३ ॥ (६।३५।८)
अविभागं विभागीव निर्जाड्यं जडवद्गतम् ।
अचेत्यं चेत्यभावीव निरंशं सांशशोभनम् ॥ ४ ॥ (६।३५।९)
अनहं सोहमिव तदनाशमिव नाशवत् ।
अकलङ्कं कलङ्कीव निर्वेद्यं वेद्यवाहिवत् ॥ ५ ॥ (६।३५।१०)
आलोकि ध्वान्तघनवन्नववच्च पुरातनम् ।
परमाणोरपि तनु गर्भीकृतजद्गतम् ॥ ६ ॥ (६।३५।११)
सर्वात्मकमपि त्यक्तं दृष्टं कष्टेन भूयसा ।
अजालमपि जालाढ्यं चाशेषवदनेकधा ॥ ७ ॥ (६।३५।१२)
निर्मायमपि मायांशुमण्डलामलभास्करम् ।
ब्रह्म विद्धि विदां नाथमपामिव महोदधिम् ॥८॥ (६।३५।१३)

[४] चित्स्वभाव एव जगद्भासनम् :—

एष एव स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भासुरा । (६।१६१।१०)
एतत्तु स्वप्नसङ्कल्पनगरेष्वनुभूयते ॥ १ ॥ (६।१६१।१)

[५] ब्रह्मणि सर्गकालोऽपि निमेषांशमात्रम् :—

तुल्यकालनिमेषांशलक्षभागप्रतीति यत् ।
निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गौघपरम्परा ॥ १ ॥ (३।६१।१७)
क्षणाकल्पजगत्संघा समुद्यन्ति गलन्ति च ।
निमेषात्कस्यचित्कल्पात्कस्यचिच्च क्रमं शृणु ॥२॥ (३।४०।३०)

[६] एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि नानारूपसर्गताशक्तिः :—

चिति तत्त्वेऽस्ति नानाता तदभिव्यञ्जनात्मनि ।
विचित्रपिच्छिकापुञ्जो मयूराण्डरसे यथा ॥ १ ॥(६।४७।२६)
स्फटिकान्तः सन्निवेशः स्थाणुताऽवेदनाद्यथा ।
शुद्धेऽनानापि नानेव तथा ब्रह्मोदरे जगत् ॥ २ ॥ (३।६७।३५)
ब्रह्म सर्वं जगद्वस्तु पिण्डमेकमखण्डितम् ।
फलपत्रलतागुल्मपीठबीजमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।६७।३६)
एकमेव चिदाकाशं साकारत्वमनेककम् ।
स्वरूपमजहद्धत्ते यत्स्वप्न इव तज्जगत् ॥ ४ ॥ (६।१४४।२३)
यथोर्म्यादि जले वृक्षे यथा वा शालभञ्जिकाः ।
यथा घटादयो भूमौ तथा ब्रह्मणि सर्गता ॥ ५ ॥ (६।३४।२५)

तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।
परिस्फुरति सस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ ६ ॥ (४।३६।१६)

[७] न ब्रह्म स्वास्मिन्नानात्वसंस्पृष्टम् ।

चित्स्थैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्परा तथा ।
स्वाधारैरम्बुदैः स्वस्थैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ॥ १ ॥ (४।३६।५)
जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्नान्तरं व्रजत् ।
रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्वबृंहणम् ॥२॥ (६।७२।३)
यथा पयसि वीचीनामुन्मज्जननिमज्जनैः ।
न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः परैः पदे ॥३॥ (६।१६५।२७)

[८] सन्निधिमात्रेण कर्तृताऽऽत्मनः—

सर्वकर्ताऽप्यकर्तैव करोत्यात्मा न किञ्चन ।
तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवत् ॥ १ ॥ (४।५६।१७)
कुर्वन्न किञ्चित्कुरुते दिनाकार्यमिवांशुमान् ।
गच्छन्न गच्छति स्वस्थः स्वास्पदस्थो रविर्यथा॥२॥(४।५६।१८)
सङ्कल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।
यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ ३ ॥ (४।५६।२४)
इयं सन्निधिमात्रेण नियतिः परिजृम्भते ।
दीपसन्निधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ ४ ॥ (४।५५।२७)

अभ्रसन्निधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।
आत्मसन्निधिमात्रेण त्रिजगन्ति तथा स्वयम् ॥५॥(४।५६।२८)
सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।
जायते व्यवहारश्च सति देवे तथा क्रिया ॥६॥ (४।५६।२९)
निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथालोकः प्रवर्तते ।
सत्तामात्रेण देवे तु तथैवायं जगद्गणः ॥ ७ ॥ (४।५६।३०)
अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।
निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥८॥ (४।५६।३१)
सर्वेन्द्रियाद्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।
इन्द्रियान्तर्गतत्वात्तु कर्ता भोक्ता स एव हि ॥९॥(४।५६।३२)
सर्वदैवाविनाशात्म कुम्भानां गगनं यथा ।
यथा मणेरयःस्पन्दे अयस्कान्तस्य कर्तृता ॥ १० ॥ (६/१।९।३१)
अकर्तुरेव हि तथा कर्तृता तस्य कथ्यते ।
मणिसन्निधिमात्रेण यथाऽयः स्पन्दते जडम् ॥११॥ (६/१।९।३२)

१३—तादात्म्यम्

द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति न जीव चित्तयोः
यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोस्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः ॥
॥ १ ॥ (३।६५।१२)

कमैंव देहो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमितीह जीवः ।
स जीव एवेश्वरचित्स आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥
॥ २ ॥ (३।६५।१२)

[१] प्रकृतेरात्मनस्तादात्म्यम् :—

नात्मनः प्रकृतिर्भिन्ना घटान्मृन्मयता यथा ।
सन्मृन्मात्रं यथा चान्तरात्मैवं प्रकृतिः स्थिता ॥१॥(६।४६।२६)

आवर्तः सलिलस्येव यः स्पन्दस्त्वयमात्मनः ।
प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एव हि ॥ २ ॥ (६।४६।३०)

यथैकः स्पन्दपवनौ नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ।
तथैकमात्मप्रकृती नाम्ना भिन्नौ न सत्तया ॥ ३ ॥ (६।४६।३१)

अबोधादेतयोर्भेदो बोधेनैव विलीयते ।
अबोधात्सन्मयो याति रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥४॥(६।४६।३२)

यद्ब्रह्मात्मापि तुर्यश्च या विद्या प्रकृतिश्च या ।
तदभिन्नसदैकात्म यथा कुम्भशतेषु मृत् ॥ ५ ॥ (६।४६।२८)

ब्रह्माहं त्रिजगद्ब्रह्म त्वं ब्रह्म खलु दृश्यभूः ।
द्वितीया कलना नास्ति यथेच्छसि तथा कुरु ॥६॥ (६।४६।२३)

अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ।
अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ ७ ॥ (६/१।४९।१७)

[२] मनसो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयश्च ये ।
मनःशब्दैः प्रकल्प्यन्ते ब्रह्मजान्ब्रह्म विद्धि तान् ॥१॥(३।१००।२३)
ब्राह्मी शक्तिरसौ तस्माद्ब्रह्मैव तदरिन्दम । (३।१००।१७)
अन्यतां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिं मनोमयीम् ॥२॥ (६/१।८४।२)

[३] जगतो ब्रह्मणस्तादात्म्यम् :—

यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वार्हो न काञ्चनात् ।
न हेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे ॥ १ ॥ (३।१।१७)
अनन्यच्छान्तमाभासमात्रमाकाशनिर्मलम् ।
ब्रह्मैव जगदित्येतत्सर्वं सत्त्वाववबोधतः ॥ २ ॥ (३।९।३०)
कटकत्वं पृथग्घेम्नस्तरङ्गत्वं पृथग्जलात् ।
यथा न संभवत्येवं न जगत्पृथगीश्वरात् ॥ ३ ॥ (३।९।१४)
यथोर्मयोऽनभिव्यक्ता भाविनः पयसि स्थिताः ।
न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाच्चित्तत्त्वे सृष्टयस्तथा ॥४॥ (४।३९।२)
स्पन्दत्वं पवनादन्यन्न कदाचन कुत्रचित् ।
स्पन्द एव सदा वायुर्जगत्तस्मान्न विद्यते ॥५॥ (३।९।३३)
काकतालीयवद्भिन्नाज्जगतो भाति ब्रह्म खम् ।
स्वप्नसंकल्पपुरवत्तत्तस्माद्भिद्यते कथम् ॥६॥ (६/२।३४।२४)

यथा न भिन्नमनलादौष्ण्यं सौगन्ध्यमम्बुजात् ।
कार्ष्ण्यं कज्जलतः शौक्ल्यं हिमान्माधुर्यमिक्षुतः ॥७॥ (६।३।५)
आलोकश्च प्रकाशाङ्गादनुभूतिस्तथा चितेः ।
जलाद्वीचिर्यथाऽभिन्ना चित्स्वभावात्तथा जगत् ॥८॥ (६।३।६)
यदात्ममरिचस्यान्तश्चित्त्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् । (५।५७।१)
यदात्मलवणस्यान्तश्चित्त्वाल्लवणवेदनम् ॥ ९ ॥ (५।५७।२)
स्वतो यदन्तरात्मेक्षोश्चित्त्वान्माधुर्यवेदनम् । (५।५७।३)
स्वतो यदात्मदृषदश्चित्त्वात्काठिन्यवेदनम् ॥१०॥ (५।५७।४)
स्वतो यदात्मशैलस्य ज्ञतया जाड्यवेदनम् । (५।५७।५)
स्वतो यदात्मतोयस्य चिद्द्रवत्वादिवर्तनम् ॥११॥ (५।५७।६)
यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वाच्छून्यत्ववेदनम् । (५।५७।८)
स्वतो यदात्मवृक्षस्य शाखादिस्तस्य वेदनम् ॥१२॥ (५।५७।७)
स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् । (५।५७।१०)
स्वतो यदात्मसत्तायाश्चित्त्वात्सत्त्वैकवेदनम् ॥१३॥ (५।५७।११)
अन्तरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनम् । (५।५७।१२)
परमात्मगुडस्यान्तर्यच्चित्त्वादुदयात्मकम् ॥१४॥ (५।५७।१४)
अन्तरस्ति यदात्मेन्दोश्चिद्रूपं चिद्रसायनम् ।
स्वत आस्वादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥१५॥ (५।५७।१३)
अनया तु वचोभङ्ग्या मया ते रघुनन्दन ।
नाहंतादिजगत्तादिभेदोऽस्तीति निदर्शितम् ॥१६॥ (५।५७।१६)
चिद्रूपेण स्वसंवित्त्या स्वचिन्मात्रं विभाव्यते ।

स्वयमेव रूपहृदयं वातेन स्पन्दनं यथा ॥१७॥ (३।६१।११)
यथा क्षीरस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च ।
द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ १८ ॥ (३।६१।२७)
स्थितोऽनन्यो यथाऽन्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि ।
सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् ॥१९॥ (३।६१।२८)
कचनं ब्रह्मरत्नस्य जगदित्येव यत्स्थितम् ।
तदकारणकं यस्मात्तेन न व्यतिरिच्यते ॥२०॥ (३।६१।२९)
चिदग्न्यौष्ण्यं जगल्लेखा जगच्चिच्छङ्खशुक्लता ।
जगच्चिच्छैलजठरं चिज्जलद्रवता जगत् ॥२१॥ (३।१४।७२)
जगच्चिदिक्षुमाधुर्यं चित्क्षीरस्निग्धता जगत् ।
जगच्चित्क्षौद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाङ्गदम् ॥२२॥ (३।१४।७३)
जगच्चित्सर्षपस्नेहो वीचिश्चित्सरितो जगत् ।
जगच्चिद्धिमशीतत्वं चिज्ज्वालाज्वलनं जगत् ॥२३॥(३।१४।७४)
जगच्चित्पुष्पसौगन्ध्यं चिल्लताग्रफलं जगत् ।
चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः ॥२४॥ (३।१४।७५)
चित्त्वं चेत्यविकल्पेन स्वयं स्फुरति तन्मयम् ।
विकारादि तदेवान्तस्तत्सारत्वान्न भिद्यते ॥२५॥ (६।३३।७)
पुष्पपल्लवपत्रादि लताया नेतरद्यथा ।
द्वित्वैकत्वजगत्त्वादि त्वन्त्वाहंत्वं तथा चितेः ॥२६॥(६।३३।१२)
अविकल्पतदात्मत्वात्सत्तासत्तैकतैव च ।
अवयवावयविता शब्दार्थौ शशशृङ्गवत् ॥ २७ ॥ (३।१४।७७)

[४] जगद्विना नेशस्य संस्थितिः :—

सन्निवेशं विना सत्ता यथा हेम्नो न विद्यते। (६।६६।४३)
तथा जगदहंभावं विना नेशस्य संस्थितिः ॥१॥ (६।६६।४४)
चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः ॥ २ ॥ (३।१४।७५)
अत्र भेदविकारादि नखे मलमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ (३।१४।७६)

[५] सर्वं खल्विदं ब्रह्म :—

करणं कर्म कर्ता च जननं मरणं स्थितिः ।
सर्वं ब्रह्मैव नह्यस्ति तद्विना कल्पनेतरा ॥१॥ (३।१००।३०)
ब्रह्मव्योम जगज्जालं ब्रह्मव्योम दिशो दश ।
ब्रह्मव्योम कलाकालदेशद्रव्यक्रियादिकम् ॥२॥ (६।६०।२८)
पदार्थजातं शैलादि यथा स्वप्ने पुरादि च ।
चिदेवैकं परं व्योम तथा जाग्रत्पदार्थभूः ॥ ३ ॥ (६।५६।३)
परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नभः ।
परमार्थघनं शैलाः परमार्थघनं द्रुमाः ॥ ४ ॥ (३।५५।४५)
यदिदं किञ्चिदाभोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।
तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्व्यवस्थितम् ॥ ५ ॥ (६।११।१६)
पाताले भूतले स्वर्गे तृणे प्राण्यम्बरेऽपि च ।
दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ ६ ॥ (६।२।२८)

१४—जगन्मिथ्यात्वम्

मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।
मनोराज्यमिवालोलसलिलावर्तसुन्दरी ॥ १ ॥ (४।४७।४१)

[१] सत्यासत्यानिर्णयः :—

आदावन्ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् । (५।५।६)
आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदैव तत् ॥ १ ॥ (४।४५।४६)
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । (४।४५।४५)
आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ॥२॥ (५।५।६)
यदस्ति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव ॥३॥ (३।४।६२)

[२] न सन्नासज्जगत् :—

न सन्नासन्न सञ्जातश्चेतसो जगतो भ्रमः ।
अथ धीसमवायानामिन्द्रजालमिवोत्थितः ॥ १ ॥ (३।६५।६)
नातः सत्यमिदं दृश्यं न चासत्यं कदाचन । (३।४४।३३)
न तत्सत्यं न चासत्यं रज्जुसर्पभ्रमो यथा ॥ २ ॥ (३।४४।४१)
न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितम् । (६।११४।२०)
एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विभासते ॥३॥ (३।४४।२७)

[३] जगतः सदसन्मयत्वम् :—

सती वाप्यसती तापनद्येव लहरी चला ।

मनसेहेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ १ ॥ (३।१।२६)

असत्यमस्थैर्यवशात्सत्यं संप्रतिभा सतः ।
यथा स्वप्नस्तथा चित्तं जगत्सदसदात्मकम् ॥ २ ॥ (३।६५।५)

यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोण्डुकादयः ।
असत्याः सत्यतां याता भात्येवं दुर्दृशां जगत् ॥३॥ (३।४२।७)

असत्यमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितम् । (३।५४।२१)
अक्षतं चानुभूतं च न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ॥४॥ (३।१३।४२)

[४] जगतो भ्रान्तिमात्रत्वम् :—

एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ।
अहं चैत्याद्यनाकारं भ्रान्तिमात्रमसन्मयम् ॥ १ ॥ (४।१।२)

मृगतृष्णाम्भिवासत्यं सत्यवत्प्रत्ययप्रदम् । (४।१।७)
अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्यमवास्तवम् ॥ २ ॥ (४।१।१२)

शून्ये प्रकचितं नानावर्णमाकारितात्मकम् ।
अखिण्डगृहमाशून्यमिन्द्रचापमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥ (४।१।२३)

जगदादावनुत्पन्नं यच्चेदमनुभूयते ।
तत्संविद्व्योमकचनं स्वप्नस्त्रीसुरतं यथा ॥ ४ ॥ (३।५४।२०)

मृगतृष्णा यथा तापान्मनसोऽनिश्चयात्तथा ।
असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोऽप्यमी ॥ ५ ॥ (४।४५।१७)

मिथ्याज्ञानघनाः सर्वे जगत्याकारराशयः ।
यथा नौयायिनो मिथ्या स्थाणुस्पन्दमतिस्तथा ॥६॥ (४।४५।१८)

मनोव्यामोह एवेदं रज्ज्वामहिभयं यथा ।
भावनामात्रवैचित्र्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥७॥ (४।४५।२९)
मिथ्यात्मिकैव सर्गश्रीर्भवतीह महामरौ ।
तीरद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पालीव तरङ्गिणी ॥ ८ ॥ (३।६२।४)
स्वप्नेन्द्रजालपुरवत्संकथेहापुराद्रिवत् ।
संकल्पवदसत्यैव भाति सर्गानुभूतिभूः ॥ ९ ॥ (३।६२।५)
समस्तस्याप्रबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित्
बीजं विना मृषैवेयं मिथ्यारूढिमुपागता ॥१०॥ (३।५७।१९)
स्वप्नोपलम्भं सर्गाख्यं स सर्वोऽनुभवन्स्थितः ।
चिरमावृत्तदेहात्मा भूचक्रभ्रमणं यथा ॥ ११ ॥ (३।५७।२०)
मिथ्यादृष्टय एवेमाः सृष्टयो मोहदृष्टयः ।
मायामात्रदृशो भ्रान्तिः शून्याः स्वप्नानुभूतयः॥१२॥(३।५७।५४)
प्रतिभाससमुत्थानं प्रतिभासपरिक्षयम् ।
यथा गन्धर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ॥१३॥ (६।३३।४५)
स्वप्नार्थमृगतृष्णाम्बुद्वीन्दु सङ्कल्पितार्थवत् ।
मिथ्या जगदहं त्वं च भाति केशोण्डूकं यथा॥१४॥(६।१९०।१३)
मायामात्रकमेवेदमरोधकमभित्तिमत् ।
इदं भास्वरमाभातं स्वप्नसंदर्शनं स्थितम् ॥१५॥ (३।६०।३६)
भ्रान्तिरेवमनन्तेऽयं चिद्व्योमव्योम्नि भासुरा ।
अपकुड्या जगन्नाम्नी नगरी कल्पनात्मिका ॥१६॥ (३।२१।४)
एतज्जालमसद्रूपं चिद्भानोः समुपस्थितम् ।
यथा स्वप्नमुहूर्तेऽन्तः सम्वत्सरशतभ्रमः ॥१७॥ (३।४१।५०)

यथा सङ्कल्पनिर्माणे जीवनं मरणं पुनः ।
यथा गन्धर्वनगरे कुड्यमण्डनवेदनम् ॥ १८ ॥ (३।४१।५१)

यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपनम् ।
यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् ॥१९॥ (३।४१।५२)

यथा समञ्जसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् ।
मिथ्यैवैवमियं प्रौढा भ्रान्तिराततरूपिणी ॥२०॥ (३।४१।५३)

यथा मरौ जलं बुद्धं कटकत्वं च हेमनि ।
असत्सदिव भातीदं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥२१॥(३।२८।१५)

ससर्वावरणा एते महत्यन्तर्विवर्जिते ।
ब्रह्माण्डा भान्ति दुर्दृष्टेर्व्योम्नि केशोण्डूको यथा २२(३।३०।१०)

यथा द्वित्वं शशाङ्कादौ पश्यत्यक्षिमलाविलम् ।
चिच्चेतनकलाक्रान्ता तथैव परमात्मनि ॥ २३ ॥ (३।६६।७)

यथा मदवशाद्भ्रान्तान्क्षीबः पश्यति पादपान् ।
तथा चेतनविक्षुब्धान्संसरांश्चित्प्रपश्यति ॥ २४ ॥ (३।६६।८)

यथा लीलाभ्रमाद्बालाः कुम्भकृच्चक्रवज्जगत् ।
भ्रान्तं पश्यन्ति चित्ताच्चु विद्धि दृश्यं तथैव हि॥२५॥(३।६६।९)

पत्रमात्रादृते नान्यत्कदल्या विद्यते यथा ।
भ्रममात्रादृते नान्यज्जगतो विद्यते तथा ॥ २६ ॥ (२।६६।४)

अलीकमिदमुत्पन्नमलीकं च विवर्धते ।
अलीकमेव स्वदते तथालीकं विलीयते ॥ २७ ॥ (३।६७।७६)

[५] जीवस्य मिथ्यात्वम् :—

आत्मैवानात्मवदिह जीवो जगति राजते ।
द्वीन्दुत्वमिव दुर्दृष्टेः सच्चासच्च समुत्थितम् ॥१॥ (३।१००।३५)
चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च सम्बन्धः कल्प्यते मनः ।
मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥ २ ॥ (५।१३।८८)
एषा ह्यविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।
परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविषप्रदम् ॥ ३ ॥ (५।१३।८९)

[६] अविद्या :—

संसारबीजकणिका यैषा विद्या रघूद्वह ।
एषा ह्यविद्यामानैव सतीव स्फारतां गता ॥ १ ॥(३।११३।११)
दृश्यते प्रकराभासा सदर्थे नोपयुज्यते । (३।११३।१५)
अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ॥२॥ (३।११३।१७)
न क्वचित्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलभ्यते । (३।११३।१७)
निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्थैर्याशङ्कां प्रयच्छति ॥३॥ (३।११३।१८)
प्रतिभासवशादेषा त्रिजगन्ति महान्ति च ।
मुहूर्तमात्रेणोत्पाद्य धत्ते ग्रासीकरोति च ॥ ४ ॥ (३।११३।२७)
मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्जिता ।
सहस्रशतशाखापि न किञ्चित्परमार्थतः ॥५॥ (३।११३।३३)
इयं दृश्यभरभ्रान्तिर्नन्वविद्येति चोच्यते ।
वस्तुतो विद्यते नैषा तापनद्यां यथा पयः ॥ ६ ॥ (६।५२।५)

अविद्येति धृता संविद्ब्रह्मणात्मनि सत्तया ।
तद्भ्रमेणासदप्यस्याः सद्रूपमिव लक्ष्यते ॥७॥ (६।१६०।११)
असन्मयमविद्याया रूपमेव तदेव हि ।
यद्वीक्षितासती नूनं नश्यत्येव न दृश्यते ॥८॥ (६।५१।१३)

(अ) चित्तमेवाविद्या :—

चित्तमेव सकलाडम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि ।
सा विचित्रकेन्द्रजालवशादिदमुत्पादयति ।
अविद्या चित्तजीवबुद्धिशब्दानां भेदोनास्ति
वृक्षतरुशब्दयोरिव ॥ १ ॥ (३।११६।८)

(आ) अविद्याया असत्ता :—

कृता शास्त्रैः प्रबोधाय ॥ १ ॥ (६।५१।१७)
नाम्नैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ।
न विद्यते या सा सत्या कीदृग्नाम भवेत्किल ॥२॥ (६।४९।१४)
ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ।
निर्विकारमनाद्यन्तं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥३॥ (६।४०।११)
कुत एषा कथं चेति विकल्पाननुदाहरन् ।
नेदमेषा न चास्तीति स्वयं ज्ञास्यसि बोधतः ॥४॥ (६।५२।७)

[७] माया :—

इति मायेव दुष्पारा चिच्छक्तिः परिजृम्भते ।

इत्थमाद्यन्तरहिता ब्राह्मी शक्तिरनामया ॥ १ ॥ (६।७०।१८)
ईदृशी राम मायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ।
न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥२॥ (४।४१।१५)
विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।
न च विज्ञायते कैषा पश्याश्चर्यमिदं जगत् ॥३॥ (४।४१।१६)
अप्रेक्ष्यमाणा स्फुरति प्रेक्षिता तु विनश्यति ।
मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव वल्गति ॥ ४ ॥ (४।४१।१७)
नूनं स्थितिमुपायाता समासाद्य पदं स्थिता ।
कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ॥५॥ (४।४१।३२)
इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा ।
अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि राघव ॥६॥ (४।४१।३३)
यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम् ।
वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेक्षिता ॥७॥(४।४१।३४)
उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।
शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ८ ॥ (४।४१।६)
शब्दार्थवाक्यप्रपञ्चोऽयमुपदेशेषु कल्पितः ।
सदाऽज्ञेषु न तज्ज्ञेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९ ॥ (४।४१।९)
कलनामलमोहादि किञ्चिन्नात्मनि विद्यते ।
नीरागं ब्रह्म परमं तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १० ॥ (४।४१।१०)

[८] मूढस्यैव जगत्सत्यत्वम् :—

यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।

वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ १ ॥ (३।४२।१)
यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २ ॥ (३।४२।२)
ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणम् ।
असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥ (३।४२।३)
यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी ।
अर्थक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ॥ ४ ॥ (३।४२।४)
अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ ५ ॥ (३।४२।५)
तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
इयं दृश्यदृगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६ ॥ (३।४२।६)
येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यकम् ।
न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ ७ ॥ (३।२८।१३)
दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः ।
धार्यते जन्तुभिर्नित्यं सुस्तम्भैरिव मण्डपः ॥ ८ ॥ (५।५।२)
सत्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः ।
हेलया त्यज्यते पक्का मायेयं त्वगिवोरगैः ॥ ९ ॥ (५।५।३)

[९] यावदज्ञानं तावदेव जगदनुभवः :—

यावदज्ञानकलना यावदब्रह्मभावना ।
यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ १ ॥ (६।२।३०)

देहे यावदहंभावो दृश्येऽस्मिन्यावदात्मता ।
यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ २ ॥ (६।२।३१)
यावन्नोदितमुच्चैस्त्वं सञ्जनासङ्गसङ्गतः ।
यावन्मौर्ख्यं न संक्षीणं तावच्चित्तादिनिम्नता ॥ ३ ॥ (६।२।३२)
यावच्छिथिलतां यातं नेदं भुवनभावनम् ।
सम्यग्दर्शनशक्त्यान्तस्तावच्चित्तादयः स्फुटाः ॥४॥ (६।२।३३)
यावदज्ञत्वमन्धत्वं वैवश्यं विषयाशया ।
मौर्ख्यान्मोहसमुच्छ्रायस्तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ५ ॥ (६।२।३४)
यावदाशाविषामोदः परिस्फुरति हृद्वने ।
अविचारचकोरोऽन्तर्न तावत्प्रविशत्यलम् ॥ ६ ॥ (६।२।३५)

[१०] अविद्याया बोधाद्विलयः :—

अविद्यैवमविज्ञाता चिरानन्तावभासते ।
परिज्ञाता तु नास्त्येव मृगतृष्णानदी यथा ॥ १ ॥ (६।१६०।८)
यथोदिते दिनकरे क्वापि याति तमस्विनी ।
तथा विवेकेऽभ्युदिते क्वाप्यविद्या विलीयते ॥२॥ (३।११४ ६)
यदा ब्रह्मात्मिकैवेयमविद्या नेतरात्मिका ।
तदास्त्येषाऽपरिज्ञाता परिज्ञाता न भिद्यते ॥ ३ ॥ (६।१६०।१२)
एवमालोक्यमानैषा क्वापि याति पलायते ।
असद्रूपा ह्यवस्तुत्वाद्दृश्यते ह्यविचारणात् ॥४॥ (६।१०।३६)

[११] जगद्भ्रमक्षयः :—

भोगेष्वनास्थमनसः शीतलामलनिर्वृतेः ।
छिन्नाशापाशजालस्य क्षीयते चित्तविभ्रमः ॥ १ ॥ (६।२।३६)
तृष्णामोहपरित्यागान्नित्यशीतलसंविदः ।
पुंसः प्रशान्तचित्तस्य प्रबुद्धा त्यक्तचित्तभूः ॥ २ ॥ (६।२।३७)
भाविताऽनन्तचित्तस्वरूपरूपान्तरात्मनः ।
स्वान्तावलीनजगतः शान्तो जीवादिविभ्रमः ॥३॥ (६।३।२६)
असम्यग्दर्शने शान्ते मिथ्याभ्रमकरात्मनि ।
उदिते परमादित्ये परमार्थैकदर्शने ॥ ४ ॥ (६।२।४०)
अपुनर्दर्शनायैव दग्धसंशुष्कपर्णवत् ।
चित्तं विगलितं विद्धि वह्नौ घृतलवं यथा ॥ ५ ॥ (६।२।४१)
आब्रह्मकीटसंवित्तेः सम्यक्संवेदनात्क्षयः ॥६॥ (३।६७।६८)

[१२] अविद्याविलये नाशशब्दो न युज्यते :—

यदस्ति नाम तत्रैव नाशानाशक्रमो भवेत् ।
वस्तुतो यच्च नास्त्येव नाशः स्यात्तस्य कीदृशः॥१॥(३।२१।५८)
रज्ज्वां सर्पभ्रमे नष्टे सत्यबोधवशात्सुत ।
सर्पो न नष्ट उन्नष्टो वेत्येवं कैव सा कथा ॥ २ ॥ (३।२१।५६)
न विनश्यत एवेदं ततः पुत्र न विद्यते ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः॥३॥(६।२१३।११)

यत्तु वस्तुत एवास्ति न कदाचन किञ्चन ।
तदभावात्म तद्राम कथं नाम विनश्यति ॥ ४ ॥ (६।२१३।१२)

[१३] जगदात्मनि लीयते :—

स्वप्नभ्रमेऽथ सङ्कल्पे पदार्थाः पर्वतादयः ।
संविदोऽन्तर्मिलन्त्येते स्पन्दनान्यनिले यथा ॥१॥ (३।५७।४४)
अस्पन्दस्य यथा वायोः सस्पन्दोऽन्तर्विशत्यलम् ।
अनन्यात्मा तथैवायं स्वप्नार्थः संविदो मलम् ॥२॥ (३।५७।४५)
स्वप्नाद्यर्थावभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।
अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥३॥ (३।५७।४६)

१५—परा दृष्टिः (अजातवादः)

जगच्छब्दस्य नामार्थो ननु नास्त्येव कश्चन । (३।४।६७)
वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ १ ॥ (४।४०।३०)

[१] अप्रबुद्धबोधायैव भेदकल्पना :—

अप्रबुद्धदृशां पक्षे तत्प्रबोधाय केवलम् ।
वाच्यवाचकसम्बन्धकृतो भेदः प्रकल्प्यते ॥१॥ (३।१००।४)
अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ।
अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ २ ॥ (६।४९।१७)
काचिद्वा कलना यावन्न नीता राघव प्रथाम् ।
उपदेश्योपदेशश्रीस्तावल्लोके न शोभते ॥ ३ ॥ (३।९५।५)
अतो भेददृशादीनामङ्गीकृत्योपदिश्यते ।
ब्रह्मेदमेते जीवा वै वेति वाचमयं क्रमः ॥ ४ ॥ (३।९५।६)
अप्रबुद्धजनाचारो यत्र राघव दृश्यते ।
तत्र ब्रह्मण उत्पन्ना जीवा इत्युक्तयः स्थिताः ॥५॥ (३।९५।३)
उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽथवाऽर्थजः ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणपक्षवान् ॥ ६ ॥ (३।८४।१९)
भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः ।
वेतालो बालकस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः ॥ ७ ॥ (३।८४।२०)

कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्षणम् ।
हेतुश्च हेतुमांश्चैवावयवायविविक्रमः ॥ ८ ॥ (३।८४।२२)
व्यतिरेकाव्यतिरेकौ परिणामादिविभ्रमः ।
तथा भावविलासादि विद्याविद्ये सुखासुखे ॥९॥ (३।८४।२३)
एवमादिमयी मिथ्यासङ्कल्पकलना मिता ।
अज्ञानमवबोधार्थं न तु भेदोऽस्ति वस्तुनि ॥१०॥ (३।८४।२४)

[२] परमः सिद्धान्तः :—

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥१॥ (६।१२५।१)
सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमक्षतम् ।
कल्पनान्या मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन ॥२॥(३।११४।१४)
परं ब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययम् । (३।४।६८)
सर्वमेकमनाद्यन्तमविभागमखण्डितम् ॥ ३ ॥ (३।८४।२६)
केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।
चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ ४ ॥ (३।११४।१६)
चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।
यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥५॥ (३।११४।१२)
तस्मान्नैवाविचारोऽस्ति नाऽविद्यास्ति न बन्धनम् ।
न मोक्षोऽस्ति निराबाधं शुद्धबोधमिदं जगत् ॥६॥(३।२१।७२)
बुधानामस्मदादीनां न किंचिन्नाम जायते ।
न च नश्यति वा किञ्चित्सर्वं शान्तमजं च सत्॥७॥(६।१४६।११)

परे शान्ते परं नाम स्थितमित्थमिदन्तया ।
नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन ॥८॥ (३।११९।२५)
न जायते न म्रियते किंचिदत्र जगत्त्रये ।
न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते ॥९॥ (३।११४।१५)
न जगन्नापि जगती शान्तमेवाखिलं स्थितम् ।
ब्रह्मैव कचति स्वच्छमित्थमात्मात्मनात्मनि ॥१०॥ (३।१३।५१)
नाधेयं तत्र नाधारो न दृश्यं न च द्रष्टृता ।
ब्रह्माण्डं नास्ति न ब्रह्मा न च वैतण्डिका क्वचित् ११ (३।१३।५०)
तेन जातं ततो जातमितीयं रचना गिराम् ।
शास्त्रसंव्यवहारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १२ ॥ (४।४०।१७)
न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनम् ।
न शून्यं न जडं नो चिच्छान्तमेवेदमाततम् ॥१३॥ (३।४।७०)
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादि परमार्थविदां विदाम् ।
न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम्॥१४॥ (६।१४६।२१)
वस्तुतस्त्वस्ति न स्वप्नो न जाग्रन्न सुषुप्तता ।
न तुर्यं न ततोऽतीतं सर्वं शान्तं परं नभः ॥१५॥ (६।१६७।१८)

[२] ब्रह्मणः कर्तृत्वनिषेधः :—

अनाख्योऽप्रतिघः स्वात्मा निराकारो य ईश्वरः ।
स करोति जगदिति हासायैव वचोऽधियाम् ॥१॥ (६।६८।८)
नेदं कर्तृकृतं किंचिन्न वा कर्तृकृतक्रमम् ।
स्वयमाभासते चेदं कर्त्रकर्तृपदं गतम् ॥ २ ॥ (४।५६।५)

अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् ॥ ३ ॥ (६/१।१६५।१३)

[४] ब्रह्मणो विकारनिषेधः :—

अपुनः प्रागवस्थानं यत्स्वरूपविपर्ययः ।
तद्विकारादिकं तात यत्क्षीरादिषु वर्तते ॥ १ ॥ (६/१।४६।२)
पयस्तां पुनरभ्येति दधित्वान्न पुनः पयः ।
बुद्धमाद्यन्तमध्येषु ब्रह्म ब्रह्मैव निर्मलम् ॥ २ ॥ (६/१।४६।३)
क्षीरादेरिव तेनास्ति ब्रह्मणो न विकारिता ।
अनाद्यन्तविभागस्य न चैषोऽव्ययविक्रमः ॥ ३ ॥ (६/१।४६।४)
आत्मा त्वाद्यन्तमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ।
स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्वं कदाचन ॥ ४ ॥ (६/१।४६।८)
अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ।
वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ५ ॥ (६/१।४६।६)
न चाविकारमजरं सविकारं त्वयादृते ।
कारणं क्वचिदेवेह किंचिद्भवितुमर्हति ॥६॥ (६/१।१६५।१४)
न जन्यजनकाद्यास्ताः सम्भवन्त्युक्तयः परे ।
एकमेव ह्यनन्तत्वात्किं कथं जनयिष्यति ॥ ७ ॥ (४।४०।२६)
सर्वस्मात्सर्वगात्तस्मादनन्ताद्ब्रह्मणः पदात् ।
नान्यत्किञ्चित्संभवति तदुत्थं यत्तदेव तत् ॥ ८ ॥ (४।४०।३४)
यादृगाद्यन्तयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ।
मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृम्भितम् ॥ ६ ॥ (६/१।४६।७)

समस्याद्यन्तयोर्येयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ।
संविदः सम्भ्रमं विध्दि नाऽविकारेऽस्ति विक्रिया॥१०॥(६।४६।५)

[५] ब्रह्मणः कारणत्वनिषेधः :—

नित्यानन्दतयाऽजस्य कारणं नास्ति कार्यकृत् । (६।१०।१०)
स्वसत्तायां स्थितं ब्रह्म न बीजं न च कारणम् ॥१॥ (६।६७।२)
संस्थितं सर्वदा सर्वं सर्वाकारमिवोदितम् ।
अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्न तत्कार्यं न कारणम् ॥२॥ (६।६६।२६)
आख्यानाख्यास्वरूपस्य निराभासप्रभादृशः ।
सतो वाप्यसतो वाथ कथं कारणता भवेत् ॥३॥ (६।६६।२८)
यदि कारणतापत्तियोग्यं शान्तं पदं भवेत् । (६।६७।८)
अनिङ्गितमनाभासमप्रतर्क्यं कथं भवेत् ॥ ४ ॥ (६।६७।६)
न च शून्यमनाद्यन्तं जगतः कारणं भवेत् ।
ब्रह्मामूर्तं समूर्तस्य दृश्यस्याब्रह्मरूपिणः ॥ ५ ॥ (६।५३।१७)
न चाविकारमजरं सविकारं क्षयादृते ।
कारणं क्वचिदेवेह किञ्चिद्भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ (६।१६५।१४)
न हि कारणतः कार्यमुदेत्यसदृशं क्वचित् । (३।१८।१८)
ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम् ॥७॥ (६।१६०।५)
सम्पद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः ।
मुख्यकारणवैचित्र्यं किञ्चित्तत्रावलोक्यते ॥ ८ ॥ (३।१८।२०)
न ब्रह्मजगतामस्ति कार्यकारणतोदयः ।
कारणानामभावेन सर्वेषां सहकारिणाम् ॥ ६ ॥ (३।२१।३७)

[६] ब्रह्मणो बीजत्वनिषेधः :—

इदं बीजेऽङ्कुर इव दृश्यमास्ते महाशये ।
ब्रूते य एवमज्ञत्वमेतत्तस्यास्ति शैशवम् ॥ १ ॥ (४।१।२१)

मनःषष्ठेन्द्रियातीतं यत्स्यादतितरामणु ।
बीजं तद्भवितं शक्तं स्वयंभूर्जगतां कथम् ॥ २ ॥ (४।१।२५)

आकाशादपि सूक्ष्मस्य परस्य परमात्मनः ।
सर्वाख्यानुपलंभस्य कीदृशी बीजता कथम् ॥ ३ ॥ (४।१।२६)

गगनाङ्गादपि स्वच्छे शून्ये तत्र परे पदे ।
कथं सन्ति जगन्मेरुसमुद्रगमनादयः ॥ ४ ॥ (४।१।२८)

मेरुरास्ते कथमणौ कुतः किञ्चिदनाकृतौ ।
तदतद्रूपयोरैक्यं क्व च्छायातपयोरिव ॥ ५ ॥ (४।१।३२)

साकारवटधानादावङ्कुराः सन्ति युक्तिमत् ।
नाकारे तन्महाकारं जगदस्तित्ययुक्तिकम् ॥ ६ ॥ ४।१।३३)

यत्तु परं शान्तं ब्रह्म का तत्राकारकल्पना ।
परमाणुत्वयोगेऽपि नात्र केवात्र बीजता ॥ ७ ॥ (६।५४।२२)

जगदास्ते परस्याणोरन्तरित्यपि नोचितम् ।
सार्षपे कणके मेरुरास्त इत्यज्ञकल्पना ॥ ८ ॥ (६।५४।२४)

सति बीजे प्रवर्तन्ते कार्यकारणदृष्टयः ।
निराकारस्य किं बीजं क्व जन्यजनकक्रमः ॥९॥ (६।५४।२५)

यत्रास्ति बीजं तत्र स्याच्छाखा विततरूपिणी ।
जन्यते कारणैः सा च वितता सहकारिभिः ॥१०॥(६।५४।२०)

सहकारिकारणानामभावे त्वङ्कुरोद्गतिः ।
बन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ११ ॥ (४।२।३)
समस्तभूतप्रलये बीजमाकारि किं भवेत् ।
सहकार्यथ किं तस्य जायते यद्वशाज्जगत् ॥१२॥ (६।५४।२१)
बीजं जहद्बीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते ।
ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् ॥१३॥(४।१८।२४)
बीजोदरे तु या सत्ता बीजमेव हि सा भवेत् ।
बीजेऽङ्कुरोऽङ्कुरतया संश्रितो नोपलभ्यते ॥१४॥(६।१६५।३४)
ब्रह्मणोऽन्तर्जगत्त्वैवं जगत्त्वैवोपलभ्यते ।
अस्ति चेत्तद्भवेन्नित्यं सा ब्रह्मैवाविकारि तत् ॥१५॥(६।१६५।३५)
अविकारादनाकाराद्विकार्याकृतिभासुरम् ।
उदेतीति किलास्माभिर्नैव दृष्टं न च श्रुतम् ॥१६॥(६।१६५।३६)
अनाकृतावाकृतिमन्न चैतत्स्थातुमर्हति ।
परमाणौ न चैवान्तरिव सम्भान्ति मेरवः ॥१७॥ (६।१६५।३७)
समुद्गके रत्नमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति ।
महाकारं निराकारे इत्युन्मत्तवचो भवेत् ॥१८॥ (६।१६५।३८)
शान्तं परं च साकारस्याधार इति राजते ।
न वक्तुं राजते क्वेव साकारस्याविनाशिता॥१९॥(६।१६५।३९)

[७] अकारणत्वाज्जगतो विभ्रमत्वम् :–

कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ।
विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः ॥ १ ॥(३।६४।५४)

अकारणं तु यत्कार्यं सदिवाग्रेऽनुभूयते ।
तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णाजलोपमम् ॥ २ ॥ (६।६४।५६)
कारणाभावतः कार्यमभूत्वा भवतीति यत् ।
मिथ्याज्ञानादृते तस्य न रूपमुपपद्यते ॥ ३ ॥ (६।६५।५६)
कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् ।
अकारणत्वादकार्यत्वं भ्रमाद्विद्धि त्विदं जगत् ॥४॥ (६।६५।१७)
कारणेन विना कार्यं किल किं नाम विद्यते ।
यदपुत्रस्य सत्पुत्रदर्शनं स भ्रमो न सत् ॥ ५ ॥ (६।५४।१५)
यस्त्वकारणको भाति न स्वभावो विजृम्भते ।
सर्वरूपेण संकल्पगन्धर्वनगरादिवत् ॥ ६ ॥ (६।५४।१६)
यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगत्त्रयम् । (३।३।२८)
स्वरूपमजहत्त्वेव राजतेऽर्थविवर्तवत् ॥ ७ ॥ (६।५४।१७)

[८] स्वप्नवज्जगदाभासः :—

स्वप्ने चिन्मात्रमेवाद्यं स्वयं भाति जगत्तया ।
यथा तथैव सर्गादौ नात्रान्यदुपपद्यते ॥ १ ॥ (६।१७६।५)
तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि संस्थितः ।
सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ॥ २ ॥ (६।१६५।४४)

[९] जगतोऽजातत्वम् (अजातवादः) :—

न चोत्पन्नं न च ध्वंसि यत्किलादौ न विद्यते ।
उत्पत्तिः कादृशी तस्य नाशशब्दस्य का कथा ॥१॥ (३।११।५)

यथा स्वप्नेऽवनिर्नास्ति स्वानुभूताऽपि कुत्रचित् ।
तथेयं दृश्यता नास्ति स्वानुभूताप्यसन्मयी ॥२॥ (ई।१६१।२२)
न किञ्चिदपि सम्पन्नं न च जातं न दृश्यते । (३।१३।४०)
न मिथ्यात्वं न सत्यत्वं किमपीदमजं ततम् ॥३॥ (ई।१६५।२३)
तत्सर्वं कारणाभावान्न जातं न च विद्यते । (ई।५३।१५)
यदकारणकं तस्य सत्ता नेहोपपद्यते ॥ ४ ॥ (ई।५३।१६)
यथा सौवर्णकटके दृश्यमानमिदं स्फुटम् ।
कटकत्वं तु नैवास्ति जगत्त्वं न तथा परे ॥ ५ ॥ (३।११।८)
हेम्न्यूर्मिकारूपधरेऽप्यूर्मिकात्वं न विद्यते ।
यथा तथा जगद्रूपे जगन्नास्ति च ब्रह्मणि ॥६॥ (३।२१।३३)
अनुभूतान्यपीमानि जगन्ति व्योमरूपिणि ।
पृथ्व्यादीनि न सन्त्येव स्वप्नसङ्कल्पयोरिव ॥ ७ ॥ (३।१५।६)
पिण्डग्रहो जगत्यस्मिन्विज्ञानाकाशरूपिणि ।
मरुनद्यां जलमिव न सम्भवति कुत्रचित् ॥ ८ ॥ (३।१५।७)
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिपरमार्थविदां विदाम् ।
न विद्यते किञ्चिदपि यथास्थितमवस्थितम् ॥९॥ (ई।१४६।२१)
स्वप्नसङ्कल्पपुरयोर्नास्त्यप्यनुभवस्थयोः ।
मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा ॥१०॥ (ई।१४६।२२)
जगत्संविदि जातायामपि जातं न किञ्चन । (३।१३।४८)
परमाकाशमाशून्यमच्छमेव व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥ (३।१३।४९)
जातशब्दो हि सन्मात्रपर्यायः श्रूयतां कथम् ।
प्रादुर्भावे जनिस्तूक्तः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः ॥१२॥(ई।१४६।१६)

सत्तार्थ एव भूः प्रोक्तस्तस्मात्सञ्जातमुच्यते ।
सर्गतो जात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शब्दितम् ॥१३॥ (६।१४६।१७)
एवं न किंचिदुत्पन्नं दृश्यं चिज्जगदाद्यपि ।
चिदाकाशे चिदाकाशं केवलं स्वात्मनि स्थितम् ॥१४॥(३।२१।२४)
तस्माद्राम जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।
चेतनाकाशमेवाशु कचतीत्थमिवात्मनि ॥ १५ ॥ (४।२।८)

[१०] अयं सिद्धान्तोऽनधिकारिणे न वक्तव्यः :—

अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्वक्तं हि शोभते ।
दृश्यानया भोगदृशा भावयन्नेष नश्यति ॥ १ ॥ (४।३९।२१)
परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते ।
सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥२॥ (४।३९।२२)
आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।
पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥३॥ (४।३९।२३)
अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ ४ ॥ (४।३९।२४)
प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः ।
नास्त्यविद्यामलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः ॥५॥ (४।३९।२५)

अथ मोक्षो नाम तृतीयोऽध्यायः

१—आनन्दः

आनन्दायैव भूतानि यतन्ते यानि कानिचित् ॥१॥(६।१०८।२०)

[१] भोगानामापातमात्रमधुरत्वम् :—

आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ।
भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ १ ॥ (५।२२।३०)
आपातमधुरारम्भा भङ्गुरा भवहेतवः ।
अचिरेण विकारिण्यो भीषणा भोगभूमयः ॥ २ ॥ (६।६।८)

[२] सुखानां दुःखरूपत्वम् :—

सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशायाश्च संस्थितम् । (४।५९।६)
मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कज्जलम् ॥१॥ (४।५९।७)
सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येष्वरम्यता ।
सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥२॥ (५।९।४१)
रम्येष्वरम्यता दृष्टा स्थिरेष्वस्थिरतापि च ।
सत्येष्वसत्यतार्थेषु तेनेह विरसा वयम् ॥ ३ ॥ (६।९३।९१)
विषया विषवैषम्या वामाः कामविमोहदाः ।
रसाः सरसवैरस्या लुठन्त्येषु न को हतः ॥४॥ (६।९३।३९)
आपदः सम्पदः सर्वाः सुखं दुःखाय केवलम् ।

जीवितं मरणायैव बत मायाविजृम्भितम् ॥ ५ ॥ (६।९३।७३)
भोगा विषयसम्भोगा भोगा एव फणावताम् ।
दशयन्त्येव मनाक्स्पृष्टा दृष्टा नष्टाः प्रतिक्षणम् ॥६॥ (६।९३।७५)
सम्पदः प्रमदाश्चैव तरङ्गोत्सङ्गभङ्गुराः ।
कस्तास्वहिफणाच्छत्रच्छायासु रमते बुधः ॥७॥ (६।९३।७८)
शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ ८ ॥ (६।९३।८४)
संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
तन्मध्ये पतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ९ ॥ (५।९।५२)

[२] संसारस्यासारत्वम् :—

पातः पक्वफलस्येव मरणं दुर्निवारणम् । (६।७८।३)
आयुर्गलत्यविरतं जलं करतलादिव ॥ १ ॥ (६।७८।४)
शैलनद्या रय इव सम्प्रयात्येव यौवनम् । (६।७८।५)
इन्द्रजालमिवासत्यं जीवनं जीर्णसंस्थिति ॥२॥ (६।७८।६)
सुखानि प्रपलायन्ते शरा इव धनुश्च्युताः । (६।७८।६)
पतन्ति चेतो दुःखानि तृष्णा गृध्र इवामिषम् ॥३॥ (६।७८।७)
बुद्बुदः प्रावृषीवाप्सु शरीरं क्षणभङ्गुरम् । (६।७८।७)
रम्भागर्भ इवासारो व्यवहारो विचारगः ॥४॥ (६।७८।८)
सत्वरं युवता याति कान्तेवाप्रियकामिनः । (६।७८।८)
बलादरतिरायाता वैरस्यमिव पादपम् ॥ ५ ॥ (६।७८।९)

[४] अभ्युदयस्य निःसारत्वम् :—

रम्ये धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।
वृद्धायां मृगतृष्णायां किमानन्दो जलार्थिनाम् ॥१॥ (५।४६।३)
धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः ।
वृद्धायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥२॥ (५।४६।४)

[५] सुखहेतुनिरूपणम् :—

यथा प्राप्तिक्षणे वस्तु प्रथमे तुष्टये तथा ।
न प्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥१॥ (६।४४।२)
वाञ्छाकाले यथा वस्तु तुष्टये नान्यदा तथा । (६।४४।३)
वाञ्छाकाले तुष्टये यत्तत्र वाञ्छैव कारणम् ॥२॥ (६।४४।४)
बद्धवासनमर्थो यः सेव्यते सुखयत्यसौ ।
यत्सुखाय तदेवाशु वस्तु दुःखाय नाशतः ॥३॥ (६।१२०।१८)
अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः ।
तनुवासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनम् ॥४॥ (६।१२०।१९)
नासौ सुखायते नासौ नाशकाले न दुःखदः । (६।१२०।२०)
यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणनाशानुभूतिभिः ॥५॥ (६।६८।३१)
अकृत्रिममनाद्यन्तं यत्सुखं तत्सुखं विदुः ॥ ६ ॥ (६।६८।३१)
इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।
तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ ७ ॥ (६।३६।२४)
यत्र नाभ्युदितं चित्तं तत्सुखमकृत्रिमम् ।

न स्वर्गादौ सम्भवति मरौ हिमगृहं यथा ॥ ८ ॥ (६।४४।२६)

चित्तोपशमजं स्फारमवाच्यं वचसा सुखम् ।
क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥९॥ (६।४४।२७)

आशापरिकरे राम नूनं परिहृते हृदा ।
पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् ॥१०॥ (५।७४।२४)

न तथा सुखयत्यङ्गसंलग्ना वरवर्णिनी ।
यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशता ॥११॥ (५।७४।४०)

अपि राज्यादपि स्वर्गादपीन्दोरपि माधवात् ।
अपि कान्तासमासङ्गान्नैराश्यं परमं सुखम् ॥१२॥(५।७४।४४)

इदमेवास्त्विदं मास्तु ममेति हृदि रञ्जना ।
न यस्यास्ति तमात्मेशं तोलयन्ति कथं जनाः ॥१३॥ (५।७४।५०)

[६] आत्मानन्दः—

क्षणं वर्षसहस्रं वा तत्र लब्ध्वा स्थितिं मनः ।
रतिमेति न भोगौघे दृष्टस्वर्ग इवावनौ ॥ १ ॥ (५।५४।६९)

तत्पदं सा गतिः शान्ता तच्छ्रेयः शाश्वतं शिवम् ।
तत्र विश्रान्तिमाप्तस्य भूयो नो बाधते भ्रमः ॥२॥ (५।५४।७०)

तां महानन्दपदवीं चित्तादासाद्य देहिनः ।
दृश्यं न बहु मन्यन्ते राजानो दीनतामिव ॥३॥ (५।५४।७२)

२—बन्धमोक्षौ

[१] बन्धस्य स्वरूपम् :—

पदार्थवासनादाढर्यं बन्ध इत्यभिधीयते । (२।२।५)
सुखदुःखैर्युतो योऽसौ स्वयं बन्धानुभूतिमान् ॥१॥(६।१२५।३४)
उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविवर्जनम् ।
यदेतन्मनसो राम तद्बन्धं विद्धि नेतरत् ॥ २ ॥ (५।१३।२०)
द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताङ्ग बन्ध इत्यभिधीयते । (३।१।२२)
वासनावासने एव कारणं बन्धमोक्षयोः ॥३॥ (६।१२५।६१)
जगत्त्वमहमित्यादिर्मिथ्यात्मा दृश्यमुच्यते ।
यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ४ ॥(३।१।२३)

[२] बन्धकारणानि :—

(अ) वासना :—

वासनातन्तुबद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।
वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुबद्धाः खगा इव ॥१॥(४।२७।१८)
ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।
न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधियः ॥२॥ (४।२७।१९)
कोशकारवदात्मानं वासनातन्तुतन्तुभिः ।
वेष्टयन्चैव चेतोऽन्तर्बालत्वान्नावबुध्यते ॥ ३ ॥ (६।१०।८)

(आ) इयत्ता :–

इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभावितः ।
स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कृपणतां गतः ॥ ४ ॥ (४।२७।२२)
अनन्तस्याप्रमेयस्य येनेयत्ता प्रकल्पिता ।
आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृतः ॥५॥ (४।२७।२३)
आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः ।
अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥ ६ ॥ (४।२७।२५)
अयं सोऽहं ममेदं तदित्याकल्पितकल्पनः ।
आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ ७ ॥ (४।२७।२१)

(इ) मिथ्याभावना :–

मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलङ्किताः ।
न ब्रह्म वयमित्यन्तर्निश्चयेन ह्यधोगताः ॥ ८ ॥ (४।१२।२)
ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगता अपि ।
भावयन्त्यो विमुह्यन्ति भीमासु भवभूमिषु ॥ ९ ॥ (४।१२।३)

(ई) आत्मविस्मरणम् :–

हेतुर्विहरणे तेषामात्मविस्मरणादृते ।
न कश्चिल्लक्ष्यते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥१०॥ (३।९५।१४)
नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्बध्यते मनः ॥११॥ (३।११४।२३)

(उ) अहंभावना :—

अहमित्येव संकल्पो बन्धायातिविनाशिने ।
नाहमित्येव संकल्पो मोक्षाय विमलात्मने ॥१२॥ (६।६६।११)

(ऊ) अज्ञानम् :—

जड़ो देहो न दुःखार्हो दुःखी देहविचारतः ।
अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥१३॥ (३।११५।१६)
अपरिज्ञात आत्मैव भ्रमतां समुपागतः ।
ज्ञात आत्मत्वमायाति सीमान्तः सर्वसंविदाम् ॥१४॥ (६।१०।४)

[२] मोक्षस्वरूपम् :—

सकलाशास्वसंसक्त्या यत्स्वयं चेतसः क्षयः ।
स मोक्षनाम्ना कथितस्तत्त्वज्ञैरात्मदर्शिभिः ॥१॥ (५।७३।३६)
जगद्भ्रमं परिज्ञाय यदवासनमासितम् ।
विरसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते ॥ २ ॥ (६।४२।५१)
दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगतमनोगतिम् ।
आत्मन्येव शमं यातं सन्तमेवामलं विदुः ॥ ३ ॥ (६।३८।३२)
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।
तदेव च तपःशास्त्रसिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ४ ॥ (३।११२।८)
परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ।
अचित्तत्वमसंकल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥ ५ ॥ (५।१३।८०)

दृश्यं विरसतां यातं यदा न स्वदते क्वचित् ।
तदा नेच्छा प्रसरति तदैव च विमुक्तता ॥ ६ ॥ (६।३७।३३)
अत्यन्तविस्मृतं विश्वं मोक्ष इत्यभिधीयते ।
ईप्सितानीप्सिते तत्र न स्तः केचन कस्यचित् ॥७॥ (३।२१।११)
अज्ञानस्य महाग्रन्थेर्मिथ्यावेद्यात्मनोऽसतः ।
अहमित्यर्थरूपस्य भेदो मोक्ष इति स्मृतः ॥ ८ ॥ (६।२०।१७)

[४] कदा मोक्षोऽनुभूयते :—

यदा ब्रह्मगुणैर्जीवो युक्तस्त्यक्त्वा मनोगुणान् । (६।१२८।४५)
संशान्तकरणग्रामस्तदा स्यात्सर्वगः प्रभुः ॥१॥ (६।१२८।४६)
देहेन्द्रियमनोबुद्धेः परस्तस्माच्च यः परः । (६।१२८।४६)
सोऽहमस्मि यदा ध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते ॥२॥ (६।१२८।४७)
सर्वेषु भूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । (६।१२८।४८)
यदा पश्यत्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते ॥३॥ (६।१२८।४९)
कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविवर्जितः । (६।१८।४७)
सुखदुःखविनिर्मुक्तस्तदानीं विप्रमुच्यते ॥४॥ (६।१२८।४९)
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं हित्वा स्थानत्रयं यदा । (६।१२८।४९)
विशेत्तुरीयमानन्दं तदा जीवो विमुच्यते ॥ ५ ॥ (६।१२८।५०)
यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठस्युत्क्रान्तवासनः ।
अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः ॥ ६ ॥ (३।६६।१९)
यत्राभिलाषस्तन्नूनं संत्यज्य स्थीयते यदि ।
प्राप्त एवाङ्ग तन्मोक्षः किमेतावति दुष्करम् ॥७॥ (३।६६।२१)

[५] द्विविधो मोक्षः :—

द्विविधा मुक्तता लोके संभवत्यनघाकृते ।
सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ १ ॥ (५।४२।११)

(अ) सदेहः :—

असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्मणाम् ।
नैषणा तत्स्थितिं विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह ॥१॥ (५।४२।१२)

(आ) विदेहः :—

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।
विदेहमुक्तता प्रोक्ता तत्स्था नायान्ति दृश्यताम् ॥२॥(५।४२।१३)

[६] तयोरभेदः :—

न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्तयोः ।
सस्पन्दोऽप्यथवाऽस्पन्दो वायुरेव यथानिलः ॥ १ ॥ (२।४।५)

[७] स्थावरत्वमोक्षयोर्भेदः :—

चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी स्वापधर्मिणी ।
स्थिता रसतया नित्यं स्थावरादिषु वस्तुषु ॥१॥ (६।१०।२३)

यथा बीजेषु पुष्पादि मृदो राशौ घटो यथा ।
तथाऽन्तः संस्थिता साधो स्थावरेषु स्ववासना ॥२॥ (३।१०।१६)
यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुषुप्तं न सिद्धये ।
निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतम् ॥३॥ (३।१०।२०)
अन्तः सुप्ता स्थिता मन्दा यत्र बीज इवाङ्कुरः ।
वासना तत्सुषुप्तत्वं विद्धि जन्मप्रदं पुनः ॥ ४ ॥ (३।१०।१६)
स्थावराद्य एते हि समस्ता जडधर्मिणः ।
सुषुप्तपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥ ५ ॥ (३।१०।१८)
वासनायास्तथा वह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि ।
स्नेहवैरविषाणां यः शेषः स्वल्पोऽपि बाधते ॥६॥ (३।१०।२१)
अन्तः संलीनमननं परितः सुप्तवासनम् ।
सुषुप्तं जड़धर्मापि जन्म दुःखशतप्रदम् ॥ ७ ॥ (३।१०।१७)
तत्र दूरस्थिता मुक्तिर्मन्ये वेदविदां वर ।
सुप्तपुर्यष्टका यत्र चित्स्थिता दुःखदायिनी ॥८॥ (३।१०।११)
निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ।
सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥९॥ (३।१०।२२)
बुद्धिपूर्वं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात् ।
सत्तासामान्यबोधो यः स मोक्षश्चेदनन्तकः ॥१०॥(३।१०।१३)
परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः ।
सत्तासामान्यरूपत्वं तत्कैवल्यपदं विदुः ॥ ११ ॥ (३।१०।१४)
विचार्यार्यैः सहालोक्य शास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ।
सत्तासामान्यनिष्ठत्वं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥१२॥ (३।१०।१५)

[८] बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वम् :–

मिथ्याकाल्पनिकीवेयं मूर्खाणां बन्धकल्पना ।
मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा मोक्षकल्पना ॥ १ ॥ (३।१००।३९)
एवमज्ञानकादेव बन्धमोक्षदृशोऽस्मृतेः ।
वस्तुतस्तु न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते॥२॥(३।१००।४०)
बन्धमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्यास्ति कश्चन ।
संमोहबन्धमोक्षादि ह्यज्ञस्यैवास्ति राघव ॥३॥ (३।१००।४२)
नित्यासंभवबन्धस्य बद्धोऽस्मीति कुकल्पना ।
यस्य काल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तत्त्वतः॥४॥(३।१००।३७)

३—मोक्षोपायः

[१] न ज्ञानेतर उपायः :—

संसारोत्तरणे तत्र न हेतुर्वनवासिता ।
नापि स्वदेशावासित्वं न च कष्टतपःक्रियाः ॥१॥(६।१९९।३०)
न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः ।
नाचारेषु समारम्भविचित्रफलपालयः ॥ २ ॥ (६।१९९।३१)
न तीर्थेन न दानेन न स्नानेन न विद्यया ।
न ध्यानेन न योगेन न तपोभिर्न चाध्वरैः ॥३॥ (६।१७४।२४)
न दैवं नच कर्माणि न धनानि न बान्धवाः । (५।१३।८)
किञ्चिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादिकम् ॥ ४ ॥ (३।६।४)
न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात् । (६।१९७।१८)
तपस्तीर्थादिना स्वर्गाः प्राप्यन्ते न तु मुक्तता ॥५॥ (६।१७४।२६)
ततो वच्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ।
नास्ति संसारतरणे पाशबन्धस्य चेतसः ॥ ६ ॥ (५।६७।२)

[२] ज्ञानमेवोपायः :—

ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसाराब्धिं सुदुस्तरम् ।
महाधियः समुत्तीर्णा निमेषेण रघूद्वह ॥ १ ॥ (२।११।३६)
अत्र ज्ञानमनुष्ठानं न त्वन्यदुपयुज्यते । (३।६।२)
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ २ ॥ (३।६।१)

बहुकालमियं रूढा मिथ्याज्ञानविषूचिका ।
जगन्नाम्न्यविचाराख्या विना ज्ञानं न शाम्यति ॥३॥ (३।८।२)
अयं स देव इत्येव संपरिज्ञानमात्रतः ।
जन्तोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च ॥ ४ ॥ (३।६।६)
ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते । (५।६३।१८)
ज्ञानवानुदितानन्दो न क्वचित्परिमज्जति ॥ ५ ॥ (५।६३।२४)
ज्ञानवानेव सुखवान्ज्ञानवानेव जीवति ।
ज्ञानवानेव बलवान्स्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ६ ॥ (५।६२।४६)
ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ ७ ॥ (५।८८।१२)
ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
क्षयमेति विषावेशशान्ताविव विषूचिका ॥ ८ ॥ (३।७।१७)
दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुला: ।
तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नानाऽपद्भ्यो महामते ॥ ९ ॥ (५।१२।२०)
कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।
प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति अप्रतीतरथा जगत् ॥ १० ॥ (५।१३।६८)

[३] मोक्षप्राप्तौ भक्तेरनावश्यकता :—

(अ) आत्मदेवेतरो देवो नाराधनीयः :—

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मात्मना न चेत्त्रातस्तदुपायो ऽस्ति नेतरः ॥ १ ॥ (६।१६२।१८)

अभ्यासवैराग्ययुतादाक्रान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् ॥ २ (५।४३।१८)
आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चयेत् ।
आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि ॥३॥ (५।४३।१८)
सर्वेषामुत्तमस्थानां सर्वासां चिरसंपदाम् ।
स्वमनोनिग्रहो भूमिर्भूमिः सस्यश्रियामिव ॥४॥ (५।४३।३५)
शास्त्रयत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां मपलायिनाम् ।
कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभस्थितौ ॥५॥ (५।४३।२०)
क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थना स्वयम् ।
तथैव क्रियते कस्मान्न स्वकस्यैव चेतसः ॥६॥ (५।४३।२५)
स र्स्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
तं परित्यज्य ये यान्ति बहिर्विष्णुं नराधमाः ॥७॥ (५।४३।२६)
वरमाप्नोति यो वापि विष्णोरमिततेजसः ।
तेन स्वस्यैव तत्प्राप्तं फलमभ्यासशाखिनः ॥८॥ ५।४३।३४)

(आ) कोऽपि देवोऽविचारवन्तं ज्ञानं दातुं न समर्थः :—

रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।
आत्मचिज्जयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ ६ ॥ (५।४४।१)
चिरमाराधितोप्येष परमप्रीतिमानपि ।
नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥१०॥ (५।४३।१०)
यद्यदासाद्यते किञ्चित्केनचित्क्वचिदेव हि ।
स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥११॥(५।४३।१३)

न हरेर्न गुरोर्नार्थात्किञ्चिदासाद्यते महत्
आक्रान्तमनसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः।। १२ ।। (५।४३।१७)
गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषादृते ।
उष्ट्रं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ ।।१३।। (५।४३।१६)

(इ) ईश्वरः सर्वस्यान्तरेव वर्तते :—

य एष देवः कथितो नैष दूरेऽवतिष्ठते ।
शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः ।।१४।। (३।७।२)
चिन्मात्रमेष शशिभृच्चिन्मात्रं गरुडेश्वरः ।
चिन्मात्रमेव तपनश्चिन्मात्रं कमलोद्भवः ।। १५ ।। (३।७।४)
न ह्येष दूरे नाभ्याशे नालभ्यो विषमे न च ।
स्वानन्दाभासरूपोऽसौ स्वदेहादेव लभ्यते ।।१६।। (३।६।३)
संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।
ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ।।१७।। (५।८।१४)

(ई) ज्ञानादेवेश्वरप्राप्तिः :—

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ।
ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नत्वनुष्ठानदुःखतः ।। १८ ।। (३।६।१)
विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो । (६।३८।३०)
अत्र ज्ञानमनुष्ठानं न त्वन्यदुपयुज्यते ।।१९।। (३।६।२)

(उ) आत्मदेवपूजनविधिः :—

अव्युत्पन्नधियो ये हि बालपेलवचेतसः ।
कृत्रिमार्चामयं तेषां देवार्चनमुदाहृतम् ॥ २० ॥ (६।३०।५)
संवेदनात्मकतया गतया सर्वगोचरम् ।
न तस्याह्वानमंत्रादि किञ्चिद्देवोपयुज्यते ॥ २१ ॥ (६।३५।२४)
न दीपेन न धूपेन न पुष्पविभवार्पणैः ।
नान्नदानादिदानेन न चन्दनविलेपनैः ॥२२॥ (६।३८।२३)
न च कुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्न चेतरैः ।
नित्यमक्लेशलभ्येन शीतलेनाऽविनाशिना ॥२३॥ (६।३८।२४)
एकेनैवाऽमृतेनैष बोधेन स्वेन पूज्यते ।
एतदेव परं ध्यानं पूजैषैव परा स्मृता ॥ २४ ॥ (६।३८।२५)
नित्यमेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत्परं शिवम् । (६।३१।३)
ऐषोऽसौ परमो योग एषा सा परमा क्रिया ॥२५॥ (६।३८।२६)
शमबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा यदर्च्यते ।
तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनम् ॥२६॥ (६।२६।१२८)
पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्त्यस्य पूजनम् । (६।३८।६)
स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते ॥२७॥ (६।३८।२२)
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ।(६।३८।२६)
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयो भवेत् ॥२८॥ (६।३८।२७)
ध्यानामृतेन सम्पूज्य स्वयमात्मानमीश्वरम् । (६।३८।२७)
ध्यानोपहार एवात्मा ध्यानं ह्यस्य समीहितम् ॥२६॥ (६।३८।२८)

ध्यानमर्घ्यं च पाद्यं च शुद्धसंवेदनात्मकम् ।
ध्यानसंवेदनं पुष्पं सर्वं ध्यानपरं विदुः ॥३०॥ (६।३८।२९)
विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो ।
ध्यानात्प्रसादमायान्ति सर्वभोगसुखश्रियः ॥३१॥ (६।३८।३०)

(ऊ) ज्ञानिनां देवार्चनम् :—

यथाप्राप्तेन सर्वेण तमर्चयति वस्तुना ।
समया सर्वया बुद्ध्या चिन्मात्रं देवचित्परम् ॥३२॥ (६।३९।३०)
यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्चयेत् ।
मनागपि न कर्तव्यो यत्नोऽत्रापूर्ववस्तुनि ॥ ३३ ॥ (६।३९।३१)
प्राप्तदेहतया नित्यं यथार्थक्रिययाऽनया ।
कामसंसेवनेनाथ पूजयेच्छोभनं विभुम् ॥ ३४ ॥ (६।३९।३२)
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन नानाविभवशालिना ।
शयनासनयानेन यथाप्राप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥३५॥ (६।३९।३३)
कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना ।
सुखेन सर्वरूपेण सम्बुद्ध्याऽऽत्मानमर्चयेत् ॥३६॥ (६।३९।३४)
आधिव्याधिप्रीतेन मोहसंरम्भशालिना ।
सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ (६।३९।३५)
दारिद्र्येणाथ राज्येन प्रवाहपतितात्मना ।
विचित्रचेष्टापुष्पेण शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥ ३८ ॥ (६।३९।३७)
रागद्वेषविलासेन शुद्धात्मानं समर्चयेत् । (६।३९।३८)
मैत्र्या माधुर्यधर्मिण्या हृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥३९॥ (६।३९।३९)

उपेक्षया करुणया सदा मुदितया हृदि ।
शुद्धया शक्तिपद्धत्या बोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ (६।३९।४०)
आकस्मिकोपयातेन स्थितेनानियतेन च ।
भोगाभोगैकभोगेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१॥ (६।३९।४१)
भोगानामनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा ।
त्यागेन वीतरागेण स्वात्मानं शुद्धमर्चयेत् ॥४२॥(६।३९।४२)
ईहितानीहितौघेन युक्तायुक्तमयात्मना । (६।३९।४३)
निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः ॥ ४३ ॥ (६।३९।४४)
सर्वदैव समग्रासु चेष्टानिष्टासु दृष्टिषु ।
परमं साम्यमाधाय नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत् ॥४४॥ (६।३९।४५)
त्यक्तेनात्तेन चार्थेन ह्यर्थानामीशमर्चयेत् । (६।३९।४३)
नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् ॥ ४५ ॥ (६।३९।४५)
आपातरमणीयं यद्यच्चापातसुदुःसहम् ।
तत्सर्वं सुसमं बुद्ध्वा नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत् ॥ (६।३९।४७)
अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सन्त्यजेत् ।
सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य शुद्धात्मानं समर्चयेत् ॥४७॥ (६।३९।४९)
सर्वदा सर्वरूपेण सर्वाकारविकारिणा ।
सर्वं सर्वप्रकारेण प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४८ ॥ (६।३९।४९)
अनीहितं परित्यज्य परित्यज्य तथेहितम् ।
उभयाश्रयेणापि नित्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ (६।३९।५०)
देशकालक्रियायोगाद्यदुपैति शुभाशुभम् ।
अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ (६।३९।५२)

(ए) बाह्यदेवार्चनस्य गौणत्वम् :—

हृद्गुहावासिचित्तत्त्वं मुख्यं सानातनं वपुः ।
शंखचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ ५१ ॥ (५।४३।२७)
यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं साध्यं संसाधयत्यसौ ॥५२॥(५।४३।२८)
मुख्यः पुरुषयत्नोत्थो विचारः स्वात्मदर्शने ।
गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भव ॥ ५३ ॥ (५।४३।११)
अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः ।
तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजामयक्रमः ॥५४॥ (५।४३।२१)
अप्राप्तात्मविवेकोऽन्तरङ्गचित्तवशीकृतः ।
शंखचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरम् ॥ ५५ ॥ (५।४३।४०)
तत्पूजनेन कष्टेन तपसा तस्य राघव ।
काले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ॥५६॥ (५।४३।३१)
नित्याभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमाशु प्रसीदति ।
आम्र एव दशामेति साहकारीं शनैः शनैः ॥५७॥ (५।४३।३२)
एतदप्यात्मनैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम् ।
हरिपूजाक्रमाख्येन निमित्तेनारिसूदन ॥ ५८ ॥ (५।४३।३३)

[४] आजीवनं कर्मत्यागो न युज्यते तस्मात्कर्म-त्यागोऽपि न मोक्षे कारणम् :—

कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता ।

एतेह्यभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुहिनशीतते ॥ १ ॥ (६।२८।८)

मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः ।
कल्पनांशादृते राम सृष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ २ ॥ (६।२८।६)

अस्य राघव सूक्ष्मस्य कर्मणो वेदनात्मनः ।
कस्त्यागः किमनुष्ठानं यावद्देहमिति स्थितम् ॥३॥ (६।२।३१)

एतच्चेतनमेवान्तर्विकसत्पुद्भवभ्रमैः ।
वासनेच्छामनःकर्मसङ्कल्पाद्यभिधात्मभिः ॥ ४ ॥ (६।२।३४)

प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य देहिनो देहगेहके ।
आदेहं विद्यते चित्तं त्यागस्तस्य न विद्यते ॥ ५ ॥ (६।२।३५)

जीवतां तस्य संत्यागः कथं नामोपपद्यते । (६।२।३६)
त्यागो हि कर्मणां तस्मादादेहं नोपपद्यते ॥ ६ ॥ (६।२।४२)

मूलं स्वकर्मणः संविन्मनसो वासनात्मनः । (६।२।४३)
सा चादेहं समुच्छेत्तुमृते बोधान्न शक्यते ॥ ७ ॥ (६।२।४४)

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।
यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ८ ॥ (४।३८।४)

तस्मादज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च
कर्तृता न तु ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ॥ ९ ॥ (४।३८।५)

राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ।
यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥१०॥ (५।०६।१६)

यावदायुरिदं राम निश्चितं स्पन्दते तनुः ।
तद्यथाप्राप्तमव्यग्रं स्पन्दतामपरेण किम् ॥ ११ ॥(६।१६६।५)

[५] सम्यग्ज्ञानस्वरूपम्—

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।
इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥१॥ (५।७६।२)
इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपंक्तयः ।
आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥२॥ (५।७६।३)
ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम् ।
अवाच्यमिति बोधोऽन्तः सम्यग्ज्ञानमिति स्मृतम् ॥३॥(६।१९०।५)

[६] स्वपौरुषविचाराभ्यामेवात्मज्ञानं जायते :—

स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना ।
स देवो ज्ञायते राम न तपःस्नानकर्मभिः ॥ १ ॥ (३।६।६)
दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया । (६।११८।४)
सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥२॥ (५।७३।१५)
सुन्दर्या निजया बुद्धया प्रज्ञयेव वयस्यया ।
पदमासाद्यते राम न नाम क्रिययान्यया ॥ ३ ॥ (५।१२।१८)
स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना ।
यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ॥ ४ ॥ (५।५।६)
स्वयमालोक्य प्राज्ञ संसारारम्भदृष्टिषु ।
किं सत्यं किमसत्यं वा भव सत्यपरायणः ॥ ५ ॥ (५।५।८)
विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना । (५।५।१७)
संसारमननं चित्रं विचारेण विलीयते ॥ ६ ॥ (५।१३।१३)

[७] विचारार्थं चित्तशुद्धिरपेक्षिता :—

शास्त्रसज्जनसत्कार्यसङ्गेनोपहतैनसाम् ।
सारावलोकिनी बुद्धिर्जायते दीपकोपमा ॥ १ ॥ (५।५।५)
पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च ।
तथा सज्जनसंगेन नीयतां पुण्यतां मनः ॥ २ ॥ (५।५।१४)
वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।
यत्नेनापद्विघातार्थं स्वयमेवोन्नयेन्ममः ॥ ३ ॥ (५।२१।११)

[८] विचारविषयाः :—

कोऽहं कथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी ।
विचारयान्तरेवं त्वं महत्तामलमेष्यसि ॥ १ ॥ (५।५८।३२)
येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः ।
तेषु तेष्वेव तस्यायं दृष्टो नाशोदयो भृशम् ॥ २ ॥ (५।६।३४)
आगमापायि विरसं दशावैषम्यदूषितम् ।
असारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ॥ ३ ॥ (५।६।३७)
सुखदुःखानुभावित्वमात्मनीत्यवबुध्यते ।
असत्यमेव गगने बिन्दुताम्लानते यथा ॥ ४ ॥ (५।५।३३)
सुखदुःखे न देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः ।
एते ह्यज्ञानकस्यैव तस्मिन्नष्टे न कस्य चित् ॥ ५ ॥ (५।५।३४)
मिश्रीभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।
व्यक्तीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्थो भवत मा चिरम् ॥६॥ (५।५।२४)

[९] अविद्ययैवाविद्यानाशः :—

यो मुमुक्षुरविद्यांशः केवलो नाम सात्विकः ।
सात्विकैरेव सोऽविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः ॥१॥(६।४१।५)
अविद्यां श्रेष्ठयाऽश्रेष्ठां क्षालयन्निह तिष्ठति ।
मलं मलेनापहरन्युक्तिज्ञो रजको यथा ॥ २ ॥ (६।४२।६)
काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय आगते ।
प्रपश्यत्यात्मनैवात्मा विचारयति चात्मना ॥ ३ ॥ (६।४१।७)
पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना ।
आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयं विदुः ॥४॥ (६।४१।१०)

[१०] ज्ञानप्राप्तौ शास्त्रस्योपयोगः :—

वर्गत्रयोपदेशो हि शास्त्रादिष्वस्ति राघव ।
ब्रह्मप्राप्तिस्त्ववाच्यत्वान्नास्ति तच्छासनेष्वपि ॥१॥ (६।१९७।१५)
केवलं सर्ववाक्यार्थैर्ध्वन्यमानावगम्यते ।
कालश्रीः प्रसवेनेव स्वयं स्वानुभवेन सा ॥२॥ (६।१९७।१६)
सर्वार्थातिगतं शास्त्रे विद्यते ब्रह्मवेदनम् ।
सर्वगातिगतं स्वच्छं लावण्यमिव योषिति ॥३॥ (६।१९७।१७)
न शास्त्रान्न गुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात् ।
एष सर्वपदातीतो बोधः सम्प्राप्यते परः ॥४॥ (६।१९७।१८)
एतान्यकरणान्येव कारणत्वं गतान्यलम् ।
परमात्मैकविश्रान्तौ यथा राघव तच्छृणु ॥५॥ (६।१९७।१९)

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं याते विशुद्धताम् ।
अनिच्छदेवमेवाशु पदं पश्यति पावनम् ॥६॥ (६।१६७।२०)
एतच्छास्त्रादविद्यायाः सात्त्विको भाग उच्यते ।
तामसः सात्त्विकेनास्या भागेनायाति संक्षयम् ७ (६।१६७।२१)
नूनं मलं प्रधानेन क्षालयच्छास्त्ररूपिणा ।
पुरुषः शुद्धतामेति परमां वस्तुशक्तितः ॥ ८ ॥ (६।१६७।२२)
मुमुक्षुशास्त्रयोरेवं मिथः सम्बन्धमात्रतः ।
सर्वसंवित्पदातीतमात्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ (६।१६७।२५)
लोष्टेन लोष्टं सलिले क्षालयन्बालको यथा ।
क्षयेण लोष्टयोर्हस्तनैर्मल्यं लभते परम् ॥ १० ॥(६।१६७।२७)
तथा शास्त्रविकल्पौघैर्विकल्पांश्चेतनाद्बुधः ।
क्षालयन्स्वविचारेण परमां याति शुद्धताम् ॥११॥(६।१६७।२८)
महावाक्यार्थनिष्यन्दं स्वात्मज्ञानमवाप्यते ।
शास्त्रादेरिक्षुरसतः स्वाद्विव स्वानुभूतितः ॥१२॥ (६।१६७।२९)
शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ।
बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशतस्ततः ॥ १३ ॥ (६।४१।१५)
गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते ।
एतत्संयोगसत्तैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १४ ॥ (६।४१।१६)

४—ज्ञानसिद्धिः

[१] ज्ञानबन्धुः :—

अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबन्धुताम् । (६/२|२१|१)
व्याचष्टे यः पठति शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥ १ ॥ (६/२|२१|३)
यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धुः स उच्यते । (६/२|२१|३)
कर्मस्पन्देषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते ॥२॥ (६/२|२१|४)
वासनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ।
जानन्ति ज्ञानबन्धूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः ॥३॥ (६/२|२१|५)
प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे वर्तते यः श्रुतोचिते ।
अदूरवर्तिज्ञानत्वाज्ज्ञानबन्धुः स उच्यते ॥ ४ ॥ (६/२|२१|६)
आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ।
तानि ज्ञानावभासनानि सारस्यानवबोधनात् ॥५॥ (६/२|२१|७)
आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलवेन ये ।
सन्तुष्टाः कष्टचेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः ॥६॥ (६/२|२१|८)

[२] ज्ञानी :—

ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वाद्योऽचित्तं चित्तमेव च ।
न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ १ ॥ (६/२|२२|१)

ज्ञात्वा सम्यगनुज्ञानं दृश्यते येन कर्मसु ।
निर्वासनात्मकं ज्ञस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ २ ॥ (६उ।२२।२)
अन्तःशीतलतेहासु प्राज्ञैर्यस्यावलोक्यते ।
अकृत्रिमैकशान्तस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ ३ ॥ (६उ।२२।३)
अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक् ।
वसनाशनदा शेषा व्यवस्था शिल्पजीविका ॥ ४ ॥ (६उ।२२।४)
प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ।
तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पण्डित उच्यते॥ ५ ॥ (६उ।२२।५)

[३] नाभ्यासेन विना ज्ञानसिद्धिः :—

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥१॥ (५।६२।२३
पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते । (६उ।६७।४३)
अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना ॥२॥ (६उ।१९।१)
तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ३ ॥ (३।२२।२४)
उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसरञ्जिता ।
आनन्दस्यन्दिनी येषां मतिस्तेऽभ्यासिनः परे ॥४॥(३।२२।२६)
अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः ।
युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिताः५(३।२२।२७)
नाभ्यासेन विना ज्ञाने शिवे विश्रान्तवानसि ।
अभ्यासेन तु कालेन भृशं विश्रान्तिमेष्यसि ॥६॥(६उ।१५५।१३)

[४] संसारोत्तरणे युक्तिर्योग इति कथ्यते :—

संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते ।
तां विद्धि द्विप्रकारां त्वं चित्तोपशमधर्मिणीम् ॥१॥ (६।१३।३)
आत्मज्ञानं प्रकारोऽस्या एकः प्रकटितो भुवि ।
द्वितीयः प्राणसंरोधः शृणु योऽयं मयोच्यते ॥२॥ (६।१३।४)
प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ भृशम् ॥ ३ ॥ (६।१२।६)
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ॥४॥ (६।१३।८)
द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ ५ ॥ (५।७८।८)
चित्तचित्तपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंक्षये ।
स्वयं गुणो गुणी स्थित्वा नश्यतो द्वौ न संशयः॥६॥(५।७८।७)

[५] योगनिष्ठा :—

जीवस्य च तुरीयाख्या स्थितिर्या परमात्मनि ।
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखात्मिका॥१॥(६।१२८।५०)
योगस्य सेयं वा निष्ठा सुखं संवेदनं महत् ॥२॥ (६।१२८।५१)
मनस्यस्तं गते पुंसां तदन्यन्नोपलभ्यते ।
प्रशान्तामृतकल्लोले केवलामृतवारिधौ ॥ ३ ॥ (६।१२८।५२)

[६] योगाभ्यासत्रयम् :—

एतकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।
मनोविनिग्रहश्चेति योगशब्दार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ (६/१।६९।२७)
एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् ।
एकार्थाभ्यासनप्राणरोधचेतःपरिक्षयाः ॥ २ ॥ (६/१।६९।४०)
त्रिष्वेतेषु प्रयोगेषु मनःप्रशमनं वरम् ।
साध्यं विद्धि तदेवाशु यथा भवति तच्छिवम् ॥३॥(६/१।६९।२९)

[७] एकतत्त्वघनाभ्यासः :—

एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छान्तं शाम्यत्यलं मनः ।
तल्लीनत्वात्स्वभावस्य तेन प्राणोऽपि शाम्यति ॥१॥ (६/१।६९।४८)

(अ) ब्रह्मभावना :—

विचार्य यदनन्तात्मतत्त्वं तन्मयतां नय ।
मनस्ततस्तल्लयेन तदेव भवति स्थिरम् ॥ २ ॥ (६/१।६९।४९)
प्रत्याहारवतां चेतः स्वयं भोग्यक्षयादिव ।
विलीयते सह प्राणैः परमेवावशिष्यते ॥ ३ ॥ (६/१।६९।५२)
यथैव भावयत्यात्मा सततं भविष्यति स्वयम् ।
तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ॥ ४ ॥ (४।११।५९)
भाविता शक्तिरात्मानमात्मतां नयति क्षणात् ।
अनन्तमखिलं प्रावृड् मिहिका महती यथा ॥५॥ (४।११।६०)

(आ) पदार्थभावनात्यागः (अभावभावना):-

सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते ।
निर्विकल्पचिदच्छात्मा स आत्मा समवाप्यते॥६॥(४।२१।४३)
भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अत्यन्ताभावसम्बोधे यदि रूढिरलं भवेत् ॥७॥ (३।७।२७)
तज्ज्ञातं ब्रह्मणो रूपं भवेन्नान्येन कर्मणा ।
दृश्यात्यन्ताभावतस्तु ऋते नान्या शुभा गतिः ॥८॥ (३।७।२८)
जगन्नाम्नोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्तासम्भवं विना ।
बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित् ॥ ९ ॥ (३।७।३०)
अत्यन्ताभावसम्पत्तौ द्रष्टृदृश्यदृशां मनः ।
एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पसमाधिनि ॥१०॥ (३।२१।७६)
वासनाक्षयबीजेऽस्मिन्किञ्चिदङ्कुरिते हृदि ।
क्रमान्नोदयमेष्यन्ति रागद्वेषादिका दृशः ॥११॥ (३।२१।७७)
संसारसम्भवश्चायं निर्मूलत्वमुपेष्यति ।
निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्यति ॥१२॥ (३।२१।७८)
अत्यन्ताभावसम्पत्तिं विनाहन्ताजगत्स्थितेः ।
अनुत्पादमयी ह्येषा नोदेत्येव विमुक्तता ॥१३॥ (३।२१।१२)
अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः ।
युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनःस्थिताः॥१४॥(३।२२।२७)
सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।
इदं जगदहं चेति बोधाभ्यास उदाहृतः ॥ १५ ॥ (३।२२।२८)

दृश्यासम्भवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं च कथ्यते ।
तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ॥१६॥ (३।२२।३१)

(७) केवलीभावः :—

यद्द्रष्टुरस्याद्रष्टृत्वं दृश्याभावे भवेद्बलात् ।
तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ॥ १७ ॥ (३।४।५३)
तत्तामुपगते भावे रागद्वेषादिवासनाः ।
शाम्यन्त्यस्पन्दिते वाते स्पन्दनक्षुब्धता यथा॥१८॥ (३।४।५४)
त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्येऽसत्तामुपागते ।
द्रष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥१९॥ (३।४।५६)
अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥ २० ॥ (३।४।५८)

[८] प्राणस्पन्दनिरोधः :—

तालवृन्तस्य संस्पन्दे शान्ते शान्तो यथानिलः ।
प्राणानिलपरिस्पन्दे शान्ते शान्तं तथा मनः ॥१॥(६।६९।४१)
तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः । (५।७८।१५)
मनःस्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते ॥२॥ (५।७८।१६)
प्राणशक्तौ निरुद्धायां मनो राम विलीयते ।
द्रव्यच्छायानु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हि मानसम् ॥३॥ (५।१३।८३)

(अ) चित्तसंकल्पितोऽयं सम्बन्धः :—

तेन सङ्कल्पितः प्राणः प्राणो मे गतिरित्यपि ।
न भवामि विनानेन तेन तत्तत्परायणम् ॥ ४ ॥ (६।१३६।२)
एवं यन्मनसाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ।
तेन मे जीवितं प्राणा इति प्राणे मनः स्थितम् ॥५॥ (६।१३६।१०)

(आ) प्राणविद्या :—

सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्धिनी । (६।२४।८)
कारणं जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता ॥ ६ ॥ (६।२४।९)
इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ।
सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठे निमीलिते ॥ ७ ॥ (६।२४।२०)
पद्मयुग्मत्रयं यन्त्रमस्थिमांसमयं मृदु ।
ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् ॥८॥ (६।२४।२१)
सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ।
चलन्ति तस्य पत्राणि मृदु व्याप्तानि वायुना ॥९॥ (६।२४।२२)
चलत्सु तेषु पत्रेषु स मरुत्परिवर्धते ।
वाताहते लतापत्रजाले बर्हिरिवाभितः ॥ १० ॥ (६।२४।२३)
वृद्धिं नीतः स नाडीषु कृत्वा स्थानमनेकधा ।
ऊर्ध्वाधोवर्तमानासु देहेऽस्मिन्प्रसरत्यथ ॥११॥ (६।२४।२४)
प्राणापानसमानाद्यैस्ततः स हृदयानिलः ।
संकेतैः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्विचित्राकारचेष्टितैः ॥१२॥ (६।२४।२५)
हृत्पद्मयन्त्रत्रितये समस्ताः प्राणशक्तयः ।

ऊर्ध्वाधः प्रसृता देहे चन्द्रबिम्बादिवांशवः ॥१३॥ (६।२४।२६)
यान्त्यायान्ति विकर्षन्ति हरन्ति विहरन्ति च ।
उत्पतन्ति पतन्त्याशु ता एताः प्राणशक्तयः ॥१४॥ (६।२४।२७)
स एष हृत्पद्मगतः प्राण इत्युच्यते बुधैः ।
अस्य काचिन्मुने शक्तिः प्रस्पन्दयति लोचने॥१५॥(६।२४।२८)
काचित्स्पर्शमुपादत्ते काचिद्वहति नासया ।
काचिदन्नं जरयति काचिद्वक्ति वचांसि च ॥१६॥ (६।२४।२९)
बहुनात्र किमुक्तेन सर्वमेव शरीरके ।
करोति भगवान्वायुर्यन्त्रेहामिव यान्त्रिकः ॥१७॥ (६।२४।३०)
तत्रोर्ध्वाधो द्विसंकेतौ प्रसृतावनिलौ मुने ।
प्राणापानविति ख्यातौ प्रकटौ द्वौ वरानिलौ ॥१८॥(६।२४।३१)
सहस्रविनिकृत्ताब्जाद्बिसतन्तुलवादपि ।
दुर्लक्ष्या विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराऽनयोः ॥१९॥(६।२४।३७)
प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽयमुपरि स्थितः ॥२०॥ (६।२५।३)
अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽयमवाक्स्थितः ॥२१॥ (६।२५।४)
प्राणापानगतिं प्राप्य सुस्वस्थः सुखमेधते ।
प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदि स्थितात् ॥२२॥(६।२५।२९)
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते प्राणोऽस्तं यात्ययं बहिः ।
अपानस्योदयो बाह्याद्द्वादशान्तान्महामुने ॥२३॥ (६।२५।३०)
अस्तङ्गतिरथाम्भोजमध्ये हृदयसंस्थिते ।

प्राणो यत्र समायाति द्वादशान्ते नभःपदे ॥२४॥ (६।२५।३१)

पदात्तस्मादपानोऽयं खादेति समनन्तरम् ।

बाह्याकाशोन्मुखो प्राणो वहत्यग्निशिखा यथा॥२५॥(६।२५।३२)

हृदाकाशोन्मुखोऽपानो निम्ने वहति वारिवत् । (६।२५।३३)

अपानशशिनोऽन्तस्था कला प्राणविवस्वता ॥२६॥(६।२५।३६)

यत्र ग्रस्ता तदासाद्य पदं भूयो न शोच्यते ।

प्राणार्कस्य तथाऽन्तस्था यत्रापानसितांशुना॥२७॥ (६।२५।३७)

ग्रस्ता तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाङ्नरः ।

प्राण एवार्कतां याति सबाह्याभ्यन्तरेऽम्बरे॥२८॥ (६।२५।३८)

आप्यायनकरीं पश्चाच्छक्तितामधितिष्ठति ।

प्राण एवेन्दुतां त्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम्॥२९॥(६।२५।३९)

क्षणादायाति सूर्यत्वं संशोषणकरं पदम् ।

अर्कतां सम्परित्यज्य न यावच्चन्द्रतां गतः ॥३०॥ (६।२५।४०)

प्राणस्तावद्विचार्यान्तेऽदेशकाले न शोच्यते ।

हृदि चन्द्रार्कयोर्ज्ञात्वा नित्यमस्तमयोदयम् ॥३१॥ (६।२५।४१)

आत्मनो निजमाधारं न भूयो जायते मनः ।

सोदयास्तमयं सेन्दुं सरश्मिं सगमागमम् ॥३२॥ (६।२५।४२)

अपानेऽस्तङ्गते प्राणः समुदेति हृदम्बुजात् । (६।२५।४७)

प्राणे त्वस्तङ्गते बाह्यादपानः प्रोदितः क्षणात् ॥३३॥(६।२५।४८)

(इ) प्राणायामः :—

जाग्रतःस्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः ।

प्रवर्तते यतस्तज्ज्ञ तत्तावच्छ्रेयसे शृणु॥ ३४ ॥ (६।२५।५)
बाह्योन्मुखत्वं प्राणानां यद्धृदम्बुजकोटरात् ।
स्वरसेनास्तयत्नानां तं धीरा रेचकं विदुः ॥३५॥ (६।२५।६)
द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतामधः ।
प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ॥ ३६ ॥ (६।२५।७)
बाह्यात्परापतत्यन्तरपाने यत्नवर्जितः ।
योऽयं प्रपूरणः स्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम्॥ ३७ ॥ (६।२५।८)
अपानेऽस्तङ्गते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ३८ ॥ (६।२५।९)
रेचकः कुम्भकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितः ।
अपानस्योदयस्थाने द्वादशान्तादधो बहिः ॥३९॥ (६।२५।१०)
स्वभावाः सर्वकालस्थाः सम्यग्यत्नविवर्जिताः ।
ये प्रोक्ताः स्फारमतिभिस्ताञ्छृणु त्वं महामते॥४०॥(६।२५।११)
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ताद्बाह्यादभ्युदितः प्रभो ।
यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावात्पूरकादयः ॥४१॥ (६।२५।१२)
मृदन्तरस्थानिष्पन्नघटवद्या स्थितिर्बहिः ।
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रसमसंमुखे ॥ ४२ ॥ (६।२५।१३)
व्योम्नि नित्यमपानस्य तं विदुः कुम्भकं बुधाः ।
बाह्योन्मुखस्य वायोर्या नासिकाग्रावधिर्गतिः॥४३॥(६।२५।१४)
तं बाह्यपूरकं त्वाद्यं विदुर्योगविदो जनाः ।
नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधिर्गतिः ॥४४॥ (६।२५।१५)
या वायोस्तं विदुर्धीरा अपरं बाह्यपूरकम् ।

बहिरस्तङ्गते प्राणे यावन्नापान उद्गतः ॥४५॥ (६/१।२५।१६)
तावत्पूर्णां समावस्थं बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ।
यत्तदन्तर्मुखत्वं स्यादपानस्योदयं विना ॥४६॥ (६/१।२५।१७)
तं बाह्यरेचकं विद्याच्चिन्त्यमानं विमुक्तिदम् ।
द्वादशान्ताद्यदुत्थाय रूपपीवरता परा ॥ ४७ ॥ (६/१।२५।१८)
अपानस्य बहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः ।
बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैतान्कुम्भकादीननारतम् ॥४८॥ (६/१।२५।१९)
प्राणापानस्वभावान्स्तान्बुध्वा भूयो न जायते । (६/१।२५।२०)
गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा॥४९॥(६/१।२५।२१)
एते निरोधमायान्ति प्रकृत्याऽतिचलानिलाः ।
यत्करोति यदश्नाति बुद्ध्यैवालमनुस्मरन् ॥५०॥ (६/१।२५।२२)
कुम्भकादीन्नरः स्वान्तस्तत्र कर्ता न किञ्चन ।
अव्यग्रमस्मिन्व्यापारे बाह्यं परिजहन्मनः ॥५१॥ (६/१।२५।२३)
दिनैः कतिपयैरेव पदमाप्नोति केवलम् ।
एतदभ्यसतः पुंसो बाह्ये विषयवृत्तिषु ॥५२॥ (६/१।२५।२४)
न बध्नाति रतिं चेतः श्ववृत्तौ ब्राह्मणो यथा । (६/१।२५।२५)
अस्तङ्गतवति प्राणे त्वपानेऽभ्युदयोन्मुखे ॥५३॥ (६/१।२५।५०)
बहिः कुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
अपानेऽस्तङ्गते प्राणे किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ॥५४॥(६/१।२५।५१)
अन्तःकुम्भकमालम्ब्य चिरं भूयो न शोच्यते ।
प्राणरेचकमालम्ब्य अपानाद्दूरकोटिगम् ॥५५॥ (६/१।२५।५२)
स्वच्छं कुम्भकमभ्यस्य न भूयः परितप्यते ।

अपाने रेचकाधारं प्राणपूरान्तरस्थितम् ॥५६॥ (६।२५।५३)
स्वसंस्थं पूरकं दृष्ट्वा न भूयो जायते नरः ।
प्राणापानावुभावन्तर्यत्रैतौ विलयं गतौ ॥ ५७ ॥ (६।२५।१४)
तदालम्ब्य पदं शान्तमात्मानं नानुतप्यते ।
प्राणभक्षोन्मुखेऽपाने देशं कालं च निष्कलम् ॥५८॥(६।२५।५५)
विचार्य बहिरन्तर्वा न भूयः परिशोच्यते ।
अपानभक्षणपरे प्राणे हृदि तथा बहिः ॥५९॥ (६।२५।५६)
देशं कालं च सम्प्रेक्ष्य न भूयो जायते मनः ।
यत्र प्राणो ह्यपानेन प्राणेनापान एव च ॥ ६० ॥ (६।२५।५७)
निगीर्णौ बहिरन्तश्च देशकालौ च पश्य तौ ।
क्षणमस्तं गतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ६१ ॥ (६।२५।५८)
अयत्नसिद्धबाह्यस्थं कुम्भकं तत्पदं विदुः ।
अयत्नसिद्धो ह्यन्तस्थकुम्भकः परमं पदम् ॥६२॥ (६।२५।५९)
एतत्तदात्मनो रूपं शुद्धैषा परमैव चित् ।
एतत्तत्सदाभासमेतत्प्राप्य न शोच्यते ॥ ६३ ॥ (६।२५।६०)

(ई) प्राणस्पन्दनिरोधयुक्तयः ।

वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।
परमार्थावबोधाच्च रोध्यन्ते प्राणवायवः ॥ ६४ ॥ (५।१३।८५)
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ।
अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥६५॥ (५।७८।१८)

यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ।
एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६६॥ (५।७८।१९)

पूरकादिनिजायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ।
एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥६७॥ (५।७८।२०)

ओङ्कारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभवनात् ।
सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥६८॥(५।७८।२१)

रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते ।
न स्पृशत्यङ्गरंध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥६९॥(५।७८।२२)

पूरके नूनमभ्यस्ते पूराद्रिरिघनस्थिते ।
प्राणे प्रशान्तसञ्चारे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥७०॥(५।७८।२३)

कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।
अभ्यासात्स्तंभिते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥७१॥(५।७८।२४)

तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घंटिकाम् ।
ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७२॥ (५।७८।२५)

समस्तकलनोन्मुक्ते न किञ्चिन्नाम सूक्ष्मखे ।
ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥७३॥(५।७८।२६)

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥७४॥(५।७८।२७)

भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।
चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते॥ ७५ ॥(५।७८।२९)

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण तालूर्ध्वं द्वादशान्तगे ।
प्राणे गलितसंवृत्ते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ॥७६॥ (५।७८।२८)

झटित्येवं यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन्दृढाश्रिते ।
असंश्लिष्टविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते।।७७।।(५।७८।३१)
तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृतवासनः ।
बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ।।७८।।(५।७८।३८)
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासङ्कल्पकल्पितैः ।
नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुद्ध्यते ।।७९।। (५।७८।३९)
अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ।। ८० ।। (५।७८।४६)

[९] मनोविलयः :—

(अ) मनो नाभिः संसारचक्रस्य :—

चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।
स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रबाधते ।।१।। (५।४९।४०)
तस्मिन्द्रुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।
गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रं निरुद्ध्यते ।। २ ।। (५।५०।७)
इदं संसारचक्रं हि नाभौ सङ्कल्पमात्रके । (६/१।२९।५)
संरोधितायां वहनाद्रघुनन्दन रुद्ध्यते ।। ३ ।। (६/१।२९।६)
परं पौरुषमास्थाय बलं प्रज्ञां च युक्तितः । (६/१।२९।७)
नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् ।। ४ ।। (६/१।२९।८)
मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गतम् । (५।२४।१४)

तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् ॥५॥ (५।२४।१५)

चित्तसत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्तकम् ।

एकाभावादृद्वयोर्नाशः स च सत्यविचारणात् ॥६॥ (४।१७।१९)

चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भखं यथा ।

चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भखम् ॥७॥ (५।५०।१४)

शान्ते वातपरिस्पन्दे यथा गन्धः प्रशाम्यति ।

तथा शान्ते मनःस्पन्दे शाम्यन्ति प्राणवायवः ॥८॥ (६/१।६६।४४)

चित्ते व्यक्ते लयं याति द्वैतमैक्यं च सर्वतः ।

शिष्यते परमं शान्तमच्छमेकमनामयम् ॥ ९ ॥ (६/१।९३।४४)

अस्याश्चित्तं विदुः क्षेत्रं संसृतेः सस्यसन्ततेः ।

क्षेत्रे त्वक्षेत्रतां याते शालेः क इव सम्भवः ॥१०॥ (६/१।९३।४५)

चित्तमेव विचित्रेहं भावाभावविलासिना ।

विवर्ततेऽर्थभावेन जलमूर्मितया यथा ॥ ११ ॥ (६/१।९३।४६)

चित्तोत्सादनरूपेण सर्वत्यागेन भूपते ।

सर्वमासाद्यते सम्यक्साम्राज्येनेव सर्वदा ॥१२॥ (६/१।९३।४७)

संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥१३॥ (४।३५।२)

मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते । (३।११२।९)

सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १४॥ (३।१११।१५)

स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।

मनः प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥१५॥ (३।१११।१२)

(आ) चेतसः पीनतावाप्तिः :—

अन्यात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थयानया ।
पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥१६॥ (५।५०।५७)
अहङ्कारविकारेण ममतामलहेलया ।
इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१७॥ (५।५०।५८)
जरामरणदुःखेन व्यर्थमुन्नतिमीयुषा ।
द्वेषाशीविषकोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१८॥ (५।५०।५९)
आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतेः ।
हेयोपादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥१९॥ (५।५०।६०)
स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषिताम् ।
आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२०॥ (५।५०।६१)
दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।
आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥२१॥ (५।५०।६२)
आगमापायवपुषा विषवैषम्यशंसिना ।
भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥२२॥ (५।५०।६३)

(इ) मनसो ब्रह्मत्वाप्तिः :—

संयोजितं परे चित्तं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ।
ततस्तु कल्पनाशून्यमात्मतां याति राघव ॥२३॥ (३।९८।२)
मन एव विचारेण मन्ये विलयमेष्यति ।
मनोविलयमात्रेण ततः श्रेयो भविष्यति ॥ २४ ॥ (३।९७।१०)

मनोनाम्नि परिक्षीणे कर्मण्याहितसंभ्रमे ।
मुक्त इत्युच्यते जन्तुः पुनर्नाम न जायते ॥२५॥ (३।९७।११)
प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् ।
जलसामान्यबुद्धीनामब्धेर्नान्यस्तरङ्गकः ॥ २६ ॥ (३।१००।२)
यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।
चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥२७॥ (५।५९।२)

(ई) मनोनिरोधयुक्तयः :—

अङ्कुशेन विना मत्तं यथा दुष्टं मतङ्गजम् । (५।९२।३५)
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दताम् ॥२८॥ (५।९२।३४)
साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हठान्विदुः ।
भयाद्भयमुपायान्ति क्लेशात्क्लेशं व्रजन्ति ते॥२९॥(५।९२।४०)
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् । (५।९२।३८)
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ॥३०॥ (५।९२।३९)
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ।
वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥३१॥(५।९२।३६)
स्वसंविद्यत्नसंरोधाद्यथा चेतः प्रशाम्यति ।
न तथाङ्ग तपस्तीर्थविद्यायज्ञक्रियागणैः ॥ ३२ ॥ (६।१६३।८)
स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा ।
यत्नेन चित्तवेतालस्त्यक्त्वेष्टं वस्तु जीयते ॥३३॥ (३।१११।२)
विवेकैकानुसंधानाचिदंशात्मतया मनः ।

चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥३४॥ (३।११२।१५)

त्यजन्नभिमतं वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।
जितमेव मनस्तेन कुदन्त इव दन्तिना ॥ ३५ ॥(३।१११।३)

तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।
वासनापदनाम्नीं तां विचारेण विनाशय ॥३६॥(३।११२।११)

या योदेति मनोनाम्नी वासना वासितान्तरा ।
तां तां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥३७॥ (३।११२।२२)

विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये ॥३८॥(५।२४।१७)

ज्ञानादवसानीभावं स्वनाशं प्राप्नुयान्मनः ।
प्राणस्पन्दं च नादत्ते ततः शान्तिर्हि शिष्यते ॥३९॥ (६/१।६९।३५)

ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वमुदेत्यलम् ।
ततोऽङ्ग वासनानाशाद्वियोगः प्राणचेतसोः ॥४०॥ (६/१।६९।३६)

राजन्स्वात्मविचारोऽयं कोऽहं स्यामिति रूपधृक् ।
चित्तदुर्द्रुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः ॥ ४१ ॥ (६/१।९४।२९)

यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।
नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्येवाम्बुधिर्मरौ ॥४२॥ (६/१।८७।२५)

१—ज्ञानयुक्तिः :—

अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात् ।
सुकरोऽहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोऽत्र मनागपि ॥४३॥ (६/१।१११।३१)

यथैतदेवं तनय तथा शृणु वदामि ते ।

अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन नश्यति ॥४४॥(१।१११।३२)
यथा रज्ज्वां भुजङ्गत्वं मरावम्बुमतिर्यथा ।
मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहंकृतिः॥४५॥(६।१११।३४)
मननं कृत्रिमं रूपं ममैतन्न यतोऽस्म्यहम् ।
इति तत्त्यागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम्॥४६॥(४।११।२७)

२—सङ्कल्पोच्छेदः :—

सङ्कल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता । (६।१।२७)
अचित्तत्वमसङ्कल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥४७॥ (५।१३।८०)
सङ्कल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ।
असङ्कल्पनमात्रेण ब्रह्मन्कापि विलीयते ॥ ४८ ॥ (६।३३।४२)
उपशान्ते हि सङ्कल्पे उपशान्तमिदं भवेत् ।
संसारदुःखमखिलं मूलादपि महामते ॥ ४९ ॥ (४।५४।१९)
सङ्कल्पेनैव सङ्कल्पं मनसा स्वमनो मुने ।
छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् ॥५०॥(४।५४।१८)
भावनाभावमात्रेण सङ्कल्पः क्षीयते स्वयम् ।
सङ्कल्पनाशयत्नेन न भयान्यनुगच्छति ॥५१॥ (४।५४।१३)
सङ्कल्पो येन हन्तव्यस्तेन भावविपर्ययात् ।
अप्यर्धेन निमेषेण लीलयैव निहन्यते ॥ ५२ ॥ (४।५४।१६)
अहंभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः ।
नभोऽर्थभावनं तस्य सङ्कल्पत्याग उच्यते ॥ ५३ ॥ (६।१।३)

३—भोगेष्वरतिः :—

भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते । (४।३५।३)
यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते ॥५४॥ (३।६१।३५)
किमन्यैः शास्त्रसन्दर्भैः क्रियतामिदमेव तु ।
यद्यत्स्वादिह तत्सर्वं दृश्यतां विषवह्निवत् ॥ ५५ ॥ (४।३५।४)
जाता चेदरतिर्जन्तोः भोगान्प्रति मनागपि ।
तदसौ तावतैवोच्चैः पदं प्राप्त इति श्रुतिः ॥५६॥ (३।६१।३४)
न भोगेष्वरतिर्यावज्जायते भवनाशिनी । (५।२४।३७)
न परा निर्वृतिस्तावत्प्राप्यते जयदायिनी ॥५७॥ (५।२४।३८)
तावद्भ्रमन्ति दुःखेषु संसारावटवासिनः ।
विरतिं विषयेष्वेते यावन्नायान्ति देहिनः ॥५८॥ (५।२४।२२)
आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥५९॥ (५।२४।५३)
परदृष्टौ वितृष्णात्वं तृष्णाभावे च दृक्परा ।
एते मिथः स्थिते दृष्टी तेजोदीपदशे यथा ॥ ६० ॥(५।२४।५३)
विचारो भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणम् । (५।२४।६२)
परं पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ॥६१॥ (५।२४।३७)
क्रमादभ्यस्यमानैषा विषयारतिरात्मज ।
सर्वतः स्फुटतामेति सेकसिक्ता लता यथा ॥६२॥ (५।२४।२०)
पुरुषार्थादृते पुत्र नेह सम्प्राप्यते शुभम् । (५।२४।२५)
नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता काङ्क्षतापि शठात्मना ॥६३॥(५।२४।२१)

४—इन्द्रियनिग्रहविधिः :—

मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः ।
क्षणात्संपादयन्त्येता राजाज्ञामिव मंत्रिणः ॥६४॥ (३।११४।४७)
तस्मान्मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः ।
अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति ॥६५॥ (३।११४।४८)
परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया ।
भोगाशाभावनां चित्तात्समूलामलमुद्धरेत् ॥६६॥ (३।११४।५१)
चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाज्जयः ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥ ६७ ॥ (६।१६३।६)
विवेकवानुदारात्मा विजितेन्द्रिय उच्यते ।
वासनावीचिवेगेन भवाब्धौ न स मुह्यते ॥६८॥(६।१६३।१९)

५—वासनात्यागः :—

वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेतसः ।
चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासनाया उदाहृतः ॥६९॥ (६।९४।५)
यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः ।
अनुभूतोऽप्ययं तद्वद्वासनातानवादसत् ॥ ७० ॥ (३।२२।१)
प्रक्षीणवासना येह जीवतां जीवनस्थितिः ।
अमुक्तैरपरिज्ञाता सा जीवन्मुक्ततोच्यते ॥ ७१ ॥(३।२२।८)
सर्वेषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य या स्थितिः ।

तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ७२ ॥ (४।१७।३)

इदमस्तु ममेत्यन्तयैषा राघव भावना ।

तां तृष्णां शृंखलां विद्धि कलानां च महामते ॥७३॥ (५।१७।७)

तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा ।

संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः ॥ ७४ ॥ (५।१७।८)

बन्धाशामथ मोक्षाशां सुखदुःखदशामपि ।

त्यक्त्वा सदसदाशां च तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ॥७५॥(५।१७।९)

(अ) तृष्णानिन्दा :—

जरामरणदुःखानामेका रत्नसमुद्गिका ।

आधिव्याधिविलासानां नित्यं मत्ता विलासिनी॥७६॥(१।१७।३९)

हार्दान्धकारशर्वर्या तृष्णयेह दुरन्तया ।

स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषकौशिकपंक्तयः ॥७७॥ (१।१७।१)

दृष्टदैन्यो हतस्वान्तो हतौजा याति नीचताम् ।

मुह्यति रौति पतति तृष्णयाभिहतो जनः ॥७८॥ (५।१५।१०)

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैका न जीर्यते ॥ ७९ ॥ (६।९३।८६)

(आ) संसारेऽस्मिन्न किमपि हेयोपादेयम् :—

मनःप्रकल्पिते भग्ने हृदि विस्तीर्णपत्तने ।

वृद्धिं चोपगते ब्रूहि किं वृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥८०॥(४।४५।३५)

सर्वत्रासत्यभूतेऽस्मिन्प्रपञ्चैकान्तकारिणि ।

संसारे किमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवाञ्छतु ॥ ८१ ॥ (४।४५।४२)

सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमयेऽपि च ।
किं स्यात्त्रिभुवने हेयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत्॥८२॥ (४।४५।४३)

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भङ्गुरम् ।
भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामनीचञ्चला ।
लोला यौवनलालना जलरयः कायः त्त्वणापायवान्
पुत्र आसमुपेत्य संसृतिवशान्निर्वाणमन्विष्यताम्॥८३॥(६।१३६।३२)

(इ) वासनात्यागो द्विविधः :—

सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन ।
द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्ज्ञेयो ध्येयश्च मानद ॥८४॥ (५।१६।६)

द्वावेव राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ ।
द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेव विगतज्वरौ ॥८५॥ (५।१६।१५)

(१) ध्येयत्यागः :—

अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल ॥ ८६ ॥(५।१६।७)

इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह ।
नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥८७॥ (५।१६।८)

अन्तः शीतलया बुद्ध्या कुर्वत्या लीलया क्रियाम् ।
यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः॥८८॥(५।१६।९)

अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥८९॥(५।१६।११)

(२) ज्ञेयत्यागः :—

सर्वं समतया बुद्ध्वा यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।
जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ ६० ॥(५।१६।१०)
निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शमं गतः ।
ज्ञेयत्यागमयं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन ॥६१॥ (५।१६।१२)

(ई) वासनात्यागयुक्तिः :—

बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज॥६२॥ (४।५७।१९)
तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।
मैत्र्यादिभावनानाम्नीं गृहाणामलवासनाम्॥६३॥ (४।५७।२०)
तामप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
अन्तःशान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥६४॥ (४।५७।२१)
तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज ॥६५॥ (४।५७।२२)
चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।
वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥६६॥ (४।५७।२३)
समूलमपि संत्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशान्तधीः ।
यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भावनस्तु सत्कृतः॥६७॥(५।५७।२४)
हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥६८॥ (४।५७।२५)

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥९९॥ (४।५७।२६)
नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥१००॥(४।५७।२७)
यस्य मौर्ख्यं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।
नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्येवाम्बुधिर्मरौ ॥१०१॥(६।८७।२५)
परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।
दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ॥१०२॥(५।७४।२१)

६—अहंकारोन्मूलनम् :—

अहंकाराम्बुदे क्षीणे चिद्व्योम्नि विमले तते ।
नूनं सम्प्रौढतामेति स्वालोको भास्करः परः॥१०३॥(५।१३।१७)
चिज्ज्योत्स्ना यावदेवान्तरहंकारघनावृता ।
विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुद्वतीम् ॥१०४॥ (४।३३।२८)
अहंबीजश्चित्तद्रुमः सशाखाफलपल्लवः ।
उन्मूलय समूलं तमाकाशहृदयो भव ॥१०५॥ (६।६४।१३)
अहंत्वोल्लेखतः सत्ता भ्रमभावविकारिणी ।
तदभावात्स्वभावैकनिष्ठता शमशालिनी ॥१०६॥ (६।२६।२९)
भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अहंभावोऽभिमन्तात्मा मूलमाद्यमुदाहृतम् ॥१०७॥ (६।१५।२)
ईदृशोऽयं जगद्वृत्तो जायतेऽहंत्वबीजतः ।
बीजे ज्ञानाग्निनिर्दग्धे नैव किञ्चन जायते ॥१०८॥ (६।८।२)

(अ) अहंकारोन्मूलनविधिः :—

प्रेक्ष्यमाणं च तन्नास्ति किलाहंत्वं कदाचन ।
एतावदेव तज्ज्ञानमनेनैव प्रदह्यते ॥ १०९ ॥ (६।८।३)

चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।
इति भावानुसंधानादहंकारो न जायते ॥११०॥(४।३३।४३)

मिथ्येयमिन्द्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः ।
इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥१११॥(४।३३।४४)

अहं हि जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥११२॥(४।३३।४६)

(आ) परमानुभवसिद्धिः :—

शान्तो दान्तश्चोपरतो निषिद्धाकाम्यकर्मणः ।
विषयेन्द्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वितः ॥११३॥ (६।१२८।२)

मृद्वासने समासीनो जितचित्तेन्द्रियक्रियः ।
ओमित्युच्चारयेत्तावन्मनो यावत्प्रसीदति ॥११४॥ (६।१२८।२)

प्राणायामं ततः कुर्यादन्तःकरणशुद्धये ।
इन्द्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनैः शनैः ॥११५॥(६।१२८।४)

देहेन्द्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानां च सम्भवः ।
यस्माद्भवति तज्ज्ञात्वा तेषु पश्चाद्विलापयेत् ॥११६॥ (६।१२८।४)

विराजि प्रथमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ।
अव्याकृते स्थितः पश्चात्स्थितः परमकारणे ॥११७॥(६।११८।५)

मांसादिपार्थिवं भागं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ।
आप्यं रक्तादिकं चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत्॥११८॥(शां।१२८।६)
वायव्यं च महावायौ नाभसं नभसि क्षिपेत् ।
पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाण्यात्मयोनिषु॥११९॥(शां।१२८।७)
श्रोत्रादिलक्षणोपेतां कर्तुभोगप्रसिद्धये ।
दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युति निक्षिपेत्॥१२०॥(शां।१२८।८)
चक्षुरादित्यबिम्बे च जिह्वामप्सु विनिक्षिपेत् ।
प्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत्।१२१। (शां।११८।९)
विष्णौ तथाऽत्मनः पादौ पायुं मित्रे तथैव च ।
उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत्॥१२२॥(शां।१२८।१०)
बुद्धिं ब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः । (शां।१२८।११)
एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडस्मीति चिन्तयेत्॥१२३॥(शां।१२८।१२)
ब्रह्माण्डान्तः स्थितो योऽसावर्धनारीश्वरः प्रभुः ।
आधारः सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतम्॥१२४॥(शां।१२८।१३)
स यज्ञसृष्टिरूपोऽसौ जगद्वृत्तौ व्यवस्थितः । (शां।१२८।१४)
क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत्।१२५।(शां।१२८।१६)
अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् ।
नभश्च महदाकाशे समस्तोत्पत्तिकारणे ॥१२६॥ (शां।१२८।१७)
स्थित्वा तस्मिन्क्षणं योगी लिङ्गमात्रशरीरधृक् ।
वासना भूतसूक्ष्माश्च कर्मविद्ये तथैव च ॥११७॥ (शां।१२८।१८)
दशेन्द्रियमनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ।
ततोऽर्धोण्डाद्बहिर्यातस्तत्रात्मास्मीति चिन्तयेत्१२८ (शां।१२८।१९)

चतुर्मुखोग्रके चायं भूतसूक्ष्मव्यवस्थितः ।
लिङ्गमव्याकृते सूक्ष्मे न्यस्याव्यक्ते च बुद्धिमान् १२६(६।१२८।२०)
नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संन्तिष्ठते जगत् ।
तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् ॥१३०॥(६।१२८।२१)
अविद्यामपरे प्राहुस्तर्कविभ्रान्तचेतसः ।
तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठन्त्यव्यक्तरूपिणः ॥१३१॥(६।१२८।२२)
निःसम्बन्धा निरास्वादाः सम्भवन्ति ततः पुनः ।
तत्स्वरूपा हि तिष्ठन्ति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते ॥१३२॥ (६।१२८।२३)
अतः स्थानत्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमव्ययम् । (६।१२८।२४)
ध्यायेत्तत्प्राप्तये लिङ्गं प्रविलाप्य परं विशेत्॥१३३॥(६।१२८।२५)

(इ) अहंभावे गलिते सर्वदोषापगमः :–

यत्किञ्चिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे ।
तदहंकारचक्रस्य प्रविकारो विजृम्भते ॥१३४॥ (४।३३।३९)
गलिते वा गलद्रूपे चित्तेऽहंकारनामनि । (६।११६।१)
बलादपि हि संजाता न लिम्पन्त्याशयं सितम्१३५(६।११६।२)
लोभमोहादयो दोषाः पयांसीव सरोरुहम् । (६।११६।२)
मुदिताद्याः श्रियो वक्त्रं न मुञ्चन्ति कदाचन॥१३६॥(६।११६।३)
वासनाग्रन्थयश्छिन्ना इव त्रुट्यन्त्यलं शनैः ।
कोपस्तानवमायाति मोहो मान्द्यं हि गच्छति॥१३७॥(६।११६।४)
कामः क्लमं गच्छति च लोभः क्वापि पलायते ।
नोल्लसन्तीन्द्रियाण्युच्चैः खेदः स्फुरति नोच्चकैः१३८(६।११६।५)

न दुःखान्युपबृंहन्ति न वल्गन्ति सुखानि च ।
सर्वत्र समतोदेति हृदि शैत्यप्रदायिनी ॥१३९॥ (६।११६।६)

७—असङ्गाभ्यासः :—

सम्वित्तेर्जन्मबीजस्य योऽन्तस्थो वासनारसः ।
स करोत्यङ्कुरोल्लासं तमसङ्गाग्निना दह ॥१४०॥(६।२८।२३)
अन्तःसङ्गवाञ्जन्तुर्मग्नः संसारसागरे ।
अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तीर्णः संसारसागरात्॥१४१॥(५।६७।३०)
असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।
सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥१४२॥ (५।६७।३३)
संसक्तिवशतः सर्वे वितता दुःखराशयः । (५।६८।१०)
संसक्तचित्तमायान्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ॥१४३॥(५।६८।४७)
असत्प्रायो हि सम्बन्धो यथा सलिलकाष्ठयोः ।
तथैव मिथ्यासम्बन्धः शरीरपरमात्मनोः ॥१४४॥ (५।६७।२४)
देहभावनयैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः ।
तत्त्यागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः॥१४५॥ (५।६७।२६)
चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरामयः ।
देहस्त्वनित्यो मलवांस्तेन सम्बध्यते कथम्॥१४६॥(५।७१।२४)
केवलं चिति विश्रम्य किञ्चिच्चेत्यावलम्बिनि ।
सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्मरसं मनः ॥१४७॥ (५।६९।८)
तत्रस्थो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।
व्यवहारमिमं सर्वं मा करोतु करोतु वा ॥१४८॥(५।५९।१)

नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुषज्जते ।
सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥१४९॥(५।६८।६)
सर्वमात्मेदमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।
इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम्॥१५०॥(५।६८।४)
सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।
निपुणं यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः॥१५१॥(५।६८।८)
भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारता ।
मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते॥१५२॥(५।९३।८४)
मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना । (५।९३।८५)
तामसङ्गाभिधां विद्धि यावद्देहं च भाविनी॥१५३॥(५।९३।८६)
कुर्वतोऽकुर्वतश्चैव मनसा यदमज्जगम् ।
शुभाशुभेषु कार्येषु तदसङ्गं विदुर्बुधाः ॥ १५४ ॥(६।२८।२४)
अथवा वासनोत्साद एवासङ्ग इति स्मृतः ।
यया कयाचिद्युक्त्यान्तः सम्पादय तमेव हि॥१५५॥(६।२८।२५)

८—समभावप्राप्तिः :—

मा खेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।
हेयोपादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः स्वच्छतां व्रज॥१५६॥(५।१३।२१)
हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः ।
न तावत्समता भाति साभ्रे व्योम्नीव चन्द्रिका।१५७।(५।१३।२३)
अवस्त्विदमिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः ।
तस्मिन्नोदेति समता शाखोट इव मञ्जरी ॥१५८॥ (५।१३।२४)

युक्तायुक्तैषणा यत्र लाभालाभविलासिनी ।
समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनी॥१५९॥(५।१३।२५)

(अ) समतानन्दः :—

न तदासाद्यते राज्यान्न कान्ताजनसङ्गमात् ।
अनपायि सुखं सारं समत्वाद्यदवाप्यते ॥१६०॥(६।१६८।१०)
द्वन्द्वोपशमसीमान्तं संरम्भज्वरनाशनम् ।
सर्वदुःखातपाम्भोदं समत्वं विद्धि राघव॥१६१॥(६।१६८।११)
सुखदुःखेषु भीमेषु सन्ततेषु महत्स्वपि ।
मनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥१६२॥(६।१६८।२७)

(आ) सर्वबन्धुत्वम् :—

अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु विगतावरणैव धीः ॥१६३॥ (५।१८।६१)
न तदस्ति यत्राहं न तदस्ति न यन्मम ।
इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥१६४॥(५।१८।६२)
सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः ।
अत्यन्तासंयुता एतास्तव राम न काश्चन ॥१६५॥ (५।१८।६४)
एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः ।
अयं बन्धुः परश्चायमित्यसौ कलना कुतः ॥१६६॥ (५।२०।४)

९—कर्माभावः :—

कृष्णतासंक्षये यद्वत्क्षीयते कज्जलं स्वयम् ।
स्पन्दात्मकर्मविगमे तद्वत्प्रक्षीयते मनः ॥१६७॥ (३।९५।२५)
वह्न्यौष्ण्ययोरिव सदा श्लिष्टयोश्चित्तकर्मणोः ।
द्वयोरेकतराभावे द्वयमेव विलीयते ॥ १६८ ॥ (३।९५।३७)
आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः सङ्कल्पः कर्मकारणम् । (६।१२४।५)
सङ्कल्पित्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज ॥१६९॥(६।१२४।६)
अवेदनमसम्वेद्यं यदवासनमासितम् ।
शान्तं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते ॥१७०॥ (६।३।२४)

१०—सर्वत्यागः :—

यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।
सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥१७१॥(५।५८।४४)
यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् ।
त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् ॥१७२॥(५।५८।४६)
न किञ्चिद्येन सम्प्राप्तं तेनेदं परमामृतम् ।
सम्प्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥१७३॥(५।३४।७६)
विद्धि चिन्तामणिं साधो सर्वत्यागमकृत्रिमम् ।
तमन्तं सर्वदुःखानां त्वं साधयसि शुद्धधीः ॥१७४॥ (६।९०।५)
सर्वत्यागेन शुद्धेन सर्वमासाद्यतेऽनघ ।
सर्वत्यागो हि साम्राज्यं किं चिन्तामणिना भवेत् ॥ १७५॥(६।९०।५)

(अ) सर्वत्यागस्वरूपम् :—

साधो न देहत्यागेन न राज्यत्यजनेन च ।
न चोटजादिशोषेण सर्वत्यागो भवेन्नृप ॥१७६॥ (६/१।९३।२९)
सर्वस्यैव मनो बीजं तरुबीजं तरोरिव । (६/१।९३।३४)
सर्वस्य बीजे संत्यक्ते सर्वं त्यक्तं भवत्यलम्॥१७७(६/१।९३।३५)
चित्तं सर्वमिति प्राहुस्त्यक्त्वा पुत्र राजसे ।
चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः॥१७८॥(६/१।१११।२१)
यत्सर्वं सर्वतो यच्च तस्मिन्सर्वैककारणे ।
सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वत्यागः कृतो भवेत्॥१७९॥(६/१।९३।३०)
सूत्रं मुक्ताफलेनेव जगज्जालं त्रिकालकम् ।
सर्वमन्तः कृतं तेन येन सर्वं समुज्झितम् ॥१८०॥(६/१।९३।४९)

(आ) महात्यागी :—

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।
धिया येनेति सन्त्यक्तं महात्यागी स उच्यते॥१८१॥(६/१।११५।३३)
सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।
धिया येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते॥१८२॥(६/१।११५।३४)
न मे देहो न जन्मापि युक्तायुक्ते न कर्मणी ।
इति निश्चयवानन्तर्महात्यागी स उच्यते ॥१८३॥(६/१।११५।३६)
देहस्य मनसो दुःखैरिन्द्रियाणां मनःस्थितेः ।
नूनं येनोज्झिता सत्ता महात्यागी स उच्यते॥१८४॥(६/१।११५।३५)

येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् ।
सर्वमन्तः परित्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥ १८५ ॥ (६।११५।३७)
यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते ।
सा येन सुष्टु संत्यक्ता महात्यागी स उच्यते । १८६ । (६।११५।३८)

(इ) त्यागफलम् :—

न गृह्णाति हि यत्किञ्चित्सर्वं तस्मै प्रदीयते । (६।९३।६१)
सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते ॥ १८७ ॥ (६।९३।५९)

११—समाधानम् (समाधिः) :—

यदि वापि समाधाने निर्विकल्पे स्थितिं व्रजेत् ।
तदक्षयसुषुप्ताभं तन्मन्येतामलं पदम् ॥ १८८ ॥ (३।१।३६)

(अ) समाधिस्वरूपम् :—

बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि ।
अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ १८९ ॥ (५।६२।७)
तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः ।
प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥ १९० ॥ (५।६२।८)
समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी ।
साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ १९१ ॥ (५।६२।९)
अक्षुब्धा निरहङ्कारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः । १९२ ॥ (५।६२।१०)

निश्चिन्ताधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।
प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥१९३॥(५।६२।११)
यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।
तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥१९४॥(५।६२।१२)
परं विषयवैतृष्ण्यं समाधानमुदाहृतम् । (६।३५।४६)
दृढं विषयवैरस्यमेव ध्यानमुदाहृतम् ॥१९५॥ (६।४६।१६)
सर्वार्थशातलत्वेन बलाद्ध्याने यदाऽऽगतम् ।
ज्ञानाद्विषयवैरस्यं स समाधिर्हि नेतरः ॥ १९६ ॥ (६।४६।१५)
सम्यग्ज्ञानं समुच्छूनं सदैवोज्झितवासनम् ।
ध्यानं भवति निर्वाणमानन्दपदमागतम् ॥१९७॥ (६।४६।१८)

[१०] चित्तनाशानन्दः :-

संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकलां तनुः ।
याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति ॥ १ ॥(४।१५।२०)
सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।
अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥२॥ (४।१५।२४)
त एव सुखसंभोगसीमान्तं समुपागताः ।
महाधिया शान्तधियो ये याता विमनस्कताम्॥३॥ (४।१५।२५)
चित्तताम्रे शोधिते हि परमार्थसुवर्णताम् ।
गतेऽकृत्रिम आनन्दः किं देहोपलखण्डकैः ॥ ४ ॥ (३।९१।४९)

५—सप्त ज्ञानभूमयः

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।

नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जसि ॥ १ ॥ (३।११८।१)

वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः ।

मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ २ ॥ (३।११८।२)

[१] प्रथमं मतम् :—

अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।

मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्तं भूमिकासप्तकात्परम् ॥१॥ (३।११८।३)

सत्यावबोधो मोक्षश्चैवेति पर्यायनामनी ।

सत्यावबोधो जीवोऽयं नेह भूयः प्ररोहति ॥ २ ॥ (३।११८।४)

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥३॥ (३।११८।५)

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥४॥ (३।११८।६)

आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।

एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥५॥ (३।११८,७)

स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्येऽहं शास्त्रसज्जनैः ।

वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥६॥ (३।११८।८)

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।

सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा॥ ७ ॥ (३।११८।९)

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ।
यात्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥८॥ (३।११८।१०)
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थे विरतेर्वशात् ।
सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥९॥(३।११८।११)
दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसङ्गफलेन च ।
रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ता संसक्तिनामिका॥१०॥(३।११८।१२)
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम् ।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात्॥११॥ (३।११८।१३)
परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् ।
पदार्थाभावनानाम्नी षष्ठी संजायते गतिः ॥१२॥(३।११८।१४)
भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः ।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः॥१३॥(३।११८।१५)
एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।
विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतमतः परम् ॥ १४ ॥ (३।११८।१६)

[२] द्वितीयं मतम् :—

शास्त्रसज्जनसम्पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ।
प्रथमा भूमिकैषोक्ता योगस्यैव च योगिनः ॥१॥ (६/१।१२०।१)
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयाऽसङ्गभावना ।
विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥२॥ (६/१।१२०।२)
शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी ।
अर्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥३॥ (६/१।१२०।३)

स्वसंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका ।
आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः ॥४॥ (६।१२०।४)
तुर्यावस्थोपशान्ताथ मुक्तिरेवेह केवलम् ।
समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥५॥(६।१२०।५)
तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी ।
सप्तमी सा परिप्रौढा विषयः स्यान्न जीवताम् ॥६॥(६।१२०।६)
पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् ।
चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥७॥ (६।१२०।७)
आनन्दैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी ।
असंवेदनरूपाथ षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥ (६।१२०।८)
तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा ।
मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका ॥९॥ (६।१२०।९)

[३] तृतीयं मतम् :—

(१) प्रथमा भूमिका :—

अनेकजन्मनामन्ते विवेकी जायते पुमान् । (६।१२६।४)
असारा बत संसारव्यवस्थालं ममैतया ॥ १ ॥ (६।१२६।५)
कथं विरागवान्भूत्वा संसाराब्धिं तराम्यहम् ।
एवं विचारणापरो यदा भवति सन्मतिः ॥ २ ॥ (६।१२६।७)
विरागमुपयात्यन्तर्भावनास्वनुवासरम् ।
क्रियासूदाररूपासु क्रमतेमोदतेऽन्वहम् ॥ ३ ॥ (६।१२६।८)

ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति ।
नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ४ ॥ (६।१२६।९)
मनोनुद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते ।
पापाद्बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥ ५ ॥ (६।१२६।१०)
स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च ।
देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥ ६ ॥ (६।१२६।११)
मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते । (६।१२६।१२)
यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥७॥ (६।१२६।१३)

(२) द्वितीया भूमिका :—

श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ।
मुख्यया व्याख्यया ख्याताञ्श्रयते श्रेष्ठपण्डितान् ८॥(६।१२६।१५)
पदार्थप्रविभागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयम् ।
जानात्यधिगतश्रव्यो गृहं गृहपतिर्यथा ॥९॥ (६।१२६।१६)
मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ।
बहिरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ १० ॥(६।१२६।१७)
इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ।
सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥ ११ ॥ (६।१२६।१८)

(३) तृतीया भूमिका :—

यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलम् ।
तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ १२ ॥ (६।१२६।२०)

संसारनिन्दकैस्तद्वद्वैराग्यकरशास्त्रमैः ।
शिलाशय्यासमासीनो जरयत्यायुराततम् ॥१३॥ (६।१२६।२१)
वनवासविहारेण चित्तोपशमशोभिना ।
असङ्गसुखसौम्येन कालं नयति नीतिमान् ॥१४॥ (६।१२६।२२)
द्विविधोऽयमसंसङ्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च । (६।१२६।२५)

(अ) सामान्योऽसङ्गः :—

प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव च ॥ १५ ॥ (६।१२६।२६)
सुखं वा यदि वा दुःखं कैवात्र मम कर्तृता ।
भोगाभोगा महारोगाः सम्पदः परमापदः ॥१६॥ (६।१२६।२७)
वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियः ।
कालः कवलनोद्युक्तः सर्वभावाननारतम् ॥१७॥ (६।१२६।२८)
अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ।
वाक्यार्थलग्नमनसः सामान्योऽसावसङ्गमः ॥१८॥ (६।१२६।२९)

(आ) श्रेष्ठोऽसङ्गः :—

अनेकक्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् ।
वियोगेनासतामन्तः प्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥१९॥ (६।१२६।३०)
पौरुषेण प्रयत्नेन संतताभ्यासयोगतः ।
करामलकवद्वस्तुन्यागते स्फुटतां दृढम् ॥२०॥ (६।१२६।३१)
संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे ।
नाहं कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं मम ॥२१॥ (६।१२६।३२)

कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् ।
यन्मौनमासनं शान्तं तच्छेष्ठासङ्ग उच्यते ॥२२॥ (६।१२६।३३)

(४) चतुर्थी भूमिका :–

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।
सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे ॥२३॥ (६।१२६।५८)
निर्विभागमनाद्यन्तं योगिनो युक्तचेतसः ।
समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥२४॥ (६।१२६।५९)
अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते ।
पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थीं भूमिकामिताः॥२५॥(६।१२६।६०)

(५) पञ्चमी भूमिका :–

सत्तावशेष एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।
पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकाम् ॥२६॥ (६।१२६।६२)
शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ।
गलितद्वैतनिर्भासमुदितोऽन्तः प्रबुद्धवान् ॥२७॥ (६।१२६।६३)
सुषुप्तघन एवास्ते पञ्चमीं भूमिकामितः ।
अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥२८॥ (६।१२६।६४)
परिशान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ।
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥२९॥ (६।१२६।६५)

(६) षष्ठी भूमिका :—

षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्क्रमति भूमिकाम् ।
यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥३०॥ (६।१२६।६६)
केवलं क्षीणमननमास्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ।
निर्ग्रन्थिः शान्तसन्देहो जीवन्मुक्तो विभावनः॥३१॥ (६।१२६।६७)
अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ।
अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यः कुम्भ इवाम्बरे॥३२॥(६।१२६।६८)
अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।
किञ्चिदेवैष सम्पन्नस्त्वथ वैष न किञ्चन ॥३३॥ (६।१२६।६९)

(७) सप्तमी भूमिका :—

षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् ।
विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका ॥३४॥ (६।१२६।७०)
अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा भवभूमिषु । (६।१२६।७१)
नित्यमव्यपदेश्यापि कथंचिदुपदिश्यते ॥३५॥ (६।१२६।७३)
मुक्तिरेषोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् ।
निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णतराकृति ॥३६॥ (३।९।२५)
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
न सन्नासन्न दूरस्थो नचाहं न च नेतरः ॥३७॥ (३।९।१५)

६—कर्मपाशोच्छेदः

[१] कर्मफलनियमः :—

न स शैलो न तद्व्योम न सोऽब्धिश्च न विष्टपम् ।
अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम् ॥१॥ (३।९५।३३)
ऐहिकं प्राक्तनं वापि कर्म यद्रचितं स्फुरत् ।
पौरुषोऽसौ परो यत्नो न कदाचन निष्फलः ॥२॥ (३।९५।३४)

[२] कर्मस्वरूपम् :—

क्रियास्पन्दो जगत्यस्मिन्कर्मेति कथितो बुधैः ।
पूर्वं तस्य मनो देहं कर्मातश्चित्तमेव हि ॥ १ ॥ (३।९५।३२)
मानसोऽयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः ।
एतत्तत्कर्मणां बीजं फलमस्यैव विद्यते ॥२॥ (३।९५।२९)
कर्मबीजं मनःस्पन्दः कथ्यतेऽथानुभूयते ।
क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चित्रफलास्तरोः ॥३॥(३।९६।११)

[३] पुरुषकर्मणोरभेदः :—

कुसुमाशययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह ।
तथैव कर्ममनसोर्भेदो नास्त्यविभिन्नयोः ॥ १ ॥ (३।९५।३१)
कल्पनात्मिकया कर्मशक्त्या विरहितं मनः ।
न सम्भवति लोकेऽस्मिन्गुणहीनो गुणी यथा ॥२॥ (३।९६।६)

यथा वह्न्यौष्णयोः सत्ता न सम्भवति भिन्नयोः ।
तथैव कर्ममनसोस्तथात्ममनसोरपि ॥ ३ ॥ (३।९६।७)
मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पन्दमयात्मनोः ।
कल्पनांशादृते राम स्रष्टौ पुरुषकर्मणोः ॥ ४ ॥ (६।२८।६)
कर्मैव पुरुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता ।
एते ह्यभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुहिनशीतते ॥ ५ ॥ (६।२८।८)
संवित्स्पन्दरसस्यैव दैवकर्मनरादयः ।
पर्यायशब्दा न पुनः पृथक्कर्मादयः स्थिताः ॥ ६ ॥ (६।२८।१०)
बीजाङ्कुरविकल्पानां क्रियापुरुषकर्मणाम् ।
ऊर्मिवीचितरङ्गाणां नास्ति भेदो न वस्तुनि ॥७॥ (६।२८।२१)

[४] सर्गादौ जवािनां प्राक्तनानि कर्माणि न सन्ति :—

सर्गादिषु स्वयं भान्ति ब्रह्माद्या ये स्वयम्भुवः ।
विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते न तेषां जन्मकर्मणी ॥ १ ॥ (६।१४२।२४)
सर्गादौ प्राक्तनं कर्म विद्यते नेह कस्यचित् ।
सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवेत्थं विजृम्भते ॥ २ ॥ (६।१४२।२६)
अकारणमुपायान्ति सर्वे जीवाः परात्पदात् । (६।१२४।४)
पश्चात्तेषां स्वकर्माणि कारणं सुखदुःखयोः ॥३॥ (६।१२४।५)
यथा ब्रह्मादयो भान्ति सर्गादौ ब्रह्मरूपिणः ।
भान्ति जीवास्तथान्येऽपि शतशोऽथ सहस्रशः ॥४॥(६।१४२।२७)
किन्तु ये ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुध्यन्ते सात्विकोद्भवाः ।

अबोधा येत्वचिदाख्यं बुद्ध्वा द्वैतमिदं स्वयम् ॥५॥ (६।१४२।२८)
तेषामुत्तरकालं तत्कर्मभिर्जन्म दृश्यते ।
स्वयमेव तथा भूतैस्तैरवस्तुत्वमाश्रितम् ॥ ६ ॥ (६।१४२।२९)
यैस्तु न ब्रह्मणोऽन्यत्वं बुद्धं बोधमहात्मनि ।
निरवद्यास्त एतेऽत्र ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ७ ॥ (६।१४२।३०)
न सम्भवति जीवस्य सर्गादौ कर्म कस्यचित् ।
पश्चात्स्वकर्म निर्माय भुङ्क्ते कल्पनया स चित् ॥८॥ (६।१४२।३८)
सर्गे सर्गतया रूढे भवेत्प्राक्कर्मकल्पना ।
पश्चाज्जीवा भ्रमन्तीमे कर्मपाशवशीकृताः ॥ ९ ॥ (६।१४२।४१)
स्वप्नद्रष्टुर्दृश्यनृणामस्ति काल्पनिकं यथा ।
न वास्तवं पूर्वकामं जाग्रत्स्वप्ने तथा नृणाम् ॥१०॥(६।१४३।१०)
यथा प्राक्कर्म पुंस्त्वे च स्वप्ने पुंसां न विद्यते ।
इह जाग्रत्स्वप्ननृणां भातानामपि नो तथा ॥११॥ (६।१४३।११)
जीवः सर्वेषु सर्गेषु स्वप्नार्थान्निखिलान्मिथः ।
प्राक्कर्मसत्वं मिथ्यात्म यथावासनमेषु च ॥१२॥ (६।१४३।१२)
ब्रह्मणो हृदि सर्गोऽयं हृदि ते स्वप्नपूर्यथा ।
कार्यकारणता तत्र तथास्तेऽभिहिता यथा ॥१३॥ (६।१४३।२३)

[५] वासनैव कर्मफलेषु बध्नाति :–

वासनामात्रसारत्वादज्ञस्य सफलाः क्रियाः ।
सर्वा एवाफला ज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात् ॥१॥ (६।८७।१८)

सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलतां क्रियाः ।
अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥२॥ (६|८७|१९)
ऋत्वन्तरे यथा याति विलयं पूर्वमार्तवम् ।
तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलम् ॥ ३ ॥ (६|८७|२०)
न स्वभावेन फलति यथा शरलता फलम् ।
क्रिया निर्वासना पुत्र फलं फलति नो तथा ॥ ४ ॥ (६|८७|२१)

[६] कर्मबन्धनान्मुक्तेर्विधिः :—

आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम् । (६|१२४|५)
संकल्पित्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज ॥१॥ (६|१२४|६)
कर्मकल्पनया संवित्स्वकर्मफलभागिनी ।
कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी ॥ २ ॥ (६|१४९|२३)
सर्वा हि वासनाभावे प्रयान्त्यफलतां क्रियाः ।
अशुभाः फलवन्त्योऽपि सेकाभावे लता इव ॥३॥ (६|८७|१९)
समया स्वच्छया बुद्ध्या सततं निर्विकारया ।
यथा यत्क्रियते राम तददोषाय सर्वदा ॥ ४ ॥ (६|१९९|७)
शुभाशुभाः क्रिया नित्यं कुर्वन्परिहरन्नपि ।
पुनरेति न संसारमसंसक्तमना मुनिः ॥ ५ ॥ (६|१९९|३३)
शुभाशुभाः क्रिया नित्यमकुर्वन्नपि दुर्मतिः ।
निमज्जत्येव संसारे परित्यक्तमनाः शठः ॥६॥ (६|१९९|३४)

यो ह्यन्तस्थाया मनोवृत्तेर्निश्चय उपादेयताप्रत्ययो वासनाभि-

धानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते ॥ ७ ॥ (४।३८।२)

चेष्टावशात्ताद्दक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति । फलभोक्तृत्वं नाम कर्तृत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥ (४।३८।३)

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।
याद्दग्वासनमेतस्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ९ ॥ (४।३८।४)

तस्मादज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च कर्तृता नतु ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ॥ १० ॥ (४।३८।५)

ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः कुर्वन्नपि फलं नानुसंदधाति । अथच स्पन्दमात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः सम्प्राप्तमपि फलमात्मैवेदं सर्वमेव कर्मफलमनुभवति ॥ ११ ॥ (४।३८।६)

मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्न कृतं भवति अतो मन एव कर्तृ न देहः ॥ १२ ॥ (४।३८।७)

अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावासिते चेतसि श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं परमुपशममुपगतवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति । एवमनयोः शय्यासनश्वभ्रपातयोरेकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता संपन्नो द्वितीयश्च श्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता सम्पन्नश्चित्तवशात्तस्माद्यच्चित्तं तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः । तेन तत्र कर्तुरकर्तुर्वा नित्यमसंसक्तं भवतु चेतः ॥१३॥ (४।३८।१२-१३)

एवं मनः सर्वकर्मणां सर्वेहितानां सर्वभावानां सर्वलोकानां सर्वगतीनां बीजं तस्मिन्परिहृते सर्वकर्माणि परिहृतानि भवन्ति सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्माणि लयमुपयान्ति । मानसेनापि कर्मणा यत्कृतेनापि ज्ञो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न रञ्जनामुपैत्य-व्यतिरिक्तात् ॥ १४ ॥ (४।३८।१६)

यथा बालो मनसा नगरस्य निमार्णं निर्मृष्टं च कुर्वन्नगरनिर्माणं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति नोपदेयतया सुखदुःखमकृत्रिममिति पश्यति नगरनिर्मथनं च मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि लीलयानुभवन्नपि न दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्थतः कुर्वन्नपि न लिप्यत एवेति ॥ १५ ॥ (४।३८।१७)

शुभाशुभात्मकर्म स्वं नाशनीयं विवेकिना ।
तन्नास्तीत्यवबोधेन तत्त्वज्ञानेन सिध्यति ॥ १६ ॥ (६।३।७)
अवेदनमसंवेद्यं यदवासनमासितम् ।
शान्तं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते ॥ १७ ॥ (६।३।२४)
समूलकर्मसंत्यागेनैव ये शान्तिमास्थिताः ।
नैव तेषां कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ १८ ॥ (६।३।२७)

इत्येव निश्चयमनामय भावयित्वा
त्यक्त्वा भृशं पुरुषकर्मविचारशङ्काम् ।
निर्वासनः सकलसंकलनाविमुक्तः
संविद्वपुर्ननु यथाभिमतेच्छमास्स्व ॥१९॥ (६।२८।३२)

ये त्वेव कर्मसंत्यागमकृत्वान्यत्प्रकुर्वते ।
अत्यागं त्यागरूपात्म गगनं मारयन्ति ते ॥ २० ॥ (६।२।३४)
कर्मत्यागे स्थिते बोधाज्जीवन्मुक्तो विवासनः ।
गृहे तिष्ठत्वरण्ये वा शाम्यत्वभ्येतु वोदयम् ॥२१॥ (६।२।३७)
गेहमेवोपशान्तस्य विजनं दूरकाननम् ।
अशान्तस्याप्यरण्यानि विजना सजना पुरी ॥२२॥ (६।२।३८)

[७] कर्मयोगः :–

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणम् ।
यस्य नास्त्यम्बरं पट्टं कम्बलं किं त्यज्यत्यसौ ॥१॥ (६।८७।१७)
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ।
संकल्पनं मनोबन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ २ ॥ (६।१।२७)
नेह कार्यं न वाकार्यमस्ति किञ्चिन्न कुत्रचित् ।
सर्वं शिवमजं शान्तमनन्तं प्राग्वदास्यताम् ॥ ३ ॥ (६।१।२८)
सर्वकर्मफलाभोगमलं विस्मृत्य सुप्तवत् ।
प्रवाहपतिते कार्ये स्पन्दस्व गतवेदनम् ॥ ४ ॥ (६।१।१६)
यथाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सता ।
मुकुरेणाकलङ्केन प्रतिबिम्बक्रिया यथा ॥ ५ ॥ (३।८८।११)
एतदेव परं धैर्यं जन्मज्वरनिवारणम् ।
यदवासनमभ्यस्ता निजकर्मसु कर्तृता ॥ ६ ॥ (६।१।२४)
प्रतिषेधविधीनां तु तज्ज्ञो न विषयः क्वचित् ।
शान्तसर्वैषणोच्छस्य कोऽस्य किं वक्ति किंकृते ॥७॥ (६।२७।२१)

अज्ञस्तु दितचित्तत्वात्क्रियानियमनं विना ।
गच्छन्न्यायेन मात्स्येन परं दुःखं प्रयाति हि ॥८॥ (६।६६।६)

सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेषु न निमज्जन्ति वस्तुषु ।
यतेन्द्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतया तथा ॥ ६ ॥ (६।६६।१०)

न निन्द्यमस्ति नानिन्द्यं नोपादेयं न हेयता ।
न चात्मीयं न च परं कर्म ज्ञविषयं क्वचित् ॥१०॥ (६।६६।१३)

महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ ।
सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥११॥(६।११५।१)

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते ॥१२॥ (६।११५।१२)

न किञ्चन द्वेष्टि न किञ्चिदभिकाङ्क्षति ।
भुंक्ते च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥१३॥ (६।११५।२१)

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।
धिया येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥१४॥ (६।११५।३४)

अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १५ ॥ (५।१८।१८)

उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥१६। (५।१८।१६)

अन्तर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
बहिस्तप्तोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥१७॥ (५।१८।२१)

बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ १८ ॥ (५।१८।२२)

बहिर्लोकोचिताचारस्त्वन्तराचारवर्जितः ।
समो ह्यतीव तिष्ठ त्वं संशान्तसकलैषणः ॥१९॥ (४।१५।४४)
सर्वैषणाविमुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता ।
कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्थ संस्थितिः ॥२०॥ (४।१५।४५)
शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्याऽवलम्ब्य च ।
सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥२१॥ (४।४६।१४)
अत्यन्तविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः ।
व्योमवत्तिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥२२॥ (४।४६।१५)
यथैव कर्मकरणे कामना नास्ति धीमताम् ।
तथैव कर्मसंत्यागे कामना नास्ति धीमताम् ॥२३॥ (३।८८।१२)
अतः सुषुप्तोपमया धिया निष्कामया तया ।
सुषुप्तबुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतम् ॥ २४ ॥ (३।८८।१३)
गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः ।
स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दस्व कर्मसु ॥ २५ ॥ (६।१।१५)
स्पन्दस्वाकृतसंकल्पं सुखदुःखान्यभावयन् ।
प्रवाहपतिते कार्ये चेष्टितोन्मुक्तशष्पवत् ॥ २६ ॥ (६।१।१७)
रसभावनमन्तस्ते मालं भवतु कर्मसु ।
दारुयन्त्रमयस्येव परार्थमिव कुर्वतः ॥ २७ ॥ (६।१।१८)
नीरसा एव ते सन्तु समस्तेन्द्रियसंविदः । (६।१।१९)
चिदानन्दरसान्येव प्रवृत्तान्यपि धारय ॥ २८ ॥ (६।१।२१)
अवासनमसंकल्पं यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।
शनैश्चक्रभ्रमाभोग इव स्पन्दस्व कर्मसु ॥ २९ ॥ (६।१।२५)

[८] आर्यलक्षणम् :—

कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः॥१॥(६।१२६।५४)
यथाचारं यथाशास्त्रं यथाचित्तं यथास्थितम् ।
व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥२॥ (६।१२६।५५)

७—आत्मानुभवः

[१] आत्मानुभवोदयलक्षणानि :—

जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः ।
मननं त्यजतो ज्ञात्वा किञ्चित्परिणतात्मनः ॥ १ ॥ (४।२२।१)
दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ।
द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २ ॥ (४।२२।२)
जागर्तव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ।
सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ (४।२२।३)
पर्यन्तात्यन्तवैराग्यात्सरसेष्वरसेष्वपि ।
भोगेष्वाभोगरम्येषु विरक्तस्य निराशिषः ॥ ४ ॥ (४।२२।४)
संसारवासनाजाले खगजाल इवाखुना ।
त्रोटिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥ ५ ॥ (४।२२।७)
कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति ।
तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ६ ॥ (४।२२।८)
नीरागं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्जरादिव ॥ ७ ॥ (४।२२।९)
शान्ते संदेहदौरात्म्ये गतकौतुकविभ्रमम् ।
परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ८ ॥ (४।२२।१०)
जनितोत्तमसौन्दर्या दूरादस्तमयोन्नता ।

समतोदेति सर्वत्र शान्ते वात इवार्णवे ॥ ९ ॥ (४।२२।११)

अन्धकारमयी मूका जाड्यजर्जरितान्तरा ।
तनुत्वमेति संसारवासनेवोदये क्षपा ॥ १० ॥ (४।२२।१२)

दृष्टचिद्भास्करा प्रज्ञा पद्मिनी पुण्यपल्लवा ।
विकसत्यमलोद्योता प्रातर्द्यौरिव रूपिणी ॥११॥ (४।२२।१३)

प्रज्ञाहृदयहारिण्यो भुवनाह्लादनक्षमाः ।
सत्वलब्धाः प्रवर्धन्ते सकलेन्दोरिवांशवः ॥१२॥ (४।२२।१४)

तरङ्गवदिमे लोकाः प्रयान्त्यायान्ति चेतसः ।
क्रोडीकुर्वन्ति चाङ्गं ते न ज्ञं मरणजन्मनी ॥१३॥ (४।२२।१८)

विवेक उदिते शीते मिथ्या भ्रममरूदिता ।
क्षीयते वासना साग्रे मृगतृष्णा मराविव ॥१४॥ (४।२२।२१)

[२] आत्मस्वरूपे स्थितिः :—

अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ।
निरस्तमनना यासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥१॥ (३।११७।८)

संशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलान्तरिव स्थितिः ।
जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥२॥(३।११७।९)

अहतांशे क्षते शान्ते भेदे निस्पन्दतां गते ।
अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥३॥ (३।११७।१०)

[३] आत्मानुभूतेरनुपमेयत्वम् :—

अहंकारे परिक्षीणे यावस्था सुखमोदजा ।

सावस्था भरिताकारा सा सेव्या संप्रयत्नतः ॥१॥ (५।६४।४७)

परिपूर्णार्णवप्रख्या न वा गोचरमेति नः ।
नोपपानमुपादत्ते नानुधावति रञ्जनम् ॥ २ ॥ (५।६४।४८)

केवलं चित्प्रकाशांशकलिका स्थिरतां गता ।
तुर्या चेत्प्राप्यते दृष्टिस्तत्तया सोऽमीयते ॥३॥ (५।६४।४९)

अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते ।
सावस्था भरिताकारा गगनश्रीरिवातता ॥४॥ (५।६४।५०)

मनोहंकारविलये सर्वभावान्तरस्थिता ।
समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी ॥ ५ ॥ (५।६४।५१)

सा स्वयं योगसंसिद्धा सुषुप्ता दूरभाविनी ।
न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ ६ ॥ (५।६४।५२)

अनुभूतिं विना तत्त्वं खण्डादेर्नानुभूयते ।
अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ७ ॥ (५।६४।५३)

आत्मज्ञानविदो यान्ति यां गतिं गतिकोविदाः ।
पण्डितास्तत्र शक्रश्रीर्जरत्तृणलवायते ॥ ८ ॥ (६।१४३।२)

पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ।
न तत्पश्यामि यन्नाम पाण्डित्यादतिरिच्यते ॥९॥ (६।१४३।३)

[४] परमार्थानुभवे मनसोऽभावः :—

अविद्यत्वादचित्तत्वान्मायात्वाच्चासदेव हि ।
ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं भ्रमादन्यत्खवृत्तवत् ॥१॥ (५।८१।३)

चक्रारोहभ्रमस्यान्ते पर्वतस्पन्दनं यथा ।
मौर्ख्यमोहभ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे ॥२॥ (५।८१।५)
मृतं चित्तं गता तृष्णा प्रक्षीणो मोहपञ्जरः ।
निरहंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान् ॥३॥ (५।८१।६)
परमार्थफले ज्ञाते मुक्तौ परिणतिं गते ।
बोधोऽप्यसद्भवत्याशु परमार्थो मनोमृगः ॥ ४ ॥ (६/२।४६।१)
क्वापि सा मृगता याति प्रक्षीणस्नेहदीपवत् ।
परमार्थदशैवास्ते तत्रानन्तावभासिनी ॥ ५ ॥ (६/२।४६।२)
मनस्ता क्वापि संयाति तिष्ठत्यच्छैव बोधता ।
निर्बाधा निर्विभागा च सर्वाऽखर्वात्मिका सती॥६॥(६/२।४६।४)
सुविविक्ततया चित्तसत्ता बोधतयोदिता ।
अनाद्यन्ता भवत्यच्छप्रकाशफलदायिनी ॥७॥ (६/२।४६।५)
स्वयमेव ततस्तत्र निरस्तसकलैषणम् ।
अनाद्यन्तमनायासं ध्यानमेवावशिष्यते ॥ ८ ॥ (६/२।४६।६)
परमार्थैकतामेत्य न जाने क्व मनो गतम् ।
क्व वासना क्व कर्माणि क्व हर्षामर्षसंविदः ॥ ९ ॥ (६/२।४६।८)

[५] नाविद्यायाः पुनर्निवर्तनम् :–

क्षीणे स्वहृदयग्रन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः ।
यत्नेनापि पुनर्बद्धं केन वृन्ते च्युतं फलम् ॥ १ ॥ (५।७४।७५)
परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।

तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ २ ॥ (५।७४।८३)
एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ॥३॥ (५।७४।८४)
अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं परिकर्षति ।
मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्षुलं नावकर्षति ॥ ४ ॥ (५।७४।२०)
अविद्या संपरिज्ञाता यदैव हि तदैव हि ।
सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगभूः ॥५॥ (५।६४।१३)

[६] परमा तृप्तिः :—

मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्बद्धः केनास्मि वै पुरा ।
अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडम्बना ॥१॥ (५।२९।१०)
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति मौर्ख्यं मे क्षयमागतम् ।
किं मे ध्यानविलासेन किं वा ध्यानेन मे भवेत् ॥२॥(५।२९।११)
ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्त्वं स्वमवलोकयत् ।
यदायाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥३॥ (५।२९।१२)
न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगान्नाप्यभोगिताम् ।
अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः ॥४॥ (५।२९।१३)
न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ ।
न मे ध्यानदशाकार्यं न कार्यं विभवेन मे ॥५॥ (५।२९।१४)
नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सन्मयः ।
नेदं मे नैव चान्यन्मे नमो मह्यमहं बृहत् ॥६॥ (५।२९।१५)
इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्र तु संस्थितः ।

नेह वास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः ॥७॥(५।२६।१६)
किं मे ध्यानदृशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
यदायाति तदायातु नाहं किञ्चन मे क्वचित् ॥८॥(५।२६।१७)
न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
तत्कस्मान्न करोमीदं किञ्चित्प्रकृतकर्म वै ॥९॥ (५।२६।१८)
न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने । (५।३५।३८)
अस्ति सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो नतु कुत्रचित् ॥१०॥ (६।१०७।२६)
यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ।
सुखेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु ॥११॥ (५।३५।३९)
सुखदुःखान्युपायान्तुं यान्तु वाप्यहमेषु कः ।
वासना विविधा देहे त्वस्तं चोदयमेव वा ।१२॥ (५।३५।४०)
देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे ।
त्यजामि न त्यजामीति किं मुधा कलनोद्भिता॥१३॥(५।४०।१२)
प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालभ्यपरास्पदः ।
अनिवृत्तिपदं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ॥ १४ ॥ (५।७४।३५)
सर्वत्रैव हि तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो ।
अवाञ्छनत्वान्मनसः सर्वत्रानन्दवानहम् ॥१५॥ (६।१०७।२७)
इदं सुखं इदं मेति मिथुने क्षयमागते ।
सममेव पदे शान्ते तिष्ठामीह यथासुखम् ॥१६॥ (६।१०९।७०)

८—जीवन्मुक्तिः

[१] जीवन्मुक्तलक्षणानि :—

न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।
अन्तर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥ (६।१६६।१)
सुखदुःखेषु भीमेषु संततेषु महत्स्वपि ।
मनागपि न वैरस्यं प्रयान्ति समदृष्टयः ॥ २ ॥ (६।१६८।२७)
यस्य कस्मिंश्चिदप्यर्थे क्वचिद्रसिकतास्ति नो ।
व्यवहारवतोऽप्यन्तः स विश्रान्त उदाहृतः ॥३॥ (६।१६६।८)
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
यथाप्राप्तं विहरतः स विश्रान्त इति स्मृतः ॥४॥ (६।१६६।६)
नालम्बते रसिकतां न च नीरसतां क्वचित् ।
नार्थेषु विचरत्यर्थी वीतरागः सरागवत् ॥ ५ ॥ (६।१०२।१३)
उद्विजन्तेऽपि नो लोकाल्लोकान्नोद्वेजयन्ति च । (६।६८।२)
तेषां तनुत्वमायान्ति लोभमोहादयोऽरयः ॥ ६ ॥ (६।६८।१)
मनोज्ञमधुराचाराः प्रियपेशलवादिनः । (६।६८।३)
विवेचितारः कार्याणां निर्णेतारः तृणादपि ॥७॥ (६।६८।४)
अनुद्वेगकराचारा बान्धवा नागरा इव
बहिः सर्वसमाचारा अन्तः सर्वार्थशीतलाः ॥८॥ (६।६८।५)
उपेक्षते न सम्प्राप्तं नाप्राप्तमभिवाञ्छति ।

सोम्यसौम्यो भवत्यन्तः शीतलः सर्ववृत्तिषु ॥९॥ (६।४५।१०)

प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ।
तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पण्डित उच्यते ॥१०॥ (६।२२।५)

वर्णाधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रणायोज्झितः ।
निर्गच्छति जगज्जालात्पञ्जरादिव केसरी ॥११॥ (६।१२२।२)

सर्वकर्मफलत्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
न पुण्येन न पापेन लिप्यते नेतरेण च ॥१२॥ (६।१२२।५)

वासनाग्रन्थयश्छिन्ना इव त्रुट्यन्त्यलं शनैः ।
कोपस्तानवमायाति मोहो मान्द्यं हि गच्छति ॥१३॥ (६।११६।४)

मुदिताद्याः श्रियो वक्त्रं न मुञ्चन्ति कदाचन । (६।११६।३)
न निन्दन्ति न नन्दन्ति जीवितं मरणं तथा ॥१४॥ (६।१२।२)

केषुचिन्नानुबध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः । (५।६३।२९)
जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सम्राडात्मेव तिष्ठति ॥१५॥ (५।६३।२४)

परिपूर्णमना मानी मौनी शत्रुषु चाचलः । (५।६३।३९)
सम्पत्स्वापत्सु चोग्रासु रमणोषूत्सवेषु च ॥१६॥ (५।६३।५२)

विहरन्नापि नोद्वेगी नानन्दमुपगच्छति ।
अन्तर्मुक्तमना नित्यं कर्मकर्तेव तिष्ठति ॥ १७ ॥ (५।६३।५३)

न बिभेति न वादत्ते वैवश्यं नच दीनताम् ।
समः स्वस्थमना मौनी धारस्तिष्ठति शैलवत् ॥१८॥ (५।६३।५५)

आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः ।
आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ १९ ॥ (५।८९।१६)

न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्ध्या न च भोगकैः ।

न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः ॥२०॥(५।८९।१८)

समग्रसुखभोगात्मा सर्वाशास्विव संस्थितः ।
करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ॥२१॥ (५।७७।११)

उदासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु ।
नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि न शोचति न हृष्यति ॥२२॥ (५।७७।१२)

अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा ।
भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥२३॥ (५।७७।१३)

बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥२४॥ (५।७७।१४)

न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बन्धुभिः ॥२५॥ (५।७७।१८)

सर्वं सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च ।
अनुपादेयसर्वार्थो बालवच्च विचेष्टते ॥२६॥ (५।७७।२५)

स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः ।
न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते ॥२७॥ (५।७७।२६)

न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन ।
न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नोद्विग्नो न च हर्षवान् ॥२८॥ (५।७७।३२)

अयत्नोपनतं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।
भुङ्क्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥२९॥(५।७४।६३)

सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । (५।१८।६)
रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिकृष्यते ॥३०॥ (५।७४।६१)

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।

प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ ३१ ॥ (५।६।९)

यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेऽथ तत्फले ।
समः सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति ॥ ३२ ॥ (५।६।१०)

अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च सम्भोग इति पण्डितलक्षणम् ॥३३॥ (४।४६।८)

न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् ।
सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥ ३४ ॥ (४।४६।२६)

विगतेच्छा यथाप्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः ।
विचरन्ति समुन्नद्धाः स्वस्था देहरथे स्थिताः ॥३५॥ (४।४६।२९)

बोधैकनिष्ठतां यातो जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ।
य आस्ते व्यवहर्तैव जीवन्मुक्त स उच्यते ॥ ३६ ॥ (३।९।५)

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥३७॥(३।९।१२)

यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।
कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३८ ॥ (३।९।९)

पुत्रदारसमग्राणि मित्राणि च धनानि च ।
जन्मान्तरकृतानीव स्वप्नजानीव पश्यति ॥३९॥ (६।४८।१४)

न स चेतयते काश्चिल्लोकदारधनैषणाः ।
अपूर्वपदविश्रान्तो जीवन्नेव यथा शवः ॥ ४० ॥ (६।४५।१७)

आपत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतम् ।
न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥४१॥ (५।१६।१८)

ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्येष्टानिष्टवस्तुषु ।

सुषुप्तवच्चरति यः स मुक्त इति होच्यते ॥ ४२ ॥(५।१६।१६)
हेयोपादेयकलने ममेत्यहमिहेति च ।
यस्यान्तः संपरिक्षीणे स जीवन्मुक्त उच्यते ॥४३॥ (५।१६।२०)
हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥४४॥(५।१६।२१)
सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ।
ध्येयं तं वासनात्यागमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥४५॥ (५।१८।३)
सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः ।
विवेकोद्यतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ४६ ॥ (५।१८।४)
सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ।
नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥४७॥ (५।१८।५)
सङ्गरङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।
अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ॥४८॥ (५।७४।३३)
निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्छिन्नबन्धनिजभ्रमः ।
द्वन्द्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ ४९ ॥ (५।७४।३४)
सर्वाभिवाञ्छितारम्भो न किञ्चिदपि वाञ्छति ।
सर्वानुमोदितानन्दो न किञ्चिदनुमोदते ॥५०॥ (५।७४।३६)
सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविवर्जितः ।
सर्वाशासम्परित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ॥५१॥(५।७४।३८)
जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।
प्रकृतेनाथकार्याणि किञ्चित्कुर्वन्ति वा नवा॥५२॥(३।११८।१८)
आत्मारामतया तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन ।

जगत्क्रियाः सुसंसुप्तान्रूपालोकाः स्त्रियो यथा॥५३॥(३।११८।२०)

नाभिनन्दन्ति सम्प्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति ।
केवलं विगताशङ्कं सम्प्राप्तमनुवर्तते ॥ ५४ ॥ (३।१२२।१४)

नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।
यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥५५॥ (३।६।६)

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
योऽन्तर्व्योमवदच्छस्थः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५६॥ (३।६।८)

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।
पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥५७॥ (३।६।१३)

[२] जीवन्मुक्तस्य किमपि हेयोपादेयं नास्ति :—

हेयोपादेयदृष्टी द्वे यस्य क्षीणे हि तस्य वै ।
क्रियात्यागेन कोऽर्थः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा॥ १ ॥(६।१६६।२)

न तदस्तीह यत्त्याज्यं ज्ञस्योद्वेगकरं भवेत् ।
न वास्ति यदुपादेयं तज्ज्ञसंश्रेयतां गतम् ॥ २ ॥ (६।१६६।३)

ज्ञस्य नार्थः कर्मत्यागैर्नार्थः कर्मसमाश्रयैः ।
तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ ३ ॥ (६।१६६।४)

नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।
आत्मैकतत्त्वसन्निष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ४ ॥ (५।६२।६)

काकतालीयवद्वृद्धां क्रियां कुर्वन्ति ते सदा ।
न कुर्वन्त्यपि वै किञ्चिन्नैषां क्वचिदपि ग्रहः ॥५॥ (६।६१।२१)

रूपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपि न किञ्चन ।

ज्ञः करोत्यनुपादेयान्न ज्ञस्यैव हि कर्तृता ॥ ६ ॥ (६।२।१२)

यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा प्रवर्तते । यत्र स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किञ्चिदपि सम्भवति तत्रात्मा किमिव वाञ्छन्किमनुस्मरन्धावतु किमुपैतु ॥७॥ (४।३७।१०)

अत इदमीहितमिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः । अतो निरिच्छतायामात्मा न किञ्चिदपि करोति कर्तृकरणकर्मणामेकत्वात् नच निरिच्छस्यात्मनो नैष्कर्म्यमभिमतम् , द्वितीयाया कल्पनाया अभावात् ॥ ८ ॥ (४।३७।११)

[३] जीवन्मुक्तो महाकर्ता :—

धर्माधर्मौ महाभाग शङ्काविरहितात्तयः ।
यः करोति यथाप्राप्तौ महाकर्ता स उच्यते ॥१॥ (६।११५।११)
रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
यः करोत्यनपेक्षेण महाकर्ता स उच्यते ॥२॥ (६।११५।१२)
मौनवन्निरहंभावो निर्मलो मुक्तमत्सरः ।
यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते ॥३॥ (६।११५।१३)
शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मौ कुशङ्कया ।
मतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥४॥ (६।११५।१४)
उद्वेगानन्दरहितः समया स्वच्छया धिया ।
न शोचते यो नोदेति महाकर्ता स उच्यते ॥५॥ (६।११५।१६)
उदासीनः कर्तृतां च कर्माकर्माचरन्श्च यः ।
समं यात्यन्तरत्यन्तं महाकर्ता स उच्यते ॥६॥ (६।११५।१८)

स्वभावेनैव यः शान्तः समतां न जहाति वै ।
शुभाशुभं ह्याचरन्यो महाकर्ता स उच्यते ॥७॥ (६।११५।१९)
जन्मस्थितिविनाशेषु सोदयास्तमयेषु च ।
सममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥८॥ (६।११५।२०)

[३] जीवन्मुक्तो व्यवहार्यपि समाधिस्थः :—

व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ।
द्वावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहं पदं गतौ ॥१॥ (५।५६।१२)
अकर्तृ कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।
दूरंगतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ २ ॥ (५।५६।१३)
अकुर्वदपि कर्तैव चेतः प्रघनवासनम् ।
निस्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥३॥ (५।५६।१४)
चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमम् ।
तं विद्धि केवलीभावं सा शुभा निर्वृतिः परा॥ ४॥(५।५६।१५)
गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।
शान्ताहंकृतिदोषाणां विजना वनभूमयः ॥ ५ ॥ (५।५६।२२)
अरण्यसदने तुल्ये समाहितमनोदृशाम् । (५।५६।२३)
अन्तः शीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ॥६॥(५।५६।३३)
सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वा ।
यः पश्यति सदात्मनं स समाहित उच्यते ॥७॥ (५।५६।२७)
स सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशान्तधीः ।
न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥८॥ (५।५६।४४)

ईदृशाशयसम्पन्नो महासत्त्वपदं गतः ।
तिष्ठतूदेतु वा यातु मृतिमेतु न तत्स्थितिम् ॥९॥ (५।५६।५१)
वसतूत्तमभोगाढ्ये स्वगृहे वा जनाकुले ।
सर्वभोगोज्झिताभोगे सुमहत्यथवा वने ॥१०॥ (५।५६।५२)
उद्दाममन्मथं पानतत्परो वापि नृत्यतु ।
सर्वसङ्गपरित्यागी सममायातु वा गिरौ ॥११॥ (५।५६।५३)
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वपुर्वा परिलिम्पतु ।
ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वथवाऽनले ॥१२॥ (५।५६।५४)
पापं करोति सुमहद्बहुलं पुण्यमेव च ।
अद्य वा मृतिमायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ १३ ॥(५।५६।५५)
नासौ किञ्चिन्न तत्किञ्चित्कृतं तेन महात्मना ।
नासौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥१४॥ (५।५६।५६)

[५] जीवन्मुक्तो महाभोक्ता :—

न वाञ्छता न त्यजता दैवप्राप्ताः स्वभावतः ।
सरितः सागरेणैव भोक्तव्या भोगभूमयः ॥ १ ॥ (६।३९।५१)
अयत्नोपनतं सर्वं लीलयासक्तमानसः ।
भुंक्ते भोगभरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥२॥ (५।७४।६३)
काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।
स्वादिताप्यङ्ग धीरस्य न दुःखाय न तुष्टये॥३॥(५।७४।६४)
अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च सम्भोग इति पण्डितलक्षणम् ॥४॥ (४।४६।८)

न किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदभिकांक्षति ।
भुंक्ते च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥५॥ (६।११५।२१)
नादत्तेऽप्याददानश्च नाचरत्याचरन्नपि ।
भुञ्जानोऽपि न यो भुंक्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ (६।११५।२२)
साक्षिवत्सकलं लोकव्यवहारमखिन्नधीः ।
पश्यत्यपगतेच्छं यो महाभोक्ता स उच्यते ॥७॥(६।११५।२३)
जरामरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च ।
रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते॥८॥ (६।११५।२५)
महान्ति सुखदुःखानि यः पयांसीव सागरः ।
समं समुपगृह्णाति महाभोक्ता स उच्यते ॥९॥ (६।११५।२६)
कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमुत्तमम् ।
अधमं योऽत्ति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते ॥१०॥ (६।११५।२८)
सरसं नीरसं चैव सुरतं विरतं तथा ।
यः पश्यति समं सौम्यो महाभोक्ता स उच्यते ॥११॥(६।११५।२९)
क्षारे खण्डप्रकारे च शुभे वाप्यशुभे तथा ।
समता सुस्थिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ॥१२॥(६।११५।३०)
इदं भोज्यमभोज्यं चेत्येवं त्यक्त्वा विकल्पितम् ।
गताभिलाषं यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते॥१३॥(६।११५।३१)
आपदं सम्पदं मोहमानन्दमपरं परम् ।
यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते॥१४॥(६।११५।३२)

[६] जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यम् :—

स उत्तमपदालम्बी चक्रभ्रमवदास्थितः ।
शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥ (४।२३।१)
तस्येयं भोगमोक्षार्थं तज्ज्ञस्योपवनोपमा ।
सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २ ॥ (४।२३।२)
रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता ।
ज्ञस्यानन्तविलासाढ्या स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥३॥ (४।२३।४)
स्वशरीरमनोज्ञस्य सर्वसौभाग्यसुंदरी ।
सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ ४ ॥ (४।२३।१७)
अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका ।
ज्ञस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका॥५॥ (४।२३।१८)
तृष्णासारपरावर्ते कामसंभोगदुर्ग्रहे ।
न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदेवने ॥६॥ (४।२३।२६)
सुखावहैषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।
भोगमोक्षप्रदा चैषा शक्रस्येवामरावती ॥७॥ (४।२३।२६)
अत्रस्थः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन् ।
विश्वकल्पकृतान्भुक्त्वा पुंसामधिगतार्थभाक् ॥८॥ (४।२३।३३)
इन्द्रियाणां न हरति प्राप्तमर्थं कदाचन ।
नाददाति तथा प्राप्तं संपूर्णो ज्ञोऽवतिष्ठते ॥९॥ (४।२३।४५)
स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयन्ति ये ।
ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वेन्द्रियारयः ॥१०॥ (४।२४।२)
विवेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।
तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागबलं यथा ॥११॥ (४।२४।४)

[७] यथाप्राप्तास्ववस्थासु जीवन्मुक्तानां स्थितिः :–

यावद्देहमवस्थासु समचित्ततयैव ये ।
कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते तत्त्वविदः शठाः ॥१॥ (६/१।१०४।४०)
ये ह्यतत्त्वविदो मूढा राजन्बालतयैव ते ।
अवस्थाभ्यः पलायन्ते गृहीताभ्यः स्वभावतः ॥२॥ (६/१।१०४।४१)
यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा ।
यो न देहदशामेति स च्छिनत्त्यसिनाम्बरम् ॥३॥ (६/१।१०४।४२)
एष देहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुत्तमः ।
यत्साम्यं चेतसो योगान्नतु कर्मेन्द्रियस्थितेः ॥४॥ (६/१।१०४।४३)
यावद्देहं यथाचारं दशास्वङ्ग विजानता ।
कर्मेन्द्रियैर्हि स्थातव्यं नतु बुद्धीन्द्रियैः क्वचित् ॥ (६/१।१०४।४४)
क्रमप्रवृत्तमास्पृष्टैः सुखं साध्यं मनोरमम् ।
प्रकृतं कुर्वतः कार्यं दोषः क इव जायते ॥ ६ ॥ (६/१।१०६।६)

[८] व्यवहारे बुद्धाबुद्धयोः समानता :––

व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवाखिलपण्डितः ।
वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं बन्धमोक्षदम् ॥१॥ (४।१५।३७)
यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ।
असंसक्तधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुद्धवत् ॥२॥ (४।१५।३८)
मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि ।
बद्धबुद्धीन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि ॥३॥ (४।१५।४२)

सुखदुःखदृशो लोके बन्धमोक्षदृशस्तथा ।
हेतुर्बुद्धीन्द्रियाण्येव तेजांसीव प्रकाशने ॥ ४ ॥ (४।१५।४३)

[९] जीवन्मुक्तचित्तम् :—

मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते । (६।१०१।३१)
भूयः प्रजायते चित्तं सत्त्वं भूयो न जायते ॥१॥ (६।१०१।३२)

आत्मविदां हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृष्णाजलमिव वर्षति जलदे हिमकणा इव चण्डातपे विलीनं तुर्यदशामुपागतं स्थितम् ॥२॥ (४।३८।६)

भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥३॥ (५।४२।१४)
जीवन्मुक्ता महात्मानो ये परावरदर्शिनः ।
तेषां या चित्तपदवी सा सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ४ ॥ (६।२।४२)
जीवन्मुक्तशरीरेषु वासना व्यवहारिणी ।
न चित्तनाम्नी भवति सा हि सत्त्वपदं गता ॥ ५ ॥ (६।२।४३)
निश्चेतसो हि तत्त्वज्ञा नित्यं समपदे स्थिताः ।
लीलया प्रभ्रमन्तीह सत्त्वसंस्थितिहेलया ॥ ६ ॥ (६।२।४४)
विवेकविशदं चेतः सत्त्वमित्यभिधीयते ।
भूयः फलति नो मोहं दग्धबीजमिवाङ्कुरम् ॥७॥ (६।२।४७)
अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणम् ।
जुह्वतोऽन्तर्निवर्तन्ते मुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ८ ॥ (६।२।४६)

[१०] तत्त्वज्ञानसिद्धिर्व्योमगमनादिसिद्धेर्भिन्ना :—

तत्त्वज्ञो वाप्यतत्त्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः ।
यथाक्रमं प्रयतते तस्योर्ध्वत्वादि सिद्धयति ॥१॥ (५।८९।१६)
आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः ।
आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥२॥ (५।८९।१७)
न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्धया न च भोगकैः ।
न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः ॥३॥ (५।८९।१८)
यस्तु वा भावितात्मापि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् ॥४॥ (५।८९।२३)
द्रव्यकालक्रियामन्त्रप्रयोगाणां स्वभावजाः ।
एतास्ताः शक्तयो राम यद्व्योमगमनादिकम् ॥५॥ (५।८९।२७)
सदा स्वभाववशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः ।
नियतं साधयन्त्याशु प्रयोगं युक्तियोजिताः ॥६॥ (५।८९।२९)
यथोदेति च यस्येच्छा स तया यतते तथा ।
यथाकालं तदाप्नोति ज्ञो वाप्यज्ञतरोऽपि वा ॥७॥ (५।८९।३४)
याः फलावलयो येन संप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ।
तास्तेनाधिगता राम निजात्प्रयतनद्रुमात् ॥८॥ (५।८९।३७)

[११] जीवन्मुक्तस्य सर्वापद्धानिः :—

वेत्ति नित्यमुदारात्मा त्रैलोक्यमपि यस्तृणम् । (४।३२।३७)
तं त्यजन्त्यापदः सर्वाः सर्पा इव जरत्त्वचम् ॥१॥ (४।३२।३८)

परिस्फुरति यस्यान्तर्नित्यं सत्त्वचमत्कृतिः । (४।३२।३८)
ब्राह्ममण्डमिवाखण्डं लोकेशाः पालयन्ति तम् ॥२॥ (४।३२।३९)

न किञ्चिद्येन सम्प्राप्तं तेनेदं परमामृतम् ।
सम्प्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥३॥ (५।३४।७६)

[१२] जीवितं हि जीवन्मुक्तस्य शोभते :—

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्त्वावलोकनात् ।
यथार्थदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ॥१॥ (५।३९।४६)

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते ॥२॥ (५।३९।४७)

योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥३॥ (५।३९।४८)

येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥४॥(५।३९।४९)

अवस्तुसदृशे वस्तुन्यसक्तं कलनामले ।
येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ॥५॥ (५।३९।५०)

सत्यां दृष्टिमवष्टभ्य लीलयेयं जगत्क्रिया ।
क्रियतेऽवासनं येन जीवितं तस्य राजते ॥६॥ (५।३९।५१)

नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि ।
हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते ॥७॥ (५।३९।५२)

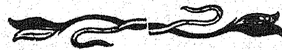
शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसौघः सरसो यथा ।

यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते॥८॥(५।३९।५३)
यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते ।
आनन्दं यान्ति भूतानि जीवितं तस्य शोभते ॥९॥ (५।३९।५४)
यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप ।
तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ ॥१०॥ (५।६२।२)
पूर्वं धिया विचार्यैते भोगा भोगिभयप्रदाः ।
भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनेव पन्नगाः ॥११॥ (५।७६।१८)
विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः ।
ता उदर्कोदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवलम्॥१२॥ (५।७६।१९)
असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
परं विस्तारमायान्ति प्रावृषीव महापगाः ॥१३॥ (५।६८।४९)
बलं बुद्धिश्च तेजश्च दृष्टतत्त्वस्य वर्धते ।
सवसन्तस्य वृत्तस्य सौन्दर्याद्या गुणा इव॥१४॥ (५।७६।२०)

[१३] प्रबुद्धस्य देहपातानन्तरा गतिः :—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ १ ॥ (३।९।१४)
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥२॥ (३।९।१५)
सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ।
रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्सृजति पद्मजः ॥ ३ ॥ (३।९।१६)
खं भूत्वा पवनस्कन्धं धत्ते सर्षिसुरासुरम् ।

कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः ॥४॥ (३।९।१७)
भूमिर्भूत्वा बिभर्तीमां लोकस्थितिमखण्डिताम् ।
तृणगुल्मलता भूत्वा ददाति फलसंततिम् ॥५॥ (३।९।१८)
बिभ्रज्जलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुतम् ।
चन्द्रोऽमृतं प्रसवति मृतं हलाहलं विषम् ॥६॥ (३।९।१९)
तेजः प्रकटयत्याशास्तनोत्यान्ध्यं तमो भवत् ।
शून्यं सद्व्योमतामेति गिरिः सन् रोधयत्यलम् ॥७॥ (३।९।२०)
करोति जङ्गमं चित्तः स्थावरं स्थावराकृतिः ।
भूत्वार्णवो वलयति भूस्त्रियं वलयो यथा ॥८॥ (३।९।२१)
परमार्कवपुर्भूत्वा प्रकाशान्तं विसारयन् ।
त्रिजगत्त्रसरेणवोघं शान्तमेवावतिष्ठते ॥९॥ (३।९।२२)
यत्किञ्चिदिदमाभाति भातं भानमुपैष्यति ।
कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च ॥१०॥ (३।९।२३)
मुक्तिरेषोच्यते राम ब्रह्मैतत्समुदाहृतम् ।
निर्वाणमेतत्कथितं पूर्णात्पूर्णतराकृति ॥११॥ (३।९।२५)

इति श्रीभीखनलाल आत्रेय, एम. ए., डी. लिट्. इति नाम्ना
काशीस्थश्रीहिन्दुविश्वविद्यालये दर्शनाध्यापकेन संकलितः
श्रीवासिष्ठदर्शनाख्यः श्रीयोगवासिष्ठसारः ।

विषयानुक्रमणिका

अ

विषयः — पृ०

ग

विषयः | पृ०

ज

विषयः	पृ०

मुद्रणदोषाः

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	३	२-३	राज	रा ज
१४	८	८ ९	तोप्य	तोऽप्य
१५	१	३	सो	सी
१५	८	३०	८	९
१६	२	२६-२७	१६	१।६
१६	१२	११-१२	तास्यु	तां यु
१९	९	१०-११	त्मावलो	त्मालो
२१	१७	७	त्त्व	त्तत्व
२३	२	२४	१	२
२३	४	२६-२७	९६	९।६
२३	१०	२	दै	दे
२८	२	३	प्रा	प्र
२८	९	२५	०	७
२८	१०	७	रू	रु
२८	११	१२	त्व	त्त्व
२९	१६	९-१०	न्नाद्व	नाद्व
३०	४	२	रू	रु
३०	११	८	न्व	म्व
३१	१६	१०	व	ब
३२	१	१२	न	व
३२	२०	१३	म्थि	स्थि

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३	६	११-१२	ग्रुरू	ग्रू
३५	६	८	ध्या	द्ध्या
३६	१२	१	अ	आ
३६	१५	३	य	त
३७	१०	७	ध्यं	द्ध्यं
३७	२१	७	र्जा	ज्र्या
३७	११	७	ध्या	द्ध्या
३८	२	१	आ	अ
३८	२१	१०	ध्यो	द्ध्यो
४०	३	१२-१३	र्गानि	र्गा नि
४०	११	१२	द्य	द्या
४०	१७	१३-१४	पिनि	पि नि
४१	७	४	म्ब	म्बि
४१	१२	६	व	ब
४३	५	७	ब	र्ब
४५	२	१०	ख्ता	ख्या
४५	१७	८	त्त्वा	त्वा
४६	७	८	र्चि	चि
४७	१६	१३	वि	व
४७	१८	१-२	स स	सस
५६	१	१५	थ्य	थ्य
५६	१२	१२	षः	ष
५६	१५	१२	हि	ह्रि
६०	२	५	य	र्य
६०	३	५	ल्व	ल्प
६१	६	११-१२	वन्दि	विन्द

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१२	२-३	कए	क ए
६२	३	४	द्ध	द्र
६३	१७	६	द्य	द्य
६४	१६	१२-१३	च्चव्य	च्च व्य
६७	३	१२-१४	हममि	हमि
६६	१६	६	स्था	था
६८	१०	१३	पर	प्र
७०	६	११	न्ता	न्ताः
६६	१८	१२	त्य	त्य
७२	११	१६	सा	सी
७२	१३	१२	बं	ब्रं
७३	६	१५	व	वः
७३	४	४-६	अत्यन्त	तामस
७६	२	६-७	पदा	पा
८०	२१	११	ब	व
८१	४	२	ढ़ा	ढा
८१	१०	१३	ढ़	ढ
८२	१६	२-३	नः प्र	नःप्र
८२	१६	७	भो	भो
८४	१	१	था	यो
८५	५	१०	ड़ी	डी
८५	१६	१५-१६	तेः—	ते :—
८६	७	११	नो	नो
८७	१२	१०	ध्मा	ध्म
६२	७	४	अ	आ
६४	१०	१०	ढ़	ढ

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	११	१३	ढंढ	ढ
९४	१२	१२	ला	लो
९६	६	८	पा	पो
९७	९	९	वा	बा
९८	१३	५	ड़ी	डी
९९	४	५-६	शा	वशा
९९	६	४-५	तमा	मता
९९	८	१०	या	भ्या
९९	११	७	द्या	द्धया
१०१	२	१३	ष्ट	ष्ठ
१०५	१	१, ३	( )	[ ]
१०५	१४	८-१०	यतूनि	य नि
१०५	१६	९	वा	बा
१०५	१८	८	ढ़ो	ढो
१०७	१८	७-८	र्वामि	र्वमि
१११	१२	४	सिः	सि
११२	१०	१४	वँ	व
११२	१९	४	ड़ी	डी
११३	११	७	द्ब्रा	द्भ्रा
११३	१४	८	र्थ्यं	र्थ्यं
११३	१६	६-७	णान्त	णानन्त
११६	१३	१०	ला	ल
११६	१५	१४	·	सं
११६	२१	१०	ञि	ञ्चि
११७	१२	४	रू	रु
११७	१८	९	वा	बा

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८	१७	३०	१	२
११८	१९	१६	णाः	णः
११९	८	७–८	णान्त	णानन्त
११९	९	१४	वि	व
१२२	१२	८	त्वा	त्त्वा
१२३	७	११	सो	सौ
१२३	१८	९	वी	बी
१२४	१०	१५	ति	ते
१२६	१३	१, ३	( )	[ ]
१२७	११	१, ३	( )	[ ]
१२७	१५	१०-११	ररि	रीर
१२८	१०	१, ३	( )	[ ]
१३०	१४	१०	ड़	ड
१३५	५	२३–२४	।	ई।
१३५	१७	३	त्को	त्कौ
१३६	१९	४–५	मः प	मःप
१३७	१२	८–९	दि श	दिश
१३८	८	६	द्	दृ
१३९	१	१२-१३	न्न	न्नं न
१४१	८	१९	४	५
१४३	२२	४–५	त्श्विस	श्वित्स
१४४	१२	२९	८	९
१४४	२२	२	दा	द
१४५	१	२	द्ध्या	द्ध्यो
१४६	१९	६	ङं	ङ्ढं
१४६	२०	१२	रमी	स्मी

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४६	१	३	त्का	त्की
१४६	१५	१५-१६	द्गत	द्गण
१५३	१७	१०	वि	ऽवि
१५४	७	२-३	न्यनां	नन्यां
१५४	१६	१३	ष्ट	ष्ठ
१५५	६	१-२	स्क्तो	स्वतो
१५६	११	१४	क्का	का
१५६	१६	२	त्त्वै	त्वै
१५६	४	१	थ	य
१६०	१६	२	थ्था	थ्या
१६७	३, ५, ७, ६, ११	२३	६/२	६/१
१६७	७	२३-२८	६।३।२६	६।२।३६
१६७	६	१२	थैं	थैं
१६६	१७	६	व्थ	व्य
१७१	५	१४	ल	लं
१७२	२	४	थं	यं
१७२	११	१२	त्वं	त्त्वं
१७३	२	७-८	बिध्दि	विद्धि
१७४	५	६	तं	तुं
१७४	१३	१२	स्ति	स्ती
१७५	२	१	ब	व
१७६	२	८	ध्दि	द्धि
१७६	२०	४	कां	की
१७६	७	६-८	राम्भा	रारम्भा
१८०	३	३-४	यन्त्ये	न्त्ये
१८२	१८	१२	दा	दी

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८३	७	८	ङ्ग	ङ्गो
१८४	८	३-४	सोहं	सोऽहं
१८५	५	२	ड़ो	डो
१८६	१४	३	भाँ	भो
१८८	९	७	ब	व
१८८	१२	५	ड़	ड
१८८	२१	४	यः	यैः
१८९	३	१२	मा	मो
१८९	४	१५	स्त्र	स्मृ
१९१	१२	१३	बि	वि
१९१	१४	१०	ना	वा
१९२	११	२	॰	वँ
१९३	१	६	रौं	रो
११४	१८	४	वए	एव
१९४	१८	११	ना	न्ना
१९५	६	१२	थ	य
१९७	११	१२-१३	त्पमे	त्परमे
१९७	११	२९	४	३
१९७	१६	२-३	द्त	तद्
१९८	१	२-३	तेह्य	तेह्य
२००	१४	१	आ	अ
२०१	४	५	ष्ट	ष्ठ
२०२	१३	५	र्थ॰	र्थं
२०३	७	१	वा	व
२०४	५	१५	न्द	न्द
२०४	६	६-७	दाशे	दा शे

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०४	१२	६	का	क ४
२०४	२१	१५	ध्ये	ध्य
२०५	१	१२	ग्रें	ग्यों
२०७	१६	८	त्ति	र्त्ति
२०८	४	७	ष्ट	ष्ट्ट
२०८	९	६	ला	ली
२०८	१८	५-६	नु त	नुत
२१०	११	४	न	ना
२१२	७	१३	मि	पि
२१२	११	४	स्या	स्यो
२१२	१३	१२	तं	त्वं
२१४	१९	११	ज्ञा	ग्या
२१५	५	१४	भ	भा
२१५	१३	१०	ह्ल	ह्व
२१६	७	१३	या	य
२१७	१६	१३	वव	व
२१८	७	१	दे	दो
२१९	१२	३	ढ़ाः	ढाः
२१९	१८	१५	गा	ग
२२१	१०	१४	ला	ली
२२२	१३	२९	५	३
२२३	९	५	ढ़	ढ
२२४	११	१०	ष्णा	ष्ण
२२४	१६	१०-१२	कान	वैका न
२२४	१९	१०	बृ	वृ
२२५	५	१४	प	पा

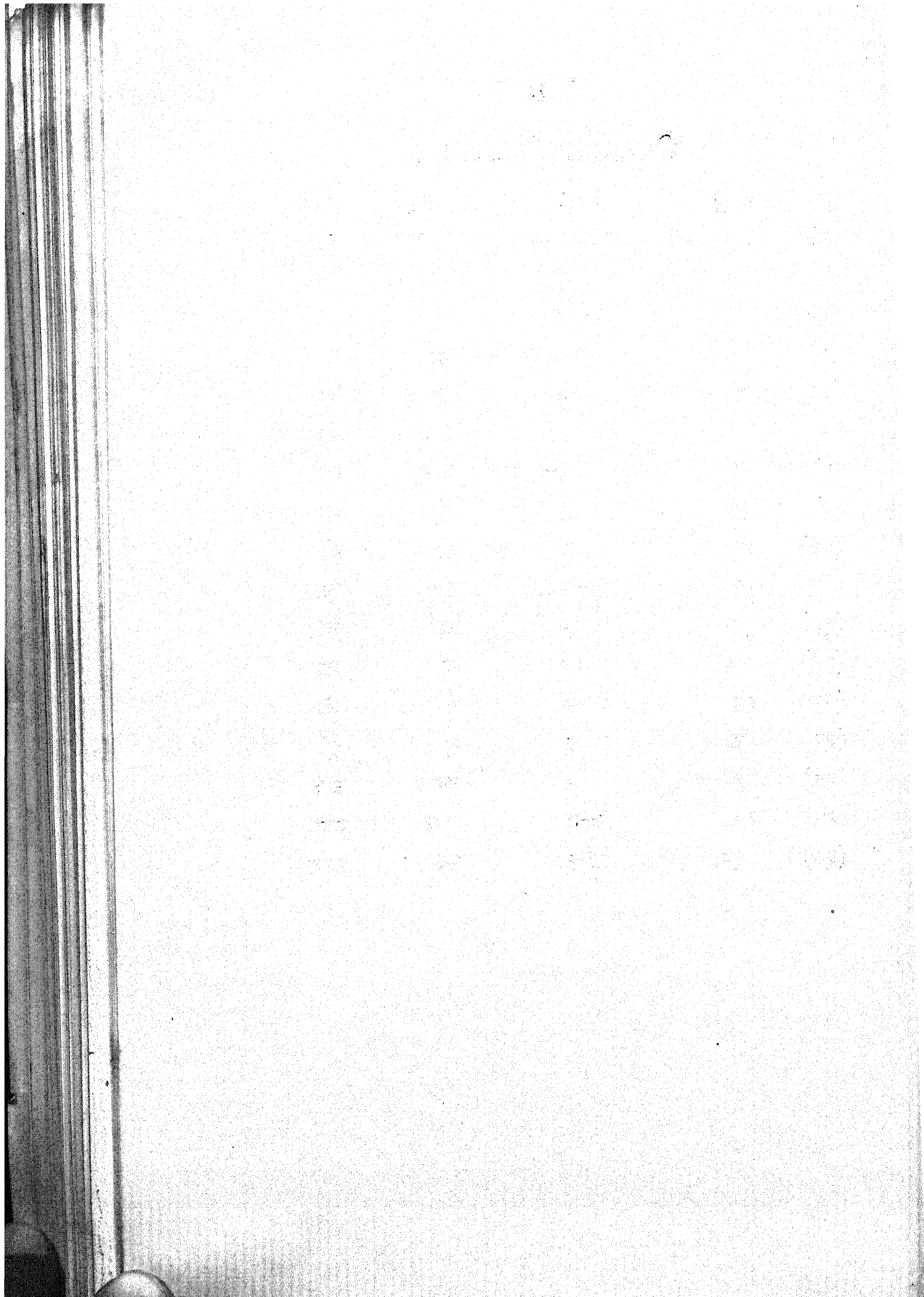
पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२५	१०	१	द्वा	द्वा
२२५	२०	८	गा	गी
२२६	११	११	क	का
२३०	३	११	न्सं	न्स
२३०	१३	१२	रा	रो
२३०	१७	८	क्रं	क्रं
२३१	१	१०	ब	व
२३१	२	१४	द्या	द्रा
२३२	११	१६	ग	न
२३३	६	२	न्दो	न्द्वो
२३३	१८	३	व	ब
२३४	२०	१४	ता	तो
२३५	४	३	स्य	स्य
२३६	४	५	ष्टु	ष्टु
२३७	१	७	भा	भो
२३७	७	४	शा	शी
२३८	१३	१०	ता	तो
२३९	१२	४	ॆ	वै
२३९	१२	८	ं	त्वं
२४०	२०	११-१२	तेमो	ते मो
२४३	२	११-१२	ष्ठास	ष्ठोऽस
२४६	११	७-८	जवि	जीवा
२४७	१	२	बा	बो
२४७	३	६-७	था भू	थाभू
२४७	१४	४	बैं	वैं
२५०	४	२६	पै	पे

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुम्	शुद्धम्
२५०	७	१८	प	पा
२५१	६	१४	ज्य	ज
२५१	१२	५–७	नवाका	नवा का
२५२	११	५	द्वे	द्वे
२५३	४	१२	स्थ	स्था
२५५	६	६	व	वै
२५५	१५	१	ना	नी
२५	१५	११	न्द्वं	न्द्वं
२५७	१	७	का	का
२६१	३	१६	ना	नो
२६२	१६	६	धा	धी
२६८	१६	७	त्म	त्मा
२६६	२०	११	च्छ	च्छ
२७२	२०	१	व	ब
२७५	१३	६	जा	जी
२७७	११	१	ात्र	त्रि
२७८	१	१८	ह	–ह
२७८	१	१६–२०	ति ना	तिना

विषयानुक्रमणिकायाम् ।

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अक्षरम्	अशुद्धम्	शुद्धम्
(२)	७	१०	ब्द्रो	ब्दो
(५)	२४	३	म	मा
(७)	६	७	त्त्व	त्व
(७)	७	५	ह्य	ह्म
(७)	१६	६	वृं	बृ
(८)	५	५	व्र	व्र
(६)	१३	२-३	नामे	नमे
(६)	१३	६	त्यु	त्यु
(१०)	१३	२	नी	ती
(१२)	२२	४-५	त्त्व	त्तत्व
(१३)	८	८	व्रा	व्र
(१४)	२७	१०	र	रम्
(१४)	१६	५	र्त	र्तृ
(१५)	५	३	बृ	बृं
(१६)	६	५	जा	जाः
(१६)	१५	४-५	मु प	मुप
(१७)	१८	५-६	स्व	स्वव

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, (किरणावलीभास्कर) [वैशेषिक], a commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra. Edited with Introduction and Index by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-12

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [वेदान्त], by Rangoji Bhaṭṭa, Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, (वेदान्तकल्पलतिका) [वेदान्त], by Madhusūdana Saraswatī. Edited with Introduction etc. by Rāmājnā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya. Rs. 1-12

No. 4—The Kusumāñjali Bodhinī, (कुसुमाञ्जलिबोधिनी) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 2-0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-2

No. 6—(Part I)-The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [मीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka. Edited with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-12

No. 6-(Part II)— Do. Do. Rs. 0-12

No. 7-(Part I) The Yoginīhṛdaya Dīpikā,, (योगिनीहृदयदीपिका [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a

Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-8

No. 7—(Part II) Do. Do. Rs. 1-4

No. 8—The Kāvyaḍākinī (काव्यडाकिनी) [काव्यशास्त्र], by Gaṅgānanda Kavīndra. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-10

No. 9—(Part I)-The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on Śāṇḍilyas Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Rs. 0-15

No. 10-(Part I)-The Siddhāntaratna (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-2

No. 10-(Part II)— Do. Do. Rs. 2-12

No. 11-The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gauḍapāda, with a Commentary by Śaṅkarāraṇya. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstrī Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0-9

No. 12-The Rasapradīpa, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākar Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-2

No. 13-The Siddhisiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग], by Balabhadra. Edited with Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Triveṇikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhar Bhaṭṭa. Edited with Introduction by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna-Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिकदर्शन],

Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 15-(Part II)—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15-(Part III) - Do. Do. Rs. 2-0

No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No. 16-The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjiva Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 1-2

No. 17-The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhaṭṭa Jayanta. Edited with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-14

No. 18-(Part I)-The Gorakśa Siddhānta Saṅgraha. (गोरक्ष-सिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग], Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A. Rs 0-14

No. 19-(Part I)-The Prākṛta Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतव्याकरण], by Vararuchi with the Prākrita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhinī by Sadānanda. Edited with Prefatory note etc. by Baṭukanātha Śarmā, M. A. and Baladeva Upādhyāya, M. A. Rs. 2-4

No. 19-(Part II) Do. Do. Rs. 2-12

No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation.)

No. 20-The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0-12

No. 21-(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्तमाला) [न्याय], by Jayarāmā Nyāyā Pañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva Śāstrī, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-4

No. 21-(Part II) Do. Do. Rs. 2-0

No. 22-The Dharmānubandhi Ślokachaturdaśī (धर्मानुबन्धिश्लोकचतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by Śri Śeṣa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Paṇdit. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-0

No. 23-The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Paṇdit Dharmādhikārī. Edited with Introduction etc. by Vaijanātha Śāstrī Varakale Dharmaśāstra-Śāstrī, Śādholāl Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 24-The Śrī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्] with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana. Edited with Introduction etc. by Anantarāma Śāstrī Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M.A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्डयकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a Commentary by Nārāyaṇa Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri

Hośinga, Sāhityopādhyāya, Sādholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā (मृगाङ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0

No. 27-The Vidvaccharita Pañchakam (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [निबन्ध], by Nārāyana Śāstri Khiste, Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 28-The Vrata Kośa (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha Śāstri Hośinga Sāhityopādhyāya, Sādholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 29-The Vṛttidīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], by Mauni ŚrīKṛṣṇa Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Pt. Gaṅgādhara Śāstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2

No. 30-The Padārtha Maṇḍanam (पदार्थमण्डनं) [वैशेषिक], by Śrī Venīdatta. Edited with Introduction etc. by Paṇḍit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14

No. 31-(Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pārtha Sārathi Miśra. Edited by M. M. Dr. Gaṅgānātha Jhā, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad Rs. 1-14

No. 31-(Part II) Do. Do.
Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 32–The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhāldāsa Nyāyaratna. Edited with Introduction etc. by Harihar Śāstri, Benares Hindu University. Rs. 1–0

No. 33–(Part I) The Nyāya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ) [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar. Edited with Introduction etc. by Umeśa Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3–4

No. 34–(Part I) The Advaita Vidyātilakam (अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करवेदान्त], by Śri Samarapuṅgava Dīkṣita. With a Commentary by Śri Dharmayyā Dīkṣita Edited with Introduction, etc. by Gaṇapati Lāl Jha, M. A., Sādholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library Benares. Rs. 1–4

No. 35–The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक) [नाटक], by Bhūdeva Śukla. Edited with Introduction etc. by Paṇdit Nārayaṇa Śāstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1–4

No. 36–The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू) [चम्पू], by Mitra Miśra. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M.A., by Nanda Kiśora Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3–8

No. 37–The Upanidāna Sūtram (उपनिदानसूत्रम्) [वेद], Edited with Introduction by Dr. Maṅgaladeva Śāstri, M. A., D. Phil. Rs. 1–0

No. 38–The Kiraṇāvalī Prakāśa Dīdhiti (Guṇa), (किरणावलीप्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth Śiromaṇi. Edited by Pandit Badrināṭha Śāstri, M. A., Lucknow University. Rs. 1–12

No. 39.–The Rāma Vijaya Mahākāvya. (रामविजयमहाकाव्य) [काव्य], by Rūpanātha. Edited by Pt. Gaṇapatilāl Jha, M. A. Rs. 2–0

No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्व-विवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhaṭṭa. Edited, with a Foreword by M. M Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., by Nanda Kiśora Śarmā Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 40-(Part II) Do. Do.

No. 41-(Part I) The Sidhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त-सार्वभौम) [ज्योतिष], by Śrī Muniśvara. Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya Paṇḍit Murlīdhara Thakkura, late Sādholal Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-0

No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय] by Viśvanātha Pañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaraṇāchārya Pandit Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Professor, Govt. Sanskrit College Benares.

No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by Śiva Prasāda. Edited with Introduction, notes, etc. by Vedāchārya Pandit Bhāgavata Prasāda Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 43- (Part II) Do. Do.

No. 44-(Part I) Śūdrāchāra Śiromaṇi (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र], Edited by Sāhityāchārya Pandit Nārāyaṇa Śastri Khiste.

No. 44- (Part II) Do. Do.

No. 45-(Part I) Kiraṇāvalī Prakāśa (Guṇa) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A., by Pandit Badrinātha Śastri, M. A., Lucknow University.

No. 45-(Part II) Do. Do.

No. 46-(Part I) Kāvyaprakāśa Dīpikā (काव्यप्रकाश-

दीपिका) [अलङ्कार], by Śrī Chaṇḍī Dāsa. Edited by Śri Śivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47–Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by Śrī Tarkavāgīśa Bhaṭṭa Venidat āchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Trbhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāṭhaśālās, United Provinces, Benares.

No. 48–Samyak Sambuddhabhāṣitam Buddhapratimālakṣaṇam (सम्यक्संबुद्धभाषित प्रतिमालक्षणम्) [शिल्पशास्त्रम्], With the Commentary Sambuddhabhāṣita-pratimā-lakṣaṇa Vivarṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabhārati, Śāntiniketana.

No. 49–Bhedaratna (भेदरत्न) [न्याय], by Śankara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 50–Mātrikā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [तन्त्र], by Śvatantrānanda Nātha, with a commentary. Edited with an Introduction by P. Lalitā Prasāda Dabral Vyākaraṇāchārya, Goinkā Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares & with a foreword by M. M. Pt. Gopināthа Kavirāja, M. A.

No.51-52-(a) Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैतसिद्धान्त विद्योतनं) [शाङ्कर वेदान्त], by Brahmānanda Saraswati.

(b) Nṛsinha Vijñāpana (नृसिंह विज्ञापन) [शाङ्कर वेदान्त], by Nṛsinha Āśrama. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 53—Nṛsinha Prasāda-Vyavahāra Sāra (नृसिंहप्रसादः व्यवहार सारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vināyaka Śastri Tillū.

No. 54—Nṛsinha Prasāda Prāyaśchitta Sāra (नृसिंह-प्रसादः—प्रायश्चित्तसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda Kiśora Śarmā Sāhityāchārya and Pt. Nanda-kumāra Śarmā Sāhityāchārya.

No. 55—Nṛsinha Prasāda—Śrāddha Sāra (नृसिंह प्रसादः श्राद्धसारः) [धर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra.

No. 56—Bhagawannāma Māhātmya Sangraha with Commentary Sudha by Editor (भवन्नाम-माहात्म्यसंग्रहः सुधा टीका सहितः) [भक्तिशास्त्र], Edited with Introduction by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. anskrit College, Benares.

No. 57—(Part I) Gaṇita Kaumudī (गणित कौमुदी) [गणित], by Nārāyana Paṇḍita. Edited by Pt. Padmākara Dvivedī, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 58—Khyātivāda (ख्यातिवाद) [शाङ्करवेदान्त] by Śankara Chaitanya Bhāratī. Edited by Śankara Chaitanya Bhārati with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No. 59—Sānkhya Tattvāloka (सांख्यतत्त्वालोक) [सांख्य], by Hariharānanda Araṇya. Edited with an Introduction by Prof. Jajñeśwar Ghosh, M. A. and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No 60—(Part I) Śāṇḍilya Saṃhita (शाण्डिल्य संहिता) [पाञ्चरात्र], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit College, Benares.

No. 61—Dakṣiṇāmūrti Saṃhitā (दक्षिणामूर्तिसंहिता [तन्त्र], Edited by Pt. Nārāyana Śastri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 62—Nṛsinha Prasāda, Tīrtha Sāra (नृसिंहप्रसादः—तीर्थसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited by Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 63—Bhaktyadhikaraṇamālā (भक्त्यधिकरणमाला) [भक्तिशास्त्र], by Nārāyaṇa Tīrtha, with Commentary by Editor. Edited by Pt. Ananta Gopāla Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 64—Vāsiṣṭha Darśana (वासिष्ठ दर्शनम्) [वेदान्त], Compiled & edited with an Introduction by Dr. B. L. Atreya, M. A., Ph. D., Lecturer, Benares Hindu University. With a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No.65-67-(a) Tristhalī Setu (त्रिस्थलीसेतुः) [धर्मशास्त्र], by Bhattojī Dīkṣita.

(b) Tirthendu Śekhara (तीर्थेन्दु शेखर) [धर्मशास्त्र], by Nāgeśa Bhatta.

(c) Kāśi Mokṣa Vichāra (काशी मोक्ष विचारः) [वेदान्त], by Sureśvarāchārya. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 68—Madhva Mukhālankāra (मध्वमुखालङ्कारः) [माध्व वेदान्त], by Vanamāli Miśra. Edited with an Introduction by P. Narasinhāchārya Varakhedkar, Asst. Professor, Sanskrit College, Benares, with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

Works in the Press.

No. 1—Āśvalāyana Śrauta Sutra with Sidhhānti Bhāshya (सिद्धान्तिभाष्यसहित आश्वलायनश्रौतसूत्र) [वेद]

No. 2—Nīti Mañjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dyā Dvivedī.

No. 3—Nyāya Kaustubha (Part II) Anumānakhaṇḍa (न्यायकौस्तुभ-अनुमानखण्ड) [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar.

No. 4—Mīmānsā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by Brahmānanda Saraswatī.

No. 5—Tantraratna (Part III) (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pārtha Sārathī Miśra.

No. 6—Kāvya Prakāśa Dīpikā (Part II) (काव्यप्रकाश दीपिका) [अलङ्कार], by Śri Chaṇḍīdāsa.

No. 7—Iśvara Pratyabhijñā Kārikās of Utpala with the Vimarśinī of Abhinava Gupta and commentary on Vimarśinī by Bhāskara Kaṇṭha.

No. 8—Nyāyamrita Saurabha Saugandha by Vanamāli Miśra.

No. 9—Upendra Vijñāna Sūtra with commentary.

No. 10—Śāṇḍilya Samhitā (Part II).

No. 11—Tattvachintamaṇi with Āloka, Darpana, etc.

No. 12—Sankṣepa Śariraka with Subodhini by Nrisiṇha Āsrama.

No. 13—Dvaita Nirnaya Siddhānta Sangraha by Bhānu Bhaṭṭa.

No. 14—Bhakti Chandrika (Part II) by Nārāyaṇa Tīrtha.

No. 61—Dakṣiṇāmūrti Saṃhitā (दक्षिणामूर्तिसंहिता [तन्त्र], Edited by Pt. Nārāyana Śastri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 62—Nṛsinha Prasāda, Tīrtha Sāra (नृसिंहप्रसादः—तीर्थसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited by Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 63—Bhaktyadhikaraṇamālā (भक्त्यधिकरणमाला) [भक्तिशास्त्र], by Nārāyaṇa Tīrtha, with Commentary by Editor. Edited by Pt. Ananta Gopāla Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 64—Vāsiṣṭha Darśana (वासिष्ठ दर्शनम्) [वेदान्त], Compiled & edited with an Introduction by Dr. B. L. Atreya, M. A., Ph. D., Lecturer, Benares Hindu University. With a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No.65-67-(a) Tristhalī Setu (त्रिस्थलीसेतुः) [धर्मशास्त्र], by Bhattojī Dīkṣita.

(b) Tirthendu Śekhara (तीर्थेन्दु शेखर) [धर्मशास्त्र], by Nāgeśa Bhatta.

(c) Kāśi Mokṣa Vichāra (काशी मोक्ष विचारः) [वेदान्त], by Sureśvarāchārya. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 68—Madhva Mukhālankāra (मध्वमुखालङ्कारः) [माध्व वेदान्त], by Vanamāli Miśra. Edited with an Introduction by P. Narasinhāchārya Varakhedkar, Asst. Professor, Sanskrit College, Benares, with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

Works in the Press.

No. 1—Āśvalāyana Śranta Sutra with Sidhhānti Bhāshya (सिद्धान्तिभाष्यसहित आश्वलायनश्रौतसूत्र) [वेद]

No. 2—Nīti Mañjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dyā Dvivedī.

No. 3—Nyāya Kaustubha (Part II) Anumānakhaṇḍa (न्यायकौस्तुभ-अनुमानखण्ड) [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar.

No. 4—Mīmānsā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by Brahmānanda Saraswatī.

No. 5—Tantraratna (Part III) (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pārtha Sārathī Miśra.

No. 6—Kāvya Prakāśa Dīpikā (Part II) (काव्यप्रकाश दीपिका) [अलङ्कार], by Śri Chaṇḍīdāsa.

No. 7—Iśvara Pratyabhijñā Kārikās of Utpala with the Vimarśinī of Abhinava Gupta and commentary on Vimarśinī by Bhāskara Kāṇṭha.

No. 8—Nyāyamrita Saurabha Saugandha by Vanamāli Miśra.

No. 9—Upendra Vijñāna Sūtra with commentary.

No. 10—Śāṇḍilya Samhitā (Part II).

No. 11—Tattvachintamaṇi with Āloka, Darpana, etc.

No. 12—Sankṣepa Śariraka with Subodhini by Nrisiṇha Āsrama.

No. 13—Dvaita Nirnaya Siddhānta Sangraha by Bhānu Bhaṭṭa.

No. 14—Bhakti Chandrika (Part II) by Nārāyaṇa Tīrtha.

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI BHAVANA STUDIES;

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—(a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution, by Gaṅgānātha Jhā.

(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopinātha Kavirāja.

(c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 1-12

Vol. II—(a) Paraśurāma Miśra alias Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinātha Kavirāja.

(b) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law (2)—its sources, by Gaṅgānātha Jhā.

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinātha Kavirāja.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣanātha, by Gopinātha Kavirāja.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.

(g) Hindu Poetics, by Baṭukanātha Śarmā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākar Dvivedī.

(i) Some aspects of Vīra Śaiva Philosophy, by Gopinātha Kavirāja.

(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinātha Kavirāja.

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.

(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5-0

Vol. III—(a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the Late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial Procedure: by Gangānātha Jhā.

(c) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.

(e) Naiṣadha and Śrī Harṣa by Nīlakama Bhaṭṭāchārya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṭankar. Rs. 5-0

Vol. IV—(a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure; by Gangānātha Jhā.

(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja.

(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda-Prātiśākhya, by Maṅgal Deva Śāstrī.

(d) Nārāyaṇa's Gaṇitakaumudī, by Padmākara Dvivedi.

(e) Food and Drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha nath Roy.

(f) Satakāryavāda; Causality in Sāṅkhya, by Gopinātha Kavirāja.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans. by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Sinha. Rs. 5-0

Vol. V—(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyāmlal Mehr.

(c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayaṇa, by Manmatha nāth Roy.

(d) A Comparison of the contents of the Ṛgveda, Vājasaneya, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva Śāstri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmathanāth Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopināth Kavirāja. Rs. 5-0

Vol. VI—(a) Index to Śābaras Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinātha Kavirāja.

(c) An Index etc. to the Rāmāyana, by Manmathanātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅgānātha Jhā.

(e) The Mimāṁsā manuscripts in the Govt. Sanskrit Library, Benares, by Gopināṭha Kavirāja.

(f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāja.

Vol. VII—(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkāra, by Batuknāṭha Sarmā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopināṭha Kavirāja.

(c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopināṭha Kavirāja.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Jośi.

(e) A comparison of the contents of the Ṛg Veda, Vājasaneya, Taittirīya, and Atharva Veda (Chāturādhyāyikā) Prātiśākhyas, by Mangal Deva Śāstri.

(f) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.

(g) An Index to Śābaras Bhāṣya, by Col. G. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopināṭha Kavirāja.

(i) The date of Madhusūdana Saraswatī, by Gopinātha Kavirāja.

Vol